83.3Аз1
М-117

БӘКИР НӘБИЈЕВ

ФИРИДУНБӘЈ КӨЧӘРЛИ

БАКЫ—1963

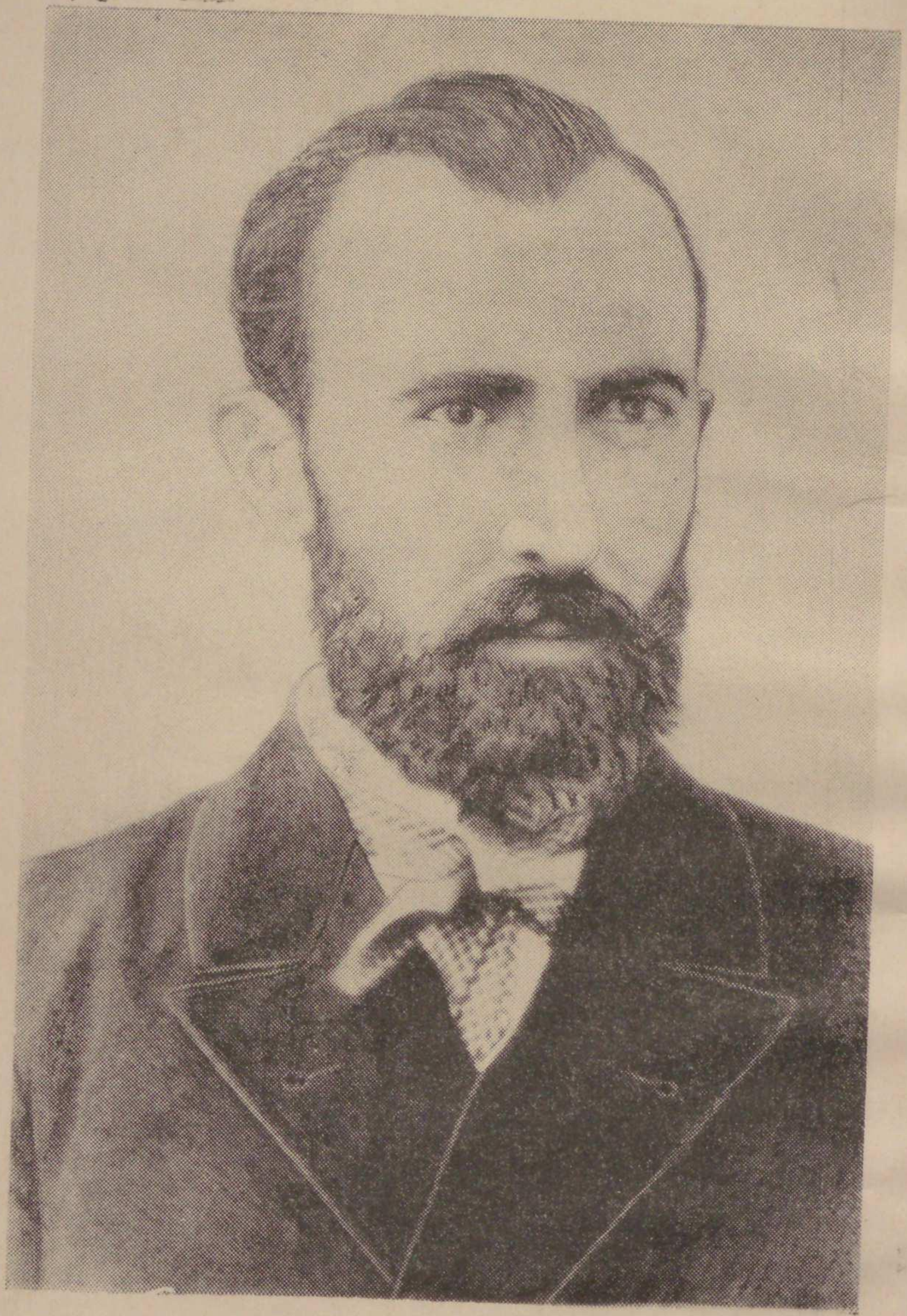

Фиридунбәј Көчәрли.

641
ПРОВЕРЕНО

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НИЗАМИ адына ӘДӘБИЈЈАТ вә ДИЛ ИНСТИТУТУ

83.3Аз
Н.47.

БӘКИР НӘБИЈЕВ

КӨРКӘМЛИ ТӘНГИДЧИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТШУНАС

(Ф. Көчәрлинин һәјат вә јарадычылығы)

32,98
2015 фонд,
БИБЛИОТЕКА им. М. Горького №
ЧИТАЛЬНЯ
Мәчбури нусхә

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1963

Азәрбајҹан Дөвләт Республика
УШАГ КИТАБХАНАСЫ
Инв. №

*Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасынын
гәрары илә чап олунур*

Редактору ШЫХӘЛИ ГУРБАНОВ

КИРИШ

Азәрбајҹан әдәби тәнгидинин вә әдәбијјатшүнаслығынын М. Ф. Ахундовдан сонра фәалијјәт көстәрмиш көркәмли нүмајәндәләриндән бири Фиридунбәј Көчәрлидир. О, өзүнүн 35 иллик әдәби, елми-педагожи, публисист фәалијјәтинин нәтиҹәси олан зәнкин бир ирс гојуб кетмишдир. Көчәрли «Литература адербейджанских татар» («Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты»), «Мирзә Фәтәли Ахундов»[1], «Балалара һәдијјә» әсәрләринин, ики ҹилдлик мәшһур «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары»нын[2] вә бир сыра башга көркәмли әсәрләрин мүәллифидир. Бунлардан башга Көчәрли әдәби шәхсијјәтләр, бәдии әсәрләр, дәрслик вә тәрҹүмәләр һаггында, сүлһ вә халглар достлуғу, гадын азадлығы, һабелә мәишәт мөвзуларында бир сыра мараглы мәгаләләр јазмышдыр.

Дөврүнүн әдәби һадисәләрини диггәтлә изләјән Көчәрли әдәбијјатда хәлгилијин вә јени, демократик мејлләрин инкишаф етдирилмәси үчүн ҹидди сә'ј көстәрмиш, реализмин јорулмаз тәблиғатчысы олмушдур. Онун Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов кими сәнәткарларын әсәрләри вә «Молла Нәсрәддин» журналы һаггында сөјләдији фикирләр тәдгигат нөгтеји-нәзәриндән чох гијмәтли вә мараглыдыр.

---

[1] Ф. Көчәрли. «М. Ф. Ахундов һәзрәтләринин тәвәллүдүндән 100 ил мүрур етмәси мүнасибәтилә јазылмыш рисалеји-јадикаранәдир», Тифлис, 1911, «Култура» мәтбәәси. Бундан сонра да һәмин әсәрин адыны гыса олмаг үчүн «Мирзә Фәтәли Ахундов» шәклиндә јазачағыг.

[2] Бундан сонра «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары» (Бакы, Азәрнәшр, 1925—1926) әсәринин адыны «Материаллар» кими гејд едәҹәјик.

Көчәрли Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығы тарихиндә илк дәфә олараг XX әсрә гәдәрки әдиб вә шаирләрин бөјүк әксәријјәтини әһатә едән әдәбијјат тарихини јазмаға тәшәббүс көстәрмишдир. «Материаллар»да јүз ијирми доггуз шаирин әдәби ирси вә онлардан бөјүк бир гисминин илк дәфә олараг тәрчүмеји-һалы верилмиш, әсәрләри һаггында орижинал фикирләр сөјләнмишдир.

Көчәрлинин әдәбијјатымызын Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, Закир, С. Ә. Ширвани кими көркәмли сималарынын јарадычылығына һәср едилмиш тәдгигаты онун Азәрбајчан әдәбијјатына чох көзәл ашина олдуғуну көстәрир Вагиф, Видади, Нәбати, Закир вә бир сыра башга Азәрбајчан шаирләринин тәрчүмеји-һалларына даир илк кениш мә'лумат, әдәбијјатымызын вә мәдәнијјәтимизин фәхри олан бөјүк М. Ф. Ахундов һаггында биринчи китаб Көчәрли гәләминин мәһсулудур.

Көчәрлинин һәм тәнгиди мәгаләләриндә, һәм дә тәдгигатчылыг фәалијјәтиндә бариз шәкилдә нәзәрә чарпан хүсусијјәтләрдән бири вә демәк олар ки, ән башлычасы, онун мүасирлик проблемини өн плана чәкмәсидир.

Әдәбијјатымызын кәләчәјини, онун инкишафыны реализмә даһа чох мејл етмәсиндә көрән әдиб һәмишә јүксәк идејалы реалист әсәрләрлә зәнкин олан рус әдәбијјатындан өјрәнмиш, онун Пушкин, Лермонтов вә Чехов кими өлмәз сәнәткарларыны Азәрбајчан охучусуна танытмаг үчүн фәалијјәт көстәрмишдир. Онун рус әдәбијјатындан етдији тәрчүмәләр јүксәк бәдии сәвијјәдә олмаса да, рус-Азәрбајчан әдәби әлагәләри тарихи үчүн чох гијмәтлидир. Л. Толстој, Чехов, хүсусилә Гогол һаггында јаздығы мәгаләләрдә Көчәрли онлары јетишдирмиш бөјүк рус халгы илә достлуг вә гардашлыг идејаларынын тәрәннүмчүсү кими чыхыш едир. Көчәрли Русијада јашајан башга халгларын, о чүмләдән гардаш ермәни вә күрчү халгларынын әдәбијјатыны да үрәкдән севмиш, А. Серетели вә Г. Сундукјан һаггында сәмими мәгаләләр јазмышдыр.

Халгларын әлбир мүбаризәсиндән горхуја дүшән чаризмин Загафгазија халглары арасына гырғын салмаг мәгсәдилә төрәтдији һәр чүр фитнәкарлыға гаршы чыхан әдиб «Дәвәт-Гоч» адлы болшевик гәзетинин сәһифәләриндә халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик руһунда јазылмыш гијмәтли мәгалә дәрч етдирир.

Синфи зиддијјәтләрин әсил маһијјәтини билмәдијинә, дүнјакөрүшүндәки мәһдуд чәһәтләрә вә јарадычылығындакы бә'зи зиддијјәтләрә бахмајараг, Көчәрли бүтүн фәалијјәти боју һәмишә зүлмә вә истисмара гаршы чыхараг, јохсул халг күтләләринин мәнафејини мүдафиә етмиш, халг рифаһынын, маариф вә мәдәнијјәтинин јорулмаз мүчаһидләриндән олмушдур.

Әдәби ичтимаијјәтимизин Көчәрли јарадычылығы илә јахындан марагланмасы тамамилә тәбиидир. Чүнки XIX әсрин ахырлары вә XX әсрин биринчи чәрәјиндә јашајыб јаратмыш Көчәрлинин елми-әдәби ирси әдәбијјатымызын һәмин дөврү һаггында кениш тәсәввүр јарада билән зәнкин мәнбәләрдәндир.

* *
*

Көчәрлинин әдәбијјатшүнаслыг саһәсиндәки мәһсуллар әмәји һәлә мүәллифин өз сағлығында дөврүн шаир вә әдибләри, мүтәрәгги зијалылары тәрәфиндән дәфәләрлә тәгдир едилмишдир. Чәлил Мәммәдгулузадә, Аббас Сәһһәт, Казым оғлу (Сејид Һүсејн), Нәриман Нәриманов, Рәшидбәј Әфәндијев вә башга јазычылар да өз мәгаләләриндә Көчәрлини бир тәнгидчи вә әдәбијјатшүнас кими јүксәк гијмәтләндирмиш, Загафгазијанын рус мәтбуаты ону охучулара әдәбијјатымызын көркәмли мүтәхәссиси кими тәгдим етмишдир. А. Сәһһәт Көчәрлинин Азәрбајчан шаирләринә көстәрдији бөјүк диггәт вә гајғыны ше'рләриндән бириндә белә тәрәннүм етмишди:

Јазмысан тазә нә шејләр?—дејә сордун мәндән,
Руһумун тарына мизрабзән олдун, гардаш!
Сабир илә белә мәктубу чох алдыг сәндән.
Һәр нә јаздыгса, она бани сән олдун, гардаш!
Бир заман Насеһу Тәрраһ илә Сабир, бәндә,
Јашајырдыг һамымыз гәфләт илә фәрхәндә,
Биримиз мәрсијәкулугда бөјүк шаир иди;
Биримиз сағәрә мајил, биримиз чананә.
Биримиз һәчвдә јәғма кими чох маһир иди.
Лаүбали кечинирди күнүмүз ринданә.
О пәришан јухудан сән бизи бидар етдин,
Доғру, дүз јолда чалышмаглыға вадар етдин[3].

---

[3] А. Сәһһәт. «Сыныг саз», Бакы, 1912, сәһ. 37—38.

Көчәрли Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслығы тарихиндә илк дәфә олараг XX әсрә гәдәрки әдиб вә шаирләрин бөјүк әксәријјәтини әһатә едән әдәбијјат тарихини јазмаға тәшәббүс көстәрмишдир. «Материаллар»да јүз ијирми доггуз шаирин әдәби ирси вә онлардан бөјүк бир гисминин илк дәфә олараг тәрҹүмеји-һалы верилмиш, әсәрләри һаггында орижинал фикирләр сөјләнмишдир.

Көчәрлинин әдәбијјатымызын Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, Закир, С. Ә. Ширвани кими көркәмли сималарынын јарадычылығына һәср едилмиш тәдгигаты онун Азәрбајҹан әдәбијјатына чох көзәл ашина олдуғуну көстәрир. Вагиф, Видади, Нәбати, Закир вә бир сыра башга Азәрбајҹан шаирләринин тәрҹүмеји-һалларына даир илк кениш мә'лумат, әдәбијјатымызын вә мәдәнијјәтимизин фәхри олан бөјүк М. Ф. Ахундов һаггында биринҹи китаб Көчәрли гәләминин мәһсулудур.

Көчәрлинин һәм тәнгиди мәгаләләриндә, һәм дә тәдгигатчылыг фәалијјәтиндә бариз шәкилдә нәзәрә чарпан хүсусијјәтләрдән бири вә демәк олар ки, ән башлычасы, онун мүасирлик проблемини өн плана чәкмәсидир.

Әдәбијјатымызын кәләҹәјини, онун инкишафыны реализмә даһа чох мејл етмәсиндә көрән әдиб һәмишә јүксәк идејалы реалист әсәрләрлә зәнкин олан рус әдәбијјатындан өјрәнмиш, онун Пушкин, Лермонтов вә Чехов кими өлмәз сәнәткарларыны Азәрбајҹан охуҹусуна танытмаг үчүн фәалијјәт көстәрмишдир. Онун рус әдәбијјатындан етдији тәрҹүмәләр јүксәк бәдии сәвијјәдә олмаса да, рус-Азәрбајҹан әдәби әлагәләри тарихи үчүн чох гијмәтлидир. Л. Толстој, Чехов, хүсусилә Гогол һаггында јаздығы мәгаләләрдә Көчәрли онлары јетишдирмиш бөјүк рус халгы илә достлуг вә гардашлыг идејаларынын тәрәннүмчүсү кими чыхыш едир. Көчәрли Русијада јашајан башга халгларын, о ҹүмләдән [redacted] күрҹү халгларынын әдәбијјатыны да үрәкдән севмиш, А. Серетели вә [redacted] һаггында сәмими мәгаләләр јазмышдыр.

Халгларын әлбир мүбаризәсиндән горхуја дүшән чаризмин Загафгазија халглары арасына гырғын салмаг мәгсәдилә төрәтдији һәр ҹүр фитнәкарлыға гаршы чыхан әдиб «Дәвәт-Гоч» адлы болшевик гәзетинин сәһифәләриндә халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик руһунда јазылмыш гијмәтли мәгалә дәрҹ етдирир.

Синфи зиддијјәтләрин әсил маһијјәтини билмәдијинә, дүнјакөрүшүндәки мәһдуд ҹәһәтләрә вә јарадычылығындакы бә'зи зиддијјәтләрә бахмајараг, Көчәрли бүтүн фәалијјәти боју һәмишә зүлмә вә истисмара гаршы чыхараг, јохсул халг күтләләринин мәнафејини мүдафиә етмиш, халг рифаһынын, маариф вә мәдәнијјәтинин јорулмаз мүҹаһидләриндән олмушдур.

Әдәби ичтимаијјәтимизин Көчәрли јарадычылығы илә јахындан марагланмасы тамамилә тәбиидир. Чүнки XIX әсрин ахырлары вә XX әсрин биринҹи чәрәјиндә јашајыб јаратмыш Көчәрлинин елми-әдәби ирси әдәбијјатымызын һәмин дөврү һаггында кениш тәсәввүр јарада билән зәнкин мәнбәләрдәндир.

* * *

Көчәрлинин әдәбијјатшүнаслыг саһәсиндәки мәһсулдар әмәји һәлә мүәллифин өз сағлығында дөврүн шаир вә әдибләри, мүтәрәгги зијалылары тәрәфиндән дәфәләрлә тәгдир едилмишдир. Ҹәлил Мәммәдгулузадә, Аббас Сәһһәт, Казым оғлу (Сејид Һүсејн), Нәриман Нәриманов, Рәшидбәј Әфәндијев вә башга јазычылар да өз мәгаләләриндә Көчәрлини бир тәнгидчи вә әдәбијјатшүнас кими јүксәк гијмәтләндирмиш, Загафгазијанын рус мәтбуаты ону охуҹулара әдәбијјатымызын көркәмли мүтәхәссиси кими тәгдим етмишдир. А. Сәһһәт Көчәрлинин Азәрбајҹан шаирләринә көстәрдији бөјүк диггәт вә гајғыны ше'рләриндән бириндә белә тәрәннүм етмишди:

Јазмысан тазә нә шејләр?—дејә сордун мәндән,
Руһумун тарына мизрабзән олдун, гардаш!
Сабир илә белә мәктубу чох алдыг сәндән.
Һәр нә јаздыгса, она бани сән олдун, гардаш!
Бир заман Насеһу Тәрраһ илә Сабир, бәндә,
Јашајырдыг һамымыз гәфләт илә фәрхәндә,
Биримиз мәрсијәхулугда бөјүк шаир иди;
Биримиз сағәрә мајил, биримиз ҹананә.
Биримиз һәҹвдә јәғма кими чох маһир иди.
Лаүбали кечинирди күнүмүз ринданә.
О пәришан јухудан сән бизи бидар етдин,
Доғру, дүз јолда чалышмаглыға вадар етдин[3].

---

[3] А. Сәһһәт. «Сыныг саз», Бакы, 1912, сәһ. 37—38.

Јазычылар, шаирләр вә мүһаррирләр аләминдә күчлү нүфуза малик олан Көчәрлинин тәнгиди мәгаләләринин о заманкы әдәби просесин мүәјјән чәһәтләринә, ајры-ајры мүәллифләрин бәдии јарадычылығына дүзкүн истигамәт вердијини көстәрмәк нөгтеји-нәзәриндән драматург Нәриман Нәримановун бир е'тирафы чох марагдыдыр. Әслиндә бәдии әдәбијјатла әлагәси олмајан «Һифз-сәһһәт» сәрлөвһәли мәгаләсиндә[4] Н. Нәриманов јазырды: «Дүз 20 ил бундан мүгәддәм мән «Наданлығы» јазыб мејдана бурахдым. Мәшһур мүһәррирләримиздән бири, рәфигимиз Фиридунбәј Көчәрли «Наданлығы» рус дилиндә тәнгид етди, јарамаз бир шеј һесаб едиб јазаны, јә'ни мәни лазымынча чубуглады. Охујан дејирди: «Наданлығы» јазан даһа әлинә гәләм кәрәк көтүрмәсин. Фәгәт онун чубугламағы «Надир шаһ»ын мејдана кәлмәсинә сәбәб олду»[5].

Ингилабдан әввәлки дөври мәтбуатда Көчәрлинин Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материалларыны топламасына даир мүәјјән мә'луматлар верилмиш, һабелә мүхтәлиф мүәллифләрин башга-башга мүнасибәтләрлә јазылмыш мәгаләләриндә јери кәлдикчә Ф. Көчәрлинин фәалијјәтиндән бәһс едилмишдир. Лакин бүтүн бунлар елми нөгтеји-нәзәрдән бир о гәдәр дә мараглы дејилдир. Бу да тәбиидир. Мә'лумдур ки, әдибин әсас тәдгигат әсәри олан «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» анчаг Совет һакимијјәти дөврүндә чап едилмишди. Бу ишин тәшәббүскары олан Азәрбајчан Халг Маариф Комиссарлығы һәмин әсәрин маарифин тәрәггисинә вә кәләчәкдә јени әдәбијјат тарихинин јарадылмасына хидмәт едәчәјини әсәрә верилмиш мүгәддимәдә гејд етмишди. Бә'зи дүзкүн мүддәаларына бахмајараг, бу мүгәддимәдә Көчәрлинин әсәри әсасән раппчылыг чәбһәсиндән тәһлил едилирди.

Һәмин әсәр һаггында илк мәгаләни М. Һүсејнзадә (Меһди Һүсејн) јазмышды[6]. Мәгалә һәлә чох кәнч олан мүәллифин әдәби тәнгид саһәсиндәки тәчрүбәсизлијиндән доған бир сыра чидди нөгсанларына бахмајараг, бу әсәрин кәләчәкдә әдәбијјат тарихи јазан алимләримиз үчүн көзәл материал верәчәјини көстәрирди.

---

[4] Бу мәгаләдә К. Султановун ејни адлы китабы тәһлил олунур.
[5] «Јени игбал», 11 јанвар, 1916.
[6] «Јени мәктәб» журналы, № 6, 1926.

Азәрбајчанын илк марксист тәнгидчиләриндән бири олан Мустафа Гулијев Көчәрлини «Азәрбајчан әдәбијјатынын ингилабдан әввәлки јеканә тәнгидчиси» адландырмыш, әдәбијјатымыза аид олан һәр нә варса, вичданла вә бөјүк сә'јлә топладығыны онун хидмәти кими гејд етмишдир. М. Гулијев «Материаллар»ы «санбаллы әсәр» адландырмыш, чохлу шаир вә әдибин тәрчүмеји-һалыны, һабелә әсәрләрини әһатә етдијини бу тәдгигатын ән гијмәтли чәһәти сајмышдыр[7].

Көчәрлинин мүасирләриндән мүәллим вә мүһәррир Фәрһад Ағазадәнин 1936-чы илдә јаздығы «Ф. Көчәрлинин биографијасы» адлы мәгаләдә[8] тәнгидчинин тәрчүмеји-һалы, хүсусилә ушаглыг илләри вә аиләси һаггында мараглы фактлар вардыр ки, бу саһәдә тәдгигат апармыш проф. Мир Чәлал Пашајев, педагожи елмләр доктору А. Абдуллајев, филоложи елмләр намизәди К. Талыбзадә, һабелә бу сәтирләрин мүәллифи һәмин фактлардан истифадә етмишләр.

Проф. Мир Чәлал Пашајев Азәрбајчанда әдәби мәктәбләрин тәдгигинә һәср едилмиш докторлуг диссертасијасынын «Реализм мәктәби» фәслиндә Көчәрлијә хүсуси бөлмә ајырмышдыр. «Материаллары»н елми-тәнгиди гијмәтини вермәјә чалышан мүәллиф Көчәрли һаггында јазмышдыр ки, «О, јалныз һадисәләри, әдәби әсәрләри сајмыр, («Материалларда»—Б.Н.) ејни заманда бу әсәрләри «сәнәт дилиндән елм дилинә көчүрмәјә» (Плеханов) чалышыр»[9]. Мүәллиф Көчәрлини «Мирзә Чәлил кими көзүачыг, узагкөрән» әдибләрдән һесаб етмиш, онун өз ичтимаи вә әдәби көрүшләри илә «Молла Нәсрәддин» журналы чәбһәсиндә дурдуғуну көстәрмишдир. Бә'зән Көчәрли «ничаты... зәһмәткешләрин ингилаби мүбаризәсиндә көрүрдү» дејә ифрат тә'рифә јол вердијинә бахмајараг, Мир Чәлал онун сәһв бахышларыны, хүсусән дилин мәншәји һаггында субјектив мүлаһизәләрини елми дәлилләр әсасында тәнгид етмишдир.

---

[7] М. Гулијев. «Октјабр вә түрк әдәбијјаты». Бакы, 1930, сәһ. 38—40 (рус дилиндә).
[8] Һәлә һеч јердә чап едилмәмиш һәмин мәгаләнин әлјазмасы Азәрб. ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун елми архивиндәдир (инвентар № 566).
[9] Мир Чәлал Пашајев. «Азәрбајчанда әдәби мәктәбләр» (1905—1917), 1947; әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр, сәһ. 242.

Проф. Ҹәфәр Хәндан Һачыјев «Ҹәнуби Азәрбајҹан әдәбијјатында милли азадлыг идејалары (1906—1946-чы илләр)» адлы докторлуг диссертасијасында «Материаллар»да тәдгигатчы М. Тәрбијәтдән фәргли олараг, Ҹәнуби Азәрбајҹанда јашајыб азәрбајҹанҹа әсәрләр јазмыш шаирләрдән Г. Тәбризи, Ә. Нәбати, М. Ә. Лә'ли, М. Б. Халхали, М. Ә. Дилсуз, М. Һ. Марағалы һаггында даһа кениш бәһс олундуғуну көстәрмишдир[10].

Көчәрлини бир тәдгигатчы кими тәгдир едән проф. Һәмид Араслы әдибин габагчыл рус елминин, мүтәрәгги рус јазычыларынын әсәрләри илә тәрбијәләндијини көстәрмиш, ону «өмрүнүн мүһүм һиссәсини халгын маарифинә, әдәби ирсинин өјрәнилмәсинә сәрф едән... көркәмли ичтимаи хадим»[11] адландырмыш, тәдгигатчынын Фүзули јарадычылығы һаггында мүлаһизәләри үзәриндә кениш дајанмышдыр. Проф. Һ. Араслынын тәбиринҹә, «Көчәрли Фүзули әсәрләрини дүзкүн дујур вә доғру изаһ едирди». Фүзулинин лирикасы һаггында Көчәрлинин кәлдији нәтиҹәни шәрһ едәркән проф. Һ. Араслы јазмышдыр: «Бу сәтирләрдә Фүзули әсәрләрини јарымјарымчыг баша дүшүб мүһакимә едән, гуру һөкмләр, мүлаһизәләр сөјләјән һәр һансы бир шәргшүнасын дуја билмәдији бир һәгигәт ифадә олунур. Бу сәтирләр Фүзулинин е'ҹазкар ше'рләрини дәриндән һисс едән, онун гәлбләрә етдији тә'сири, мә'нәви нүфузуну јашајан бир алимин доғру һөкмү иди»[12].

«Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары» әсәриндә бә'зи шаирләри идеализә етдији вә әдәби тәһлилдә субјектив идеалист мејлләрә јол вердији үчүн Көчәрли проф. Һ. Араслы вә проф. Ф. Гасымзадә тәрәфиндән һаглы тәнгид едилир. Бунунла белә проф. Ф. Гасымзадә көстәрмишдир ки, «XIX әср әдәбијјатынын илк мәнбәләри ичәрисиндә ән мүһүм јери Ф. Көчәрлинин... «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары» тутур»[13].

---

10 Ҹ. Х. Һачыјев. «Ҹәнуби Азәрбајҹан әдәбијјатында милли азадлыг идејалары», 1949, әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр, сәһ. 6.

11 Һ. Араслы. «XVII—XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи», Азәрбајҹан Дөвләт Университети Нәшријјаты, Бакы, 1956, сәһ. 9.

12 Һ. Араслы. «Фүзули ирсинин өјрәнилмәси тарихиндән», «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзети, 1 март, 1958.

13 Ф. Гасымзадә. «XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи», Азәрбајҹан Дөвләт Университети Нәшријјаты, Бакы, 1956, сәһ. 7.

Педагожи елмләр доктору А. Абдуллајевин[14], филоложи елмләр намизәдләри Ш. Гурбановун[15], Р. Һәсәнованын[16] вә Д. Әлијеванын[17], тарих елмләри намизәди М. Гасымовун[18], һабелә тәнгидчи О. Һәсәновун[19] китаб, диссертасија вә мәгаләләриндә Көчәрлинин педагожи фәалијјәти, бәдии тәрҹүмәләри, рус вә күрҹү әдәбијјатлары һаггында мәгаләләри вә халглар достлуғу уғрунда апардығы ардычыл мүбаризә тәгдир едилмишдир. Көчәрлинин бу вә ја дикәр саһәдәки фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирән мүәллифләрдән бә'зиләри өз тәдгигатларында фактик сәһвләрә дә јол вермишләр. Мәсәлән, педагожи елмләр доктору А. Абдуллајев өз тәдгигатынын 37-ҹи сәһифәсиндә Азәрбајҹан маарифинин инкишафы саһәсиндә көркәмли хидмәтләри олмуш А. О. Чернјајевскидән данышаркән онун Гори семинаријасынын Азәрбајҹан бөлмәсинә гәбул етдији тәләбәләр сырасында Көчәрли илә јанашы Ү. Һачыбәјовун да адыны чәкир ки, фактлар бу фикрин дәгиг олмадығыны көстәрир. Чүнки сонралар Көчәрлинин тәләбәси олмуш Ү. Һачыбәјов семинаријаја гәбул едиләркән А. О. Чернјајевски һәјатда јох иди вә онун вәфатындан (1897) артыг ики ил кечмишди. Филоложи елмләр намизәди Р. Һәсәнова өз диссертасијасынын 224-ҹү сәһифәсиндә Көчәрлинин Гори семинаријасына мүәллим тә'јин едилдији или нәзәрдә тутараг јазыр ки, «онун (Ф. Көчәрлинин—Б.Н.) әдәбијјатшүнаслыг вә тәрҹүмә саһәсиндәки фәалијјәти мәһз бу заман башланмышдыр». Һалбуки Көчәрли әдәбијјатшүнаслыг вә хүсусән бәдии тәрҹүмә саһәсиндә фәалијјәтә Горијә тә'јин олундугдан хејли әввәл, һәлә Јереванда мүәллим икән башламышды. А. С. Пушкиндән

---

14 А. Абдуллајев. «Азәрбајҹан дилинин тәдриси тарихинә даир», Азәрбајҹан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1958, сәһ. 123—129.

15 Ш. Курбанов. «А. С. Пушкин и Азербайджан», Детюниздат, Баку, 1959, стр. 158—159.

16 Р. Һәсәнова. «XIX әсрдә Русија вә Азәрбајҹан әдәби әлагәләри тарихиндән» намизәдлик диссертасијасы, 1956, С. М. Киров адына АДУ китабханасында сахланыр, сәһ. 223—224.

17 Д. Алиева. «Из истории азербайджанско-грузинских литературных связей», Издательство АН Азерб. ССР, Баку, 1958, стр. 103—104.

18 М. Гасымов. «Ф. Көчәрли Гогол һаггында», «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзети, 4 апрел, 1959.

19 О. Һәсәнов. «Ф. Көчәрли күрҹү әдәбијјаты һаггында», «Коммунист» гәзети, № 41, 1946.

тәрчүмә етдији «Балыгчы вә балыг нағылы»[20]ны 1892-чи илдә чап етдирмәси буну бир даһа тәсдиг етмәкдәдир.

Филоложи елмләр намизәди Әзиз Мир Әһмәдов «Сабир» монографијасында фактлар әсасында көстәрмишдир ки, «Сабир вә онун достларынын бәдии-фикри инкишафы о дөврүн көркәмли мәдәни сималарындан олан мүәллим вә әдәбијјатчы Ф. Көчәрлинин ады илә сых әлагәдар олмушдур. Шамахы шаирләри, хүсусилә Сабир вә Сәһһәт Ф. Көчәрли илә јахындан әлагә сахлајыр, онун мәсләһәтләриндән истифадә едирдиләр[21]. Лакин һәмин монографијада мүәллиф Көчәрлинин куја Јереван семинаријасыны гуртардығыны көстәрир[22] ки, бу да дүзкүн дејилдир. Әслиндә Көчәрли Гори семинаријасыны битирмиш, Јереванда исә он ил мүәллимлик етмишдир.

Сон илләрдә Көчәрли һаггында бир сыра мәгаләләр чап етдирмиш филоложи елмләр намизәди Камал Талыбзадәнин бу саһәдәки фәалијјәти хүсусилә диггәти чәлб едир. Ингилабдан әввәлки Азәрбајчан әдәби тәнгидинин тарихини тәдгиг етмәклә мәшғул олан К. Талыбзадәнин Көчәрлинин тәрчүмеји-һалына[23], онун М. Ф. Ахундов һаггында мүлаһизәләринә[24] вә тәнгидчилик фәалијјәтинә[25] даир мәгаләләри чидди елми тәдгигатын нәтичәсидир. К. Талыбзадәнин бу мәгаләләриндә диггәти чәлб едән башлыча чәһәт онун Көчәрли јарадычылығына мәһәббәтлә јанашмасы, әдибин әсәрләрини конкрет тарихи шәраитлә әлагәдар олараг тәһлил етмәси вә јени мараглы архив сәнәдләринә әсасланмасыдыр.

Академик М. А. Дадашзадә «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин II чилдинә мүгәддимәдә әдәбијјатымызын тарихини јазмагла илк дәфә һәлә XIX әсрин сонларында Ф. Көчәрлинин марагландығыны көстәрмиш, ону «истеʼдадлы әдәбијјатшүнас» адландырмышдыр. Көчәрлинин

[20] Ф. Көчәрли һәмин әсәри «Торчу вә балыг» ады алтында чап етдирмишди.

[21] Әзиз Мир Әһмәдов. «Сабир». Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1958, сәһ. 22—23.

[22] Јенә орада, сәһ. 22.

[23] К. Талыбзадә. «Ф. Көчәрлинин педагожи фәалијјәтинә даир јени сәнәдләр», «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 30 март, 1958.

[24] К. Талыбзадә. «Ф. Көчәрли бөјүк әдиб һаггында», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 8 март, 1958.

[25] К. Талыбзадә. «Ф. Көчәрлинин әдәби-тәнгиди көрүшләри». «Азәрбајчан» журналы, № 6, 1956; «Фиридунбәј Көчәрли», «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», II чилд, Бакы, 1960.

«мүтәрәгги көрүшләрә» малик олдуғуну, тәнгиди-публисист мәгаләләриндә бир сыра чидди ичтимаи-мәдәни мәсәләләрә тохундуғуну, рус әдәбијјатынын көзәл нүмунәләри илә Азәрбајчан охучуларыны таныш етдијини вә Загафгазија халгларынын әдәби әлагәләриндән бәһс етдијини онун мәзијјәтләриндән сајан М. А. Дадашзадә Көчәрлинин хүсусилә XVIII—XIX әсрләр әдәбијјатыны ишыгландырмаға мүвәффәг олдуғуну көстәрмишдир[26].

Гыса хүласәсини вермәјә чалышдығымыз бүтүн бу материаллар кениш вә чохчәһәтли фәалијјәти илә ичтимаи фикир тарихимиздә әһәмијјәтли јер тутан Көчәрлинин јарадычылығынын бүтүн саһәләрини, һәм дә һәртәрәфли әһатә етмир. Әдибин тәрчүмеји-һалы, зәнкин педагожи фәалијјәти, тәнгиди чыхышлары, публисистикасы, гоншу халгларын әдәбијјаты һаггында мүлаһизәләри, һабелә «Материаллар» һаггында хүсуси бир тәдгигат әсәри һәлә дә мејданда јохдур. Гүввәмиз дахилиндә бу мәсәләләри әһатә етмәји биз охучулара тәгдим едилән бу китабда бир вәзифә олараг өз гаршымызда гојмушуг.

[26] «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи». II чилд, Бакы, 1960, сәһ. 6.

I ФӘСИЛ

ҺӘЈАТЫ ВӘ ПЕДАГОЖИ ФӘАЛИЈЈӘТИ

Фиридунбәј Әһмәдаға оғлу Көчәрли 1863-чү илдә јанвар ајынын 26-да Шушада анадан олмушдур[27]. Онун ушаглыг илләри шәһәрин Көчәрли мәһәлләсиндә кечмишдир. Ф. Көчәрлинин улу бабаларындан олан Мәһәммәд Чаваншир маһалынын Көчәрли кәндиндән кәлиб Шуша шәһәринин шимал-гәрбиндә јурд салмыш вә сонралар онун өвладлары бүтүн әтрафда Көчәрлиләр кими танынмышлар.

Тарихи һадисәләр вә көзәл ән'әнәләрлә зәнкин олан сәфалы Шуша шәһәриндә Ф. Көчәрлинин доғулдуғу илләрдә мүәјјән бир ојанма вә чанланма өзүнү көстәрирди.

Азәрбајчанын Русијаја бирләшмәси онун тәкчә мәркәзи шәһәрләринин дејил, Шуша, Нахчыван, Губа кими учгар әјаләтләринин дә игтисади-сијаси һәјатына, мәдәнијјәтинә чидди мүсбәт тә'сир көстәрмишди. Гафгазын игтисади тәрәггисинин Русијанын тә'сири илә әлагәси һаггында В. И. Ленинин дедији бу сөзләр о дөврү баша дүшмәк үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир: «...Русија капитализми Гафгазы дүнја әмтәә тәдавүлүнә чәлб едирди, онун јерли хүсусијјәтләрини—гәдим пәдәршаһи гапалылыг галыгларыны арадан галдырыр вә өзүнә базар јарадырды»[28].

Русијанын мәркәзи игтисади рајонлары илә әлагәләри кенишләндикдән, нәтичәдә исә бүтөвлүкдә Үмумрусија игтисади һәјатына дахил олдугдан сонра Азәрбајчанда натурал тәсәррүфат дағылмаға вә өз јерини артыг әмтәә тәсәррүфатына вермәјә башламышды. Кәндли тәсәррүфатынын мүһүм бир гисми базар үчүн ишләјиб әмтәә һазырлајырды. Азәрбајчанын мүхтәлиф рајонлары арасында, хүсусилә Бакы, Кәнчә кими мәркәзләрлә Гарабағ кими учгарлар арасында әлагә вә мүнасибәтләр сүр'әтлә кенишләнирди. Патриархал феодал гапалы һәјат тәрзи позулур, синфи тәбәгәләшмә күчләнирди[29].

Гарабағда кәнд тәсәррүфатынын әсасән бәјләрин әлиндә олан үзүмчүлүк, ипәкчилик, түтүнчүлүк, малдарлыг, гојунчулуг кими саһәләри сүр'әтлә инкишаф едирди. Һәлә 1846-чы илин декабрында верилмиш хүсуси фәрманла бәј вә ағаларын һүгугларыны даһа да кенишләндирән чар һөкүмәти јерли феодалларла өз әлагәсини мөһкәмләндирмиш, зәһмәткеш кәндлиләрин исә даһа сәрбәст истисмар едилмәси үчүн «ганунла» чидди тә'минат вермишди. Фәрманла тәсдиг едилмиш әсаснамәјә көрә бәјләр чамаат торпагларынын саһиби олуб, кәндлиләрлә истәдикләри шәкилдә рәфтар едә биләрдиләр. Бәј торпагларында јашајан кәндлиләр бәјә верки вермәли, онун үчүн бијара кетмәли, нөкәрчилик етмәли идиләр. Бәјләр исә кәндлиләри мүһакимә едиб чәзаландыра биләрдиләр. 1870-чи илдә шәһәрләр һаггында верилмиш дикәр бир әсаснамәјә көрә Шушада јерли өзүнүидарә органы олан шәһәр думасы јарадылмышды ки, онун бүтүн үзвләри мәһз шәһәрин буржуазијасындан, бәј вә мүлкәдарлардан ибарәт иди.

Ф. Көчәрлинин атасы Әһмәдаға да Шушанын ортабаб бәјләриндән иди. Бәрдә јахынлығындакы Әјричә кәндиндә онун хырда әкин саһәси вә тут бағы варды. Балача Фиридун аиләсилә бирликдә һәр илин гыш фәслиндә Әјричә кәндинә кедәр, баһарын әввәлләринәдәк орада јашарды.

О заманкы бә'зи башга Шуша бәјләри кими Әһмәд-

27 Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт архиви, фонд 422, сијаһы I, инвентар 5639, «Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын мүәллими Ф. Көчәрлинин хидмәти һаггында формулјар сијаһы», вәрәгә 35. 1901-чи илдә Ф. Көчәрлинин өз хәттилә тәртиб едилмиш һәмин сијаһыда көстәрилән тәвәллүд тарихи (1863-чү ил) сонралар «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары»нын биринчи чилдиндәки «Ф. Көчәрлинин мүхтәсәр тәрчүмеји-һалы» адлы мәгаләдә, Фәрһад Ағазадәнин «Ф. Көчәрлинин биографијасы» мәгаләсиндә, һабелә проф. М. Ч. Пашајевин докторлуг диссертасијасындакы «Ф. Көчәрли» бөлмәсиндә верилмиш тарихә мувафиг кәлир. Лакин Көчәрлинин һәмин илин јанварын 26-да (көһнә стиллә) доғулдуғуну јалныз јухарыдакы формулјар сијаһы тапылдыгдан сонра өјрәнмәк мүмкүн олду.

28 В. И. Ленин. Әсәрләри, III чилд, сәһ. 579.

29 Бах: «Азәрбајчан тарихи», I чилд, Бакы, 1960, сәһ. 190—192.

аға савадлы бир шәхс иди. Фарс дилини јахшы билән Әһмәдаға шәрг поезијасы классикләринин әсәрләрини мүталиә едәр, хүсусилә Фирдовсинин «Шаһнамә»синдән бүтөв фәсилләри әзбәр демәклә әдәби мүбаһисәләрдә өз һәмсөһбәтләрини һејран гојармыш. Әдәби мүбаһисәләр, ше'р вә мусиги мәчлисләри исә о заманкы Шуша шәраитиндә кениш јајылмышды. Ф. Көчәрлинин атасы сағлығында фәалијјәт көстәрән ән күчлү ше'р мәчлиси 1864-чү илдә тәшкил едилмиш «Мәчлиси-үнс» иди. Бу мәчлис шаир Мирзә Рәһим Фәнанын тәшәббүсү илә Һачы Аббас Акаһын евиндә тәшкил едилмишди. 1872-чи илдән е'тибарән көркәмли шаирә Хуршидбану Натаван (1830—1897) бу мәчлиси һамилијә көтүрмүш, мәчлис үзвләринин сајы 30-а галхмыш, шөһрәти исә даһа да артмышды. Тәгрибән ејни илләрдә Гарабағда Мир Мөһсүн Нәввабын (1831—1918) рәһбәрлији илә «Мәчлиси-фәрамушан» адлы башга бир әдәби мәчлис дә кениш фәалијјәт көстәрмишдир. Мәчлисин үзвү олуб-олмамасындан асылы олмајараг XIX әсрин сон сүлсүндә Гарабағда 50-дән артыг шаир гәзәл-гәсидә вә шәрг поезијасынын башга формаларында ше'рләр јазырды[30]. Белә бир шәраитдә јашајан вә шәрг поезијасы нүмунәләрини јахшы билән Әһмәдаға өз оғлунда ше'рә вә сәнәтә мејл ојатмаг вә она фарсча тәһсил вермәк мәгсәдилә 9 јашлы Фиридуну Шушанын о заманкы мүдәррисләриндән Мирзә Кәрим Мүншизадәнин мәктәбинә гојур. Бурада Ф. Көчәрли бүтүн көһнә типли мәктәб вә мәдрәсәләрдә бир ән'әнә олараг кечилән чәрәкә вә чүзләри, «Күлүстан» вә «Бустан»ы өјрәнир, «Лејли вә Мәчнун» дастаныны охујур.

Бир гәдәр сонра хәзинә вә тичарәт ишләриндә рус дилинин бөјүк рол ојнадығыны, рус дили билән бәјләрин чар мә'мурлары јанында нүфуз саһиби олдуғуну, бә'зән һәтта мүәјјән вәзифә дә тута билдикләрини көрән Әһмәдаға оғлуна русча тәһсил вермәк гәрарына кәлир. Бу мәгсәдлә о, Шушанын хәзинә мә'мурларындан Ованес бәјлә данышыб рус дили вә һесаб фәнләри үзрә оғлуну чалышдырмағы ондан хаһиш едир. Рус дилини өјрәнмәјә бөјүк сә'ј көстәрән Фиридун 1876-чы илдә Шушадакы рус мәктәбинә дахил ола билир. Һәмин мәктәбин ики синфини мүвәффәгијјәтлә битирмиш Көчәрли 3-чү синифдә охујаркән онун һәјатында чох дәрин изләр бурахмыш унудулмаз бир һадисә баш верир; Көчәрли сонралар мәшһур «Вәтән дили» дәрслијини јазмыш көркәмли мүәллим А. О. Черњајевски (1840—1897) илә илк дәфә көрүшүр. А. О. Черњајевскинин Шушаја сәфәрдән мәгсәди Гори шәһәриндәки Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын јеничә тә'сис едилмиш Азәрбајчан бөлмәсинә тәләбә топламаг иди.

Гори шәһәриндәки Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасы 1876-чы илдә ачылмышды. 1879-чу илдә Азәрбајчан бөлмәси тә'сис едиләркән А. О. Черњајевски һәмин шө'бәјә мүфәттиш тә'јин олунду.

Семинаријанын Азәрбајчан бөлмәсинә мүдавимләр чәлб едилмәси, бурада дәрсләрин низама салынмасы, Азәрбајчанча илк ана дили дәрслијинин јазылмасы вә үмумијјәтлә бачарыглы мүәллим кадрларынын јетишдирилмәсиндә онун хидмәтләри бөјүкдүр. Көчәрли сонралар һаглы олараг дејирди ки, «Азәрбајчан бөлмәсиндә јахшы вә диггәтәлајиг һәр нә варса, А. О. Черњајевски илә башланмышдыр»[31]. Черњајевскинин Гори семинаријасына илк азәрбајчанлы тәләбәләр топламаг саһәсиндәки фәалијјәти хүсусилә диггәтәлајигдир. Күрчүстан Халг Маарифи Музејинин Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасы фондунда раст кәлдијимиз, Черњајевскинин өз әлилә јазылмыш ики мәктуб[32] бу фикри бир даһа тәсдиг етмәкдәдир. Үзәриндә «24 ијун 1879-чу ил» тарихи јазылмыш һәмин мәктублардан бири Гафгаз тәдрис даирәси Попечителинә, дикәри исә ЗМС директоруна көндәрилмишдир. Мәзмунларындан ајдын олур ки, Черњајевски бу мәктублары тәләбә топламаг мәгсәдилә Гафгаз шәһәрләринә етдији сәфәри баша вурдугдан сонра јазмышдыр. Бу хејирхаһ сәфәри заманы о, әввәлчә Нахчыванда олмуш, орадан Јеревана, Јелизаветпола (индики Кировабада) кетмиш, сонра Шуша, Нуха, Шамахы, Бакы маршруту илә һәрәкәт едәрәк, нәһајәт Дәрбәндә кәлиб чыхмышды. Биринчи мәктубда дејилдији кими, Черњајевски күнәшин јандырычы шүалары алтында, 35—40

---

30 Ф. Гасымзадә. «XIX әсрдә Азәрбајчан әдәбијјатында реалист демократик чәрәјанын инкишафы», 1956, докторлуг диссертасијасы, II һиссә, әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр, сәһ. 663.

31 Ф. Көчәрли. «А. О. Черњајевски», «Каспи» гәзети, 7 декабр, 1914.

32 Иш 62, вәрәгәләр 9 вә 17—24.

дәрәчә истидә 3.500 верст јол гәт етмишдир. Бүтүн бунлар Чернјајевскинин сағлам олмајан сәһһәтинә чох пис тә'сир көстәрмишдисә дә ону руһдан салмамышды. Лакин кәздији шәһәрләрдә бу хејирхаһ мүәллим истәдији гәдәр вә лазыми һазырлығы олан тәләбә топлаја билмәмишди. Мәсәлән, Бакыдакы икисинифли шәһәр мәктәбинин мүдири она билдирмишди ки, бу мәктәбдә охујанларын әксәријјәти варлы балаларыдыр вә валидејнләрдән һеч бири өз ушағыны семинаријада охумаға вермәјәчәкдир. Бу һал ејнилә Дәрбәнддә дә тәкрар едилмишди. Чернјајевскинин ијунун 9-да ЗМС директоруна көндәрдији башга бир мәктубда јаздығы кими, бә'зән шакирдләри полис васитәсилә топлајырмышлар[33]. Тәсадүфи дејил ки, Чернјајевски Нахчывандан 3, Шушадан 13, Нухадан 8, Шамахыдан 9 нәфәр шакирди сијаһыја алдығы һалда, Бакыдан вә Дәрбәнддән семинаријаја бирчә нәфәр дә олсун шакирд чәлб едә билмәмишди.

Чернјајевски кәздији шәһәрләрдә шакирдләри сечир, онларын һәр бири илә ајрылыгда сөһбәт едир, Азәрбајчан балаларынын мүәллим вә јени мәктәбә олан бөјүк еһтијачларындан, мүәллимлијин шәрәф иши олдуғундан сәмимијјәт вә еһтирасла данышыб чаванларын гәлбини чошдурур, онлары Гори семинаријасында охумаға һәвәсләндирирди. Чернјајевскинин Шушада етдији бу чүр сөһбәтә хүсуси шөвг вә диггәтлә гулаг асанлардан бири дә о заман шәһәр мәктәбиндә охујан Көчәрли иди. Савадыны артырмаг, билијини зәнкинләшдирмәк вә халгын маарифләнмәси јолунда чалышмаг һәвәсилә гәлби дөјүнән Көчәрли Шушада бу бөјүк рус мүәллиминин сәсинә сәс верән илк шакирдләрдән бири олур. Атасы Әһмәдаға дөрд бачынын јеканә гардашы олан оғлунун[34] көзүндән узаг олмасыны истәмәдијиндән, әввәлчә бу ишә разылыг вермир. Лакин аз сонра сөзүнүн үстүндә мөһкәм дуран Фиридунун тә'кидли хаһишләри гаршысында о, јумшалыр... Көчәрли атасынын рүсхәтинә наил олараг, Горијә јола дүшүр вә имтаһан вериб, ЗМС-нин али еһтијат синфинә гәбул едилир. Лакин өзүнә гаршы чох тәләбкар олан кәнч елм һәвәскары, биликләрә даһа дә-

[33] Күрчүстан Халг Маарифи Музеји, ЗМС фонду, иш 62, вәрәгә 1.

[34] Көчәрлинин бачысы оғлу, Н. Нәриманов адына Тибб Институтунун мүәллими Ағалар Һачыјев Ф. Көчәрлинин Бөјүкханым, Губа, Афәрин вә Султан адлы дөрд бачысы олдуғуну сөјләјир.

Бадсәба Көчәрли

риндән јиҹәләнмәк мәгсәдилә өз хаһишинә әсасән семинаријанын ашағы еһтијат синфинә кечирилир[35].

Черњајевскинин сечдији илк шакирдләрин сијаһысында[36] биз Ф. Көчәрлинин ады илә јанашы сонралар Азәрбајҹан маарифинин инкишафында көркәмли хидмәтләри олмуш Сәфәрәлибәј Вәлибәјовун (1861—1902), Рәшидбәј Әфәндијевин (1863—1942), Маһмудбәј Маһмудбәјовун (1859—1923) вә башгаларынын адларына раст кәлирик.

* *
*

Көчәрлинин 6 ил (1879—1885) тәһсил алдығы, сонралар исә 23 ил (1895—1918) дәрс дедији Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасы үч әсас вә бир һазырлыг синфиндән, һабелә семинаристләрин педагожи тәҹрүбә кечмәләри үчүн рус, ермәни, күрҹү вә Азәрбајҹан ибтидаи мәктәбләриндән ибарәт иди[37]. Өз билији вә көрүш даирәси илә Азәрбајҹан бөлмәсинин һазырлыг синфинә кирмәјә мүвәффәг олмајанлар үчүн әлавә олараг ашағы һазырлыг курсу да ачылмышды. Һәмин семинаријада, онун еһтијат групларында вә педагожи тәҹрүбәләрин апарылдығы ибтидаи синифләрдә дәрсләр о заманкы тәһсил мүәссисәләринин чохундан, хүсусилә мәдрәсә вә моллаханалардан хејли фәргли олараг, мүтәрәгги үсулла апарылырды. Бу ҹәһәтдән «Кәшкүл» гәзетиндә дәрҹ олунмуш бир мәгалә чох мараглыдыр.

Семинарија илә јахындан марагландығыны, онун ишләрини өз көзү илә көрүб таныш олдуғуну еһтимал етдијимиз намә'лум бир мүәллиф «Гори дарүлмүәллимининдә бир имтаһан дәрси» адлы мәгаләсиндә јазыр: «Орада нә бизим мәктәбханаларымызы басан бир зүлмәт вә бир үфунәт көрүлүр вә нә дә шәлпә вә һәсир парәләр үзәриндә тоз вә торпаг ичиндә бәсләниб галмыш бир тагым кечәл-күчәл тифилләр булунур вә нә дә «ҹим, әлиф, һеј!» дејиб һајгыран дилләр вә фәләггә-мәләггә көзә дәјир»[38].

---

[35] Ф. Ағазадә (Шәргли). «Ф. Көчәрлинин биографијасы», Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун елми архиви, инвентар № 566.

[36] Күрҹүстан Халг Маарифи Музеји, ЗМС фонду, иш 62, вәрәгәләр 17—24, әлавә 1.

[37] 1888-ҹи илдә мәктәбләрин вәзијјәти һаггында ГТД Попечителинин һесабаты, Тифлис, 1899, сәһ. 56.

[38] «Кәшкүл», 3 декабр, 1888.

3998 3459
Мәҹбури нүсхә
БИБЛИОТЕКА им. М. Горького №
Азәрбајҹан Дөвләт Республика Ушаг Китабханасы Инв. №

Азәрбајҹан дилиндә тәһсил аланлар үчүн «Ана дили» дәрслијинин дә илк дәфә мәһз ЗМС-нин Азәрбајҹан бөлмәсилә әлагәдар олараг мејдана кәлмәси тәсадүфи дејилди. Һәмин дәрслик семинаријанын азәрбајҹанлы мүдавимләрини узун илләр боју өз вахты үчүн чох гијмәтли олан дәрс вәсаити илә тә'мин етмиш, һабелә сонралар бир силсилә јени Азәрбајҹан дили дәрсликләринин јарадылмасында бөјүк мүсбәт рол ојнамышдыр. Көчәрлинин јаздығына көрә, түрк-татар системли дилләрдә данышан халглар арасында илк дәфә сөвти үсулла дәрс кечилмәси тәшәббүсү дә билаваситә һәмин дәрслик вә Гори семинаријасы илә бағлыдыр[39].

Гори семинаријасында синифдәнкәнар тәрбијә васитәләриндән кениш истифадә едилирди. Шакирдләр тез-тез шәһәрин үрәкачан мәнзәрәләринә, һабелә Тифлисә тәнәззөһә кедир, о заманкы Гафгазын ән издиһамлы шәһәрләриндән олан күрҹү пајтахтында театр тамашаларына бахырдылар[40]. Һәр бир шакирд дәрсдәнкәнар вахтда охудуғу әсәрләрә даир хүсуси албом тәртиб едирди. Бу албомларда Ломоносов, Пушкин, Гончаров кими сәнәткарларын тәрҹүмеји-һалларындан мүәјјән һиссәләр, Гогол, Лермонтов вә Л. Толстојун әсәрләриндән ајры-ајры парчалар јазылыр[41], бу јолла да онларын дәрсләрдә газандыглары биликләр даһа да мөһкәмләндирилирди. Бүтүн бунлар шакирдләрин үмуми фәаллығыны артырмагла јанашы, ејни заманда онларын синифдә өјрәндикләринин даһа да кенишләнмәсинә вә мөһкәмләнмәсинә бөјүк јардым едир, кәләҹәк мүәллимләрин мәдәни, һазырлыглы вә һәртәрәфли инкишаф етмиш мүтәхәссисләр кими авамлыға вә ҹәһаләтә гаршы мүбаризә руһунда јетишмәсиндә күчлү тә'сир көстәрирди.

Бүтүн јухарыда дејиләнләрдән көрүндүјү кими, дүнјәви вә һуманитар биликләрин, педагожи вәрдишләрин, һабелә дилләрин өјрәдилдији Азәрбајҹан бөлмәсиндәки тә'лим-тәрбијә үсуллары илә о заманкы Гафгазын башга мәктәбләринин тә'лим-тәрбијә үсуллары арасында чох бөјүк фәрг олмушдур. Лакин тә'лим саһәсиндәки бүтүн

[39] Ф. Көчәрли. «А. О. Черњајевски», «Каспи» гәзети, 7 декабр, 1914.

[40] А. Трегулов. Гори мүәллимләр семинаријасында, «Азәрбајҹан ССР ЕА Хәбәрләри», № 9, 1945-ҹи ил.

[41] А. И. Слонимски. «ЗМС Тифлис јубилеј сәркисиндә», Тифлис, 1901, сәһ. 51.

бу үстүн ҹәһәтләринә бахмајараг, нә үмумијјәтлә Гори мүәллимләр семинаријасыны, нә дә онун Азәрбајҹан бөлмәсини идеаллашдырмаг олмаз. Чар һөкумәтинин бүтүн гајда вә ганунларына ҹидди сурәтдә әмәл едилдији бу семинаријанын мәһдуд ҹәһәтләри дә чох иди. Семинарија башлыҹа олараг хәзинә һесабына ишләјән, буна көрә дә империјанын сијасәтинә садиг галан бир мүәссисә иди. Бурада әсас диггәт рус дилинә вә шәриәт «елминин» тәһсилинә верилирди. «Чар мүтләгијјәтинин фикринҹә, рус дили кәләҹәк мүәллимләри чаризмин јерләрдәки руслашдырма сијасәтинин тәблиғатчысына чевирмәли, шәриәт исә онларын гуллуг вахты диндарлыг мөвгеләриндә мөһкәм дурмаларыны тә'мин етмәли иди»[42].

Рус дилинин вә шәриәтин тә'лими саһәсиндә семинарија директорлуғунун көрдүјү тәдбирләр бә'зән лап ифрата варырды. Бу ҹәһәтдән Рза Мәммәдәлизадә адлы бир ушағын нәзарәтчиләр тәрәфиндән вахташыры долдурулан шәхси вәрәгәси чох марағлыдыр. Вәрәгәнин бир јериндә һәмин шакирд һаггында дејилир: «Сакит, габил, чох чалышган вә сәлигәли шакирддир. Јахшы билији вә әхлаги кејфијјәтләри вардыр... Лакин бә'зән чох ағылсыз (?!) һәрәкәтләрә јол верир»[43]. Бу, тә'бири ҹаизсә «хасијјәтнамә» адамда һаглы тәәҹҹүб һисси доғурур: ағыз долусу тә'рифләнән бу «сакит, габил, чох чалышган вә сәлигәли», нәһајәт «јахшы билији вә әхлаги кејфијјәтләри» олан шакирдин јол вердији «чох ағылсыз һәрәкәтләр» нәдән ибарәт ола биләр? Һәмин вәрәгәнин башга сүтунларыны охудугда биз бу суалын ҹавабыны тапырыг: «Апрелин 22-дә Азәрбајҹан дилиндә данышмышдыр. Көрүлән тәдбир: нәзәринә чатдырылмышдыр... Октјабрын 12-дә Азәрбајҹан дилиндә данышмышдыр. Көрүлән тәдбир: төһмәт е'лан едилмишдир. Инспекторун дәркәнары: төһмәт тәсдиг едилир. Педагожи шуранын гәрары Рза Мәммәдәлизадәнин әхлаг гијмәти «4»-ә ендирилсин» вә с. Семинаријада һабелә габагҹыл рус јазычыларынын иҹтимаи бәрабәрсизлији тәнгид едән мәгаләләрини, хүсусилә ингилабчы-демократларын әсәрләрини охумаг, мү-

[42] Әзиз Шәриф. «Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадыҹылығы», докторлуг диссертасијасы, I ҹилд, әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр, сәһ. 105—106, Бакы, 1957.

[43] Күрҹүстан Халг Маарифи Музеји, ЗМС фонду, иш 127 «1881-ҹи илдән 1915-ҹи иләдәк семинаријада тәһсил алмыш шакирдләрин фәрди вәрәгәләри» (пәракәндә), вәрәгә 12.

халифәтчи руһда олан нүмајиш вә јығынҹагларда иштирак етмәк гәти гадаған едилмишди[44].

Гори семинаријасынын мүәллимләри арасында һәлә кечән әсрин 80-ҹы илләриндә бә'зи ингилабчы зијалылар да фәалијјәт көстәрирдиләр. Бу мүәллимләр јери кәлдикҹә тәләбәләрлә ачыг сөһбәтләр едир, онларда буржуа-мүлкәдар гурулушуна гаршы мүбаризә әһвал-руһијјәси ојатмаға чалышырдылар. Ф. Ағазадә (Шәргли) Көчәрлинин һәлә семинарист икән күрҹү ингилабчыларындан Александр Капиани илә јахын әлагәдә олдуғуну көстәрир. О, башга бәј балаларындан фәргли олараг, Ф. Көчәрлинин јохсуллара һәмишә меһрибан достлуг мүнасибәти бәсләдијини дә билаваситә А. Капианинин тә'сирилә әлагәләндирир. Ф. Ағазадәнин јаздығындан мә'лум олур ки, А. Капиани ингилаби фәалијјәти үстүндә чар һөкумәти тәрәфиндән Сибирә сүркүн едилмиш, орада бир ајағыны шахта апармыш, Гафгаза гајытдыгдан сонра исә Гори семинаријасына мүәллим тә'јин едилмишди. Лакин А. Капиани бурада да өз тәблиғатчылыг фәалијјәтини давам етдирмиш, рус, азәрбајҹанлы, күрҹү вә ермәни тәләбәләри арасында бөјүк нүфуз газанмышды. Дәрсдәнкәнар вахтларда А. Капиани инандығы тәләбәләри өз евинә чағырыр, ингилаби мәзмунлу китабча вә гәзетләрлә онлары таныш едирмиш. «Тәләбәләр, о ҹүмләдән дә Көчәрли алдығы китаблары апарыб дағ тәпәсиндә булунан көһнә бир гәл'әнин хәрабәсиндә кизлинҹә охујур вә јүксәк дүшүнҹәләрә далырдылар... Сонра Капианини јенә дә тутдулар вә јол хәрҹи үчүн тәләбәләр тәрәфиндән топланмыш вәсаити дә она вермәдиләр... Көчәрлинин бәјзадәләрин гуру ловғалығындан хилас олуб, рәијјәтә јанашмасында, онун дәрдләринә чарә арамасында А. Капианинин дә ролу вардыр»[45].

* *
*

Ушаглыг илләриндән данышаркән көрдүјүмүз кими, Көчәрлинин илк тәһсили чох да јүксәк сәвијјәдә кечмәмишди. Буну һисс етдији үчүндүр ки, о, әризә верәрәк, јухары һазырлыг синфиндән ашағы һазырлыг синфинә кечирилмәји хаһиш етмишди. Лакин Көчәрли өз сә'ји вә чалышганлығы сајәсиндә тезликлә семинарија һәјатына алышыр вә онун ән јахшы мүдавимләриндән бири олур. Ф. Көчәрлинин икинҹи һазырлыг синфиндә охудуғу 1880—1881-ҹи дәрс илинә аид бир синиф журналындан[46] өјрәнирик ки, о, елмләрин әсасына тәдричлә јијәләнир вә өз тәһсилини мүвәффәгијјәтлә давам етдирирмиш. О, һәмин тәдрис илинин биринҹи рүбүндә тә'лим едилән сәккиз фәннин икисиндән «ә'ла», галанларындан «јахшы», икинҹи рүбүндә исә алтысындан «ә'ла», јалныз икисиндән «јахшы» алмышдыр. 1883—1884-ҹү дәрс илинә аид икинҹи синфин журналындан[47] биз Көчәрлинин сонралар синифдән-синфә кечдикҹә рус дили, «јерли дил», педагожи, тәбиәт, тарих, ҹоғрафија кими кәләҹәк мүәллим үчүн мүһүм сајылан башлыҹа фәнләрдән һәмишә јүксәк гијмәтләр алдығыны өјрәнирик. Семинаријанын сон синфиндә охујаркән, Көчәрли артыг рус вә Азәрбајҹан дилләриндә мүкәммәл савада малик иди. Бундан башга, о, јашадығы дөврүн бир сыра иҹтимаи-мәдәни һадисәләри һаггында мүстәгил фикир сөјләјиб мүһакимә јүрүтмәк вәрдишләринә дә јијәләнмишди ки, хүсусилә бу ҹәһәтин кәләҹәк әдәбијјатшүнасын фәалијјәтинә мүсбәт тә'сири олмушдур. Буну Көчәрлинин семинаријада тәгдим етдији ахырынҹы имтаһан јазысы да ашкар сурәтдә көстәрмәкдәдир[48]. Мүстәгил мөвзуда инша үсулу илә тәртиб едилмиш бу имтаһан јазысында Көчәрли үмумијјәтлә халглар достлуғунун, хүсусилә рус халгы илә Гафгаз халгларынын әлагәләринин кәләҹәкдә даһа да инкишаф етдирилмәси јолларындан чох ајдын бир дил вә дәрин мәнтигләданышыр.

Көчәрлинин семинаријаны гуртармасы мүнасибәтилә алдығы аттестатын әсли әлимизә кечмәмишдир. Лакин һәмин аттестатын 1885-ҹи ил ијунун 12-дә Гори шәһәриндә чыхарылмыш вә педагожи шуранын сәдри, үзвләри вә катиби тәрәфиндән имзаларла тәсдиг едилмиш сурәтиндән[49] мә'лум олур ки, «Фиридунбәј Көчәрли 22 јашында

---

[44] Әли Сәбри. «Фиридунбәј Көчәрли һаггында хатирәләрим». Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Арх—24 Г—7 (183).

[45] Фәрһад Ағазадә (Шәргли). «Ф. Көчәрлинин биографијасы», Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун елми архиви, инвентар 566.

[46] Күрҹүстан Халг Маариф Музеји, ЗМС фонду, иш 93.

[47] Јенә орада, иш 116.

[48] Күрҹүстан ССР Мәркәзи Дөвләт архиви, фонд 422, сијаһы I, сахланма ваһиди 2625, вәрәгә 5.

[49] Күрҹүстан Халг Маарифи Музеји, ЗМС фонду, иш 1557, вәрәгәләр 1—2.

икән ә'ла әхлагла семинаријаны битирмиш вә шәриәт, педагожи, рус дили, һесаб, һәндәсә, јерөлчмә, тарих, чоғрафија, тәбиәт, һүснхәт фәнләриндән, һабелә тәчрүби мәшғәләләрдән мүвәффәгијјәтлә имтаһан вермишдир... Буна көрә дә мәзкура ибтидаи халг мәктәби мүәллими ады верилир вә о, лајиг көрүлдүјү вәзифәнин бүтүн һүгугларындан истифадә едә биләр».

Семинаријада мүвәффәгијјәтлә охујан Көчәрли билији, сә'ји вә чалышганлығы илә мүәллимләрин, нәзарәтчиләрин, һабелә маариф идарәләринин диггәтини чәлб етмишди.

Мә'лум олдуғу кими, семинаријаны битирән һәр бир мә'зун бурада охудуғу илләрин сајы гәдәр, јә'ни ән азы алты ил кәнд мәктәбиндә мүәллим олуб, семинарија гаршысындакы формал борчуну јеринә јетирмәли иди. Гори семинаријасынын бир сыра башга мә'зунларындан фәргли олараг, Көчәрли тәһсилини битирән кими, мүәллимләринин тәгдиминә әсасән Јереван кимназијасында дәрс демәјә тә'јин олунур вә 1885—86-чы дәрс илиндән илк мүстәгил педагожи ишә башлајыр[50].

* *
*

О заманки Јереван елм, маариф вә тәрәгги нөгтеји-нәзәриндән Азәрбајчан әјаләтләриндән һеч дә ирәли кетмәмишди. Чамаат арасында савады олан надир тапылларды. Көчәрли јазырды ки, бурада зијалы, мүәллим вә шаир «вар исә дә онларын әдәди авама нисбәт чох аздыр, јохлуг мәнзиләсиндәдир»[51]. Көчәрли бу азачыг зијалы вә шаирләри ахтарыб тапыр, онларла сыхы достлуг әлагәси сахлајырды. Мараглыдыр ки, Көчәрлинин Јеревандакы достларынын мүһүм гисми (Мәшәди Исмајыл Бәзми, Мирзә Казым Мәтлә' вә башгалары) һәм мүәллимлик едир, һәм дә ше'р јазырдылар. Көчәрли бу шаирләрин јарадычылығы илә таныш олур, тәрчүмеји-һалларыны өјрәнир вә онларын васитәсилә башга, өлүб кетмиш әдибләр һаггында мә'луматыны тамамлајырды. Дикәр тәрәфдән исә Көчәрли һәмин мүәллимләрлә педагожи саһәдә тәчрүбә мүбадиләси апарыр, онларын ишләдикләри мәктәбә кедиб нүмунә дәрсләриндә иштирак едир,

[50] Ермәнистан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд I, сијаһы I, сахланма ваһиди 1148, вәрәгә 5.
[51] «Материаллар», II чилд, II һиссә, Бакы, Азәрнәшр, 1926, сәһ. 3.

бу мүәллимләрдән хүсусилә Бәзминин јени, сөвти үсулла дәрс демәсини тәгдир едирди. Көчәрли кимназија директору Брошниковдан вахташыры ичазә алыб, Јереванын Азәрбајчан мәктәбләринин бә'зи мүдәрисләрини кимназијада тә'лимин гојулушу илә таныш едир, онларын иштиракилә өзү дә ачыг дәрсләр дејирди[52]. Өзүнүн јорулмаг билмәјән фәалијјәти вә чалышганлығы илә бөјүк һөрмәт вә е'тимад газанан Көчәрли чох чәкмәдән кимназија директорунун хаһиши, Гафгаз тәһсил даирәси Попечителинин әмри илә ејни заманда пансион мүрәббисинин көмәкчиси тә'јин олунур[53].

Охудуғумуз әлјазмалары Көчәрлинин чох көзәл вә сәлигәли хәтти олдуғуну сүбут едир. Көрүнүр, елә буна көрә дә директорлуг чидди педагожи һазырлығы олан бу јорулмаз мүәллимә әсас вәзифәсилә јанашы I, II, III синифләрдә һүснхәт дәрсләрини апармағы да тапшырыр[54].

Бүтүн дәрсләриндә јери кәлдикчә тәләбәләринә гардаш рус халгындан, онун зәнкин мәдәни ирсиндән данышан, ушаглары XIX әсрин көркәмли сәнәткарларынын јарадычылығы илә таныш едән Көчәрли һәмин мөвзуда ана дилиндә синифдәнкәнар гираәт үчүн материал тәвсијјә етмәкдә бөјүк чәтинликлә гаршылашырды. Кимназистләрин истифадәсинә вермәк үчүн габагчыл рус јазычыларынын Азәрбајчан дилиндә чап едилмиш бирчә дәнә дә олсун әсәри јох иди. Буна көрә дә Көчәрли өз үзәринә чох ағыр, ејни заманда шәрәфли бир вәзифә көтүрүб, рус әдибләринин бә'зи әсәрләрини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмәјә башлајыр. Бунун үчүн Көчәрли әввәлчә кимназијанын ашағы синиф шакирдләринин дүнјакөрүшүнә вә сәвијјәсинә ујғун кәлән А. С. Пушкинин «Балыгчы вә балыг нағылы»ны сечир.

Халг балаларынын тәрәггиси јолунда атдығы бу чәсарәтли аддым Көчәрлини ики бөјүк чәтинлик гаршысында гојмушду. Бунлардан биринчиси мәтбәә хәрчләри вә чап олунмағын чәтинлији иди ки, о заманын бүтүн мүтәрәгги јазычыларынын фәалијјәтини мәһдудлашдыран сәдд кими һәмишә онларын өнүндә учалырды. Буну Көчәрли өз шәхси тәчрүбәсилә чох јахшы билирди. Ахы

[52] «Материаллар», II чилд, II һиссә, сәһ. 3.
[53] Ермәнистан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд I, сијаһы I, сахланма ваһиди 1148, вәрәгә 13.
[54] Јенә орада, сахланма ваһиди 455, вәрәгә 67.

онун һәлә тәләбә икән тәрҹүмә едиб һазырладығы «Тә'лимат-Сократ» китабы[55] јалныз 1891-ҹи илдә, једди иллик мәтбәә сүрүндүрмәләриндән сонра дүнја үзү көрмүшдү. Лакин дөврүн башга јазычылары кими мадди вәзијјәти о гәдәр дә јахшы олмајан Көчәрли руһдан дүшмүр, ишин мадди ҹәһәтини бир тәһәр јола верир вә јерли зијалыларын көмәјилә Јереванда А. С. Гуламирјанын чапханасында һәмин әсәрин бурахылмасына разылыг алыр.

Көчәрлинин гаршысында дуран икинҹи чәтинлик исә онун бир мүтәрҹим кими билаваситә јарадыҹылыг һәвәсланлары иди. О, бөјүк рус шаиринин әсәрини лајигинҹә тәрҹүмә етмәк үчүн бүтүн јарадыҹылыг имканларындан истифадә едир вә нәһајәт, 1892-ҹи илдә Пушкинин мәшһур нағылыны «Торчу вә балыг» ады илә чап етдирмәјә наил олур. Бу саһәдә атдығы илк аддым Көчәрлини руһландырмыш вә о, Јереванда икән Лермонтовун «Үч хурма ағаҹы» вә М. В. Колтсовун «А киши, нијә јатыбсан?!» ше'рләрини дә Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә етмишдир. Бу сон ики ше'ри Ф. Көчәрли 1895-ҹи илдә Шушада ермәни мәтбәәсиндә бир китабча шәклиндә чап етдирмишдир.

Көчәрли Јереванда ишләркән өзүнүн мүһәррирлик фәалијјәтини дә хејли кенишләндирир. Бу дөврдә о, хүсусилә Азәрбајҹан драматургларынын комедијалары үзәриндә кениш тәдгигат апарыр вә бунун әсасында 1895-ҹи илин әввәлләриндә «Татар (Азәрбајҹан) комедијалары» адлы бөјүк бир мәгалә јазыб «Новое обозрение» гәзетиндә тәфригә һалында чап етдирир[56].

Вахтынын сон дәрәҹә аз олдуғуна бахмајараг, Көчәрли педагожи ишдә јенә дә сә'јлә чалышыр вә нүмунәви мүәллим кими һамынын, һәм тәләбәләринин, һәм дә мүәллим јолдашларынын бөјүк һөрмәтини газаныр.

Он ил Јереван кимназијасында ишләдикдән сонра, Ф. Көчәрли Гафгаз тәһсил даирәси Попечителинин 30 октјабр 1895-ҹи ил тарихли әмрилә Гори мүәллимләр семинаријасына көчүрүлүр[57]. Бу тә'јинат Көчәрлини хејли мәмнун едир вә о, бөјүк бир һәвәслә өзүнә доғма билдији Гори семинаријасында фәалијјәтә башлајыр. Бурада о,

[55] «Тә'лимат-Сократ». Мүтәрҹими Ф. Көчәрли, Бағчасарај, «Тәрҹүман» мәтбәәси, 1891.

[56] «Новое обозрение» гәзети, 3 ијун, 7 ијун, 16 ијун, 1895.

[57] Күрҹүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 422, сијаһы I, сахланма ваһиди 5239, вәрәгә 31.

дөврүнүн габагҹыл вә көркәмли педагогларындан Р. Әфәндијев, А. Ломаури вә башгалары илә даһа да јахындан әлагә сахлајыр, о вахт бүтүн Гафгазда ән зәнкин китабханалардан бири олан семинаријанын китабханасындан сәмәрәли истифадә едир, тәкҹә Азәрбајҹанда вә үмумијјәтлә Гафгазда дејил, Русијанын мәркәзи шәһәрләриндә вә бә'зи хариҹи өлкәләрдә чыхан гәзет вә журналлары, јени китаблары мүнтәзәм олараг изләјир, «Гафгаз», «Загафгазје», «Каспи», «Шәрги-Рус», «Иршад», «Тәрәгги», даһа сонралар исә «Игбал», «Јени игбал» кими гәзетләрин даими вә ән мәһсулдар әмәкдашларындан бири кими мүнтәзәм олараг мәгаләләр јазыр.

Елми фәалијјәти ҹәһәтдән дә Гори илләри Көчәрлинин һәјатында ән долғун илләрдир. Онун семинарија гапыларынын сол јанындакы көмәкчи бинада јерләшән отағынын пәнҹәрәсиндән кечә јарысындан хејли кечәнәдәк ишыг кәләр, јорулмаз мүәллим вә тәдгигатчы өз иш масасынын архасындан ајрылмазды. Гори дөврүнүн илк вә чох гијмәтли мәһсулу кими Көчәрлинин «Әрәб әлифбасы вә онун гүсурлары» мәгаләсини[58] вә «Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты» (Тифлис, 1903) әсәрини көстәрмәк олар.

Көчәрли Горидә ишләркән Азәрбајҹан әдәбијјатында реалист демократик ҹәрәјанын ән бөјүк нүмајәндәси, милли драматуркијамызын баниси, көркәмли мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун јарадыҹылығыны әтрафлы тәдгиг етмәклә мәшғул олмуш, әдибин тәвәллүдүнүн јүз иллијилә әлагәдар олараг, хүсуси бир китабча јазмышды. Көчәрли халг әдәбијјатымызын көзәл нүмунәләрини: «нағл вә һекајәләри, мәсәл вә тапмаҹалары, нөвбәнөв мәнзумәләри» дә хүсуси бир мәһәббәтлә топламыш вә чап етдирмишдир[59].

Һәмин илләрдә Көчәрли Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихинә даир материал топламаг саһәсиндә фәалијјәтини даһа да кенишләндирмиш, ики ҹилддән (дөрд һиссәдән) ибарәт олан бу бөјүк әсәринин чап олунмасы уғрунда ардыҹыл мүбаризә апармышдыр[60].

[58] «Гафгаз» гәзети, 1 сентјабр, 10 сентјабр, 8 октјабр, 1898.

[59] «Балалара һәдијјә» китабы 1912-ҹи илдә Бакыда «Каспи» мәтбәәсиндә чап олунмушдур.

[60] Ф. Көчәрлинин өмрүнүн ахырынадәк көстәрдији сә'ј вә тәлашларына бахмајараг, онун «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары» әсәри јалныз совет дөврүндә Бакыда, Азәрнәшр тәрәфиндән чап олунмушдур (1925—1926).

Истәр педагожи, истәрсә дә әдәбијјатшүнаслыг саһәсиндә јорулмадан чалышан Ҝөчәрлинин бу хејирхаһ ишләриндә она севимли һәјат јолдашы Бадсәба ханым јахындан көмәк едәрди. Азәрбајҹан маарифинин вә әдәбијјатынын ғәдрини билән бу нәҹиб гадын Ҝөчәрлијә садәҹә һәјат јолдашы олараг галмамыш, ејни заманда онунла иш, мәсләк вә әгидә јолдашлығы етмишдир. Бадсәба ханым Ҝөчәрлинин ишләмәси үчүн лазыми шәраит һазырламагдан башга, ејни заманда ону һәвәсләндирир, вахты аз, иши исә чох олуб башындан ашан әринин зәһмәтини јүнкүлләшдирмәк үчүн әлиндән кәләни әсиркәмирди. Ҝөчәрлинин әлавә вә дүзәлишләриндән сонра Бадсәба ханым сәбирлә онун әсәрләринин үзүнү чыхарырды[61].

* *
*

Ҝөчәрлинин әдәбијјат мәсәләләри илә ҹидди мәшғул олмасы онун педагожи фәалијјәтинә нәинки мане олмур, әксинә вәтәнпәрвәрлик дујғуларыны, халгы савадландырмаг, онун ҝөзләрини ачмаг һәвәсини даһа да аловландырырды. Горидәки фәалијјәтинин он или тамам оларкән Ҝөчәрли артыг семинаријанын ишинә, онун бүтүн еһтијаҹ вә вәзифәләринә һәртәрәфли бәләд олан нүфузлу бир мүәллим иди. Ҝөчәрли 1905-ҹи илин 24 ијулунда Азәрбајҹан бөлмәсинин инспектору вәзифәсини тутмаг үчүн әризә верир[62].

Һәмин әризәдән мәгсәд һеч дә вәзифә вә шөһрәт далынҹа гачмаг дејилди. Көркәмли халг педагогу бу вәзифәни тутмагла өз мүәллимлик борҹуну даһа сәрбәст һәјата кечирә биләҹәјинә бөјүк үмид бәсләјирди. Беш илә јахын давам едән сүрүндүрмәдән сонра Ҝөчәрли нәһајәт инспектор вәзифәсинә тә'јин олунур[63].

Бунунла јанашы Ҝөчәрли семинаријанын Азәрбајҹан бөлмәсиндә ана дили вә шәриәт дәрсләри дејирди. Јухарыда ҝөстәрдијимиз кими, семинаријада шәриәт дәрсләри үчүн чохлу саат ајрылмышды. Бундан истифадә едән Ҝөчәрли Азәрбајҹан әдәбијјаты классикләринин әсәрләринин өјрәдилмәси вә тәһлилинә ҝениш јер верирди[64].

Ҝөчәрли илә бир заманда семинаријада шәриәт дәрси демиш Рәшидбәј Әфәндијев дә шәриәтин мөвһумат ҹәһәтләринә тәләбәләрдә һәмишә нифрәт ојадырды. Буну һисс едән семинарија директору дејирди: «Сиз бурада нә Өмәр, нә дә Әли ичтиһадларындан данышырсыныз!.. Бурада Рәшидбәј вә Фиридунбәј ичтиһады сөјләнир»[65].

Ҝөчәрли семинарија шаҝирдләринин тә'лим-тәрбијәсини јахшылашдырмаг мәгсәдини ҝүдән бүтүн тәдбирләрдә дә јахындан иштирак едирди. О, семинаријанын биоложи тәҹрүбәләр саһәсиндә кечирилән мәшғәләләрин фәал тәшкилатчыларындан бири, даһа сонралар рәһбәри иди[66].

Ҝөчәрли семинарија тарихинин јазылмасында, тәбии фәлакәтдән зәрәр чәкмиш Ҹәнуби Русија аҹлары үчүн вәсаит топлајан, тәнтәнәли сәһәрҹикләр вә тематик кечәләр кечирән комиссијаларын ишиндә сә'јлә чалышырды[67].

Көркәмли педагог бурахылыш синфи шаҝирдләрилә

---

[61] Халг шаири Сәмәд Вурғунун ата гоһумларындан олан Бадсәба ханым 1881-ҹи ил мартын 22-дә Газах гәзасынын Салаһлы кәндиндә анадан олмушдур. 16 јашында икән бөјүк гардашынын кечмиш мәктәб јолдашы Ф. Ҝөчәрлијә әрә кетмиш, Ф. Ҝөчәрли онун тәһсилилә фәрди мәшғул олмушдур. Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра халг маарифи саһәсиндә Бадсәба ханымын атдығы илк ҹидди вә хејирхаһ аддым онун јениҹә тәшкил едилмәкдә олан халг мәктәбләринә көмәји илә әлагәдардыр. О, Газах мәктәбләринә мадди ҹәһәтдән хејли көмәк етмиш, М. Ф. Ахундовун, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин, Р. Әфәндијевин, Ф. Ҝөчәрлинин вә башга јазычыларын әсәрләрини, һабелә бир чох журналларын комплектләрини онлара бағышламышдыр. 1921-ҹи илдә Бакы педагожи техникумуна тәрбијәчи тә'јин едилән Бадсәба ханым ишләјә-ишләјә педагожи институтда охумуш, 1925-ҹи илдә исә педагожи техникум тәшкил етмәк үчүн Загаталаја ҝөндәрилмишдир. Елә һәмин ил Бадсәба ханым Ф. Ҝөчәрлинин «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары»ны чап етдирмәк үчүн Азәрнәшрә тәгдим етмишдир. О, 1929-ҹу илдән Губа педагожи техникумунда мүдир мүавини, 1930-ҹу илдән өмрүнүн сонунадәк (1954) исә Нуха ушаг евинин директору олмушдур. Бадсәба ханым 1945-ҹи илдә Азәрбајҹан ССР әмәкдар мүәллими адыны алмыш, «Шәрәф нишаны» ордени вә «Гафгазын мүдафиәси үчүн» медалы илә тәлтиф едилмишдир (Азәрбајҹан ССР ЕА Республика әлјазмалары фонду, Арх—24, Г—І. Бадсәба ханымын тәрҹүмеји-һалы).

[62] Ҝүрҹүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 422, сијаһы I, сахланма ваһиди 5639, вәрәгә 17.

[63] Јенә орада, вәрәгә 24.

[64] Әли Сәбри. «Ф. Ҝөчәрли һаггында хатыратым». Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Арх—24, Г—7 (183).

[65] Азәрбајҹан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, Р. Әфәндијев архиви, иш 12 а.

[66] Ҝүрҹүстан Халг Маарифи Музејинин архиви, ЗМС фонду, иш 754, вәрәгәләр 78—79.

[67] Јенә орада, вәрәгәләр 110, 117, 119 вә һ. б.

хүсуси мәшғул олур, онларын мүвафиг ишә дүзәлмәси үчүн әлиндән кәләни едир, чаванлары тәһсилләрини давам етдирмәјә руһландырырды. Ү. Һачыбәјов, З. Һачыбәјов, А. Әмиров кими азәрбајчанлы зијалыларын семинаријаны битирмәси мүнасибәтилә Ф. Көчәрли јазырды ки, онларын һамысы гејрәтли, хошмәсләк чаванлардыр вә һамысынын гәлби вәтән мәһәббәтилә долудур. Көчәрли һәмин мә'зунларын курсу мүвәффәгијјәтлә баша вурдугларындан, ана дилиндә камил савада малик олдугларындан, һәтта педагожи китабыны өз гүввәләрилә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етдикләриндән ифтихар һиссилә бәһс едирди[68].

1903-чү илдә Тифлисдә «Шәрги-Рус» гәзетинин нәшри Көчәрлинин мүһәррир, публисист фәалијјәтинин хејли кенишләнмәсинә сәбәб олмушду. Бә'зи мәһдуд чәһәтләринә, бир сыра ичтимаи-сијаси мәсәләләрин шәрһиндә руһаниләрлә бир чәбһәдән чыхыш етмәсинә бахмајараг, «Шәрги-Рус» Азәрбајчан мәтбуаты тарихиндә мүтәрәгги бир һадисә иди. «Кәшкүл»үн бағланмасындан сонра «Шәрги-Рус» Азәрбајчан дилиндә мүнтәзәм сурәтдә чыхан илк гәзет иди. Гәзетин мүдири вә баш мүһәррири 25 илдән чох журналистлик саһәсиндә фәалијјәт көстәрмиш нахчыванлы Мәһәммәдаға Шаһтахтлы иди[69].

«Шәрги-Рус» гәзетиндә М. Шаһтахтлынын, Ч. Мәммәдгулузадәнин, М. Ә. Сабирин, Ф. Көчәрлинин вә башгаларынын мәгалә, һекајә, ше'р, ресензија вә тәрчүмәләри чап олунурду. Ф. Көчәрли «Шәрги-Рус» гәзети редаксијасы илә јахындан әлагә сахлајырды. Гәзетдә Көчәрли мәгалә, мәктуб, рә'ј вә бәдии тәрчүмәләрлә јанашы ичмал характерли јазыларла да чыхыш едирди. Бундан башга М. Шаһтахтлы редаксијанын мүзакирә ачдығы мәсәләләр үзрә кәлән мәгалә вә мәктубларын ичмалыны һазырламаг үчүн дә тез-тез Көчәрлијә мүрачиәт едәрди.

«Шәрги-Рус» гәзетиндә Көчәрли кәнд јерләриндә халгын хүсусилә ағыр олан һәјат тәрзини вә мәдәни керилијини көстәрән «Үч күнлүк сәфәр», мәктәбләрдә ана дилинин тә'лимини јахшылашдырмаг зәрурәтиндән бәһс едән «Бир адама чаваб», көркәмли рус сәнәткарынын јарадычылығынын јығчам тәһлилини верән «А. П. Чехов» кими мәгаләләрини, Шекспирин Азәрбајчан дилиндә бурахылмыш «Отелло» фачиәси, М. Һ. Әлгәдаринин «Асари-Дағыстан» әсәри вә с. һаггында рә'јләрини чап етдирмишди.

Көчәрлинин мәтбуат вә тәрчүмә саһәсиндә көстәрдији мәһсулдар фәалијјәт һәлә онун өз сағлығында тәгдир едилмишди. 1900-чү илдә Гори мүәллимләр семинаријасынын мүдиријјәти Парисдә ачылмыш Үмумдүнја сәркисинә көндәрдији експонатлар сырасына Көчәрлинин дә бир сыра мәгалә вә тәрчүмәләрини дахил етмишди. «1900-чү ил Үмумдүнја Парис сәркисиндә нүмајиш етдирилән Гори семинаријасы експонатларына даир изаһат вәрәгәси»ндә дејилир: «Семинаријанын кечмиш мә'зунларынын интеллектуал мараг дәрәчәсини сәчијјәләндирмәк үчүн нүмунә олараг Гори семинаријасы мүәллимләриндән Ф. Көчәрлинин чап едилмиш әсәрләрини көстәрмәк олар»[70]. Һәмин әсәрләрин сијаһысына Көчәрлинин «Әрәб әлифбасы вә онун гүсурлары», «Татар комедијалары» кими гијмәтли елми мәгаләләри илә јанашы, А. С. Пушкиндән, М. Ј. Лермонтовдан вә А. В. Колтсовдан етдији тәрчүмәләр дә дахил едилмишди. Парис сәркисиндә Гори мүәллимләр семинаријасынын башга експонатлары кими Ф. Көчәрлинин әсәрләри дә бөјүк мараг вә рәғбәтлә гаршыланмышды[71].

---

68 «Шәрги-Рус» гәзети, 11 ијун, 1904.

69 1852-чи илдә анадан олмуш М. Шаһтахтлы Азәрбајчан, рус, франсыз, алман, әрәб, фарс, түрк дилләрини мүкәммәл билирди. О, узун мүддәт «Московские ведомости» вә «Новое время» журналларынын Истанбул мүхбири олмушдур. 1898-чи илдә Парисә кедәрәк, орада беш илә јахын шәргшүнаслыг саһәсиндә чалышмыш, әсәрләри Франсанын елми ичтимаијјәтинин рәғбәтини газанмыш вә јүксәк гијмәтләндирилмишдир. 1901-чи илдә Парисдә хүсуси мәктәб битирмиш М. Шаһтахтлы Франсанын Societe Asiatque чәмијјәтинин үзвү сечилмишдир. Парисдә икән шәрг дилләринин фонетикасы илә дәриндән мәшғул олан М. Шаһтахтлы бу дилләрин елми әсаслар үзрә фонетик әлифбасыны тәртиб етмиш вә русча изаһаты илә бирликдә 1902-чи илдә Тифлисдә чап етдирмишдир.

«Шәрги-Рус» гәзетинин тәшкили, хүсусилә мәтбәә алынмасы М. Шаһтахтлыны бөјүк мадди чәтинликләр гаршысында гојмуш вә о, атадангалма мүлкүнү 17 мин маната сатыб, мәтбәә аваданлығы алмаға хәрч етмишди. Буна бахмајараг, јенә дә онун кәлири чыхарыны өдәмәмиш, гәзет бағлананда М. Шаһтахтлы 2 мин манат борчлу галмышды (Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 480, сијаһы I, сахланма ваһиди 1803, вәрәгәләр 3—4).

70 Күрчүстан Халг Маарифи Музеји, ЗМС фонду, иш 707, вәрәгәләр 98—99.

71 Јенә орада, вәрәгә 89.

* *
*

Азәрбајҹан иҹтимаи фикир тарихиндә көркәмли хидмәтләри олан «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшрә башламасы Көчәрлинин үмид вә арзуларына хүсуси бир вүс'әт вә гол-ганад верди. Журналын һәлә илк нөмрәсилә танышлыг Көчәрлидә онун шәрг эталәтинә, авамлыг вә ҹәһаләтә гаршы мүбаризәдә бөјүк рол ојнајаҹағына сонсуз үмид ојатмышды. О, бу журнал һаггында мәтбуатда кениш вә хејирхаһ мәгалә илә чыхыш едән илк Азәрбајҹан әдәбијјатшүнасы иди. Көчәрли журналын илк илинин үч ајлыг нөмрәләри һаггында гијмәтли бир иҹмал јазмышды[72].

«Молла Нәсрәддин» журналы Көчәрлинин јарадыҹылыг ҹәсарәтини артырмыш вә үслубуна мүбариз бир руһ ашыламышды. Онун ҹидди протест руһунда јарадылмыш «Әҹәлсиз өләнләримиз»[73], «Мүсәлман гадыны инди»[74] мәгаләләри, ана дили вә онун һәр ҹүр ассимилјасијаја гаршы мүбаризәси мөвзусунда кәскин фикирләри[75], ермәни-мүсәлман гырғынынын әсил сәбәбкарларыны ифша едән јазылары[76], аловлу ингилабчы сатирик Мирзә Әләкбәр Сабир һаггында мәктубу[77] вә бир сыра башга чыхышлары 1905-ҹи ил ингилабынын тә'сири вә «Молла Нәсрәддин» журналынын фәалијјәти илә сыхы сурәтдә бағлыдыр.

Көчәрли Азәрбајҹан зијалылары илә мүнтәзәм олараг көрүшүр, онларын јени әсәрләрини охујур вә әксәријјәти илә јазышырды. Мәсәлән, онун Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев, А. Сәһһәт, Н. Вәзиров, А. Шаиг, Ү. Һаҹыбәјов, С. Мүмтаз, Һ. Ҹавид, Ј. В. Ҹәмәнзәминли, М. Сидги, Ә. Гәмкүсар вә XX әсрин јүзә јахын башга шаир, әдиб вә зијалысы илә узун мүддәт мәктублашдығы мә'лумдур.

Габагҹыл бир тәдгигатчы кими дөврүнүн иҹтимаи-әдәби һадисәләрини диггәтлә изләјән Көчәрли хүсусилә 1905-ҹи ил ингилабындан сонракы мәктубларында шаир вә әдибләри фәаллыг көстәрмәјә, көһнә әдәбијјатын мәһдуд гәзәл-гәсидә чәрчивәсиндән кәнара чыхыб халгын тәрәггисинә көмәк едән әсәрләр јазмаға чағырырды.

Көчәрлинин Шамахыда јашајан мүасирләри илә әлагәси даһа јахын иди. Аббас Сәһһәтин јаздығына көрә, Көчәрли Ә. Сабирлә һәлә 1903-ҹү илдә көрүшүб таныш олмушду[78]. О, ара-сыра Шамахыја кәлиб Ә. Сабир, А. Сәһһәт, Насеһ, Тәррәһ, «Гырхајаг» имзасы илә ше'рләр јазан дәрзи Уста Гафар вә башгаларындан ибарәт олан әдәби мәҹлисин јығынҹагларында иштирак едирди[79]. «Сонралар Ф. Көчәрли бу ҹәмијјәтлә А. Сәһһәтә вә Ә. Сабирә јаздығы мәктублар васитәсилә әлагә сахлајырды. Шамахы шаирләринин мәтбуат сәһифәләриндәки чыхышлары сејрәлән кими, Ф. Көчәрли өз мәктублары илә онларын башларынын үстүнү кәсәр, «јенә сәсинизи ешитмирәм?!», «нијә сусубсунуз?»—дејә онлары һәрәкәтә кәтирәрди. Сабир вә Сәһһәт исә она шәхсән јаздыглары мәктублардан башга, мәтбуатда јени ше'рләр чап етдирәрдиләр ки, бу да онларын Фиридунбәјә лајигли ҹаваблары оларды»[80]. Аббас Сәһһәтин «Јазмам»[81], «Бәрадәрим Фиридунбәј Көчәрли һәзрәтләринә»[82] адлы ше'рләри бу фикри сүбут етмәкдәдир.

* *
*

Азәрбајҹанда кениш күтләләри тәһсилә ҹәлб етмәк, бу мәгсәдлә јени мәктәбләр ачмаг, һәмин мәктәбләрдә дәрс демәк үчүн һазырлыглы мүәллимләр јетишдирмәк уғрунда апардығы мүбаризә Көчәрлини бүтүн һәјаты боју мәшғул етмишдир. Гафгаз тәһсил даирәси Попечителинә вә Гори семинаријасынын директоруна көндәрилмиш мәктублардан[83] бир даһа мә'лум олур ки, Азәрбајҹанын нәинки Губадлы, Гутгашен, Загатала кими уҹгар-

---

72 Ф. Көчәрли. «Молла Нәсрәддин», «Тифлисски листок» гәзети, 13 ијул, 1906.
73 «Иршад» гәзети, 9 мај, 1906.
74 «Закавказское обозрение» гәзети, 24 нојабр, 1910.
75 «Молла Нәсрәддин» журналы, № 22—23, 1913.
76 Нүмунә үчүн бах: «Дә'вәт-Гоч» гәзети, 17 ијул, 1906.
77 «Молла Нәсрәддин» журналы, № 19, 1911.

78 «Һопһопнамә». Бакы, 1912, сәһ. 8. «Сабирин тәрҹүмеји һалы» мәгаләсиндән.
79 Әлимәммәд Мустафајев (С. М. Киров адына АДУ-нун Азәрбајҹан дили кафедрасынын мүәллими). «Көчәрли һаггында хатирәләрим», Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Арх—24 Г—27 (183).
80 Јенә орада.
81 Аббас Сәһһәт. «Сыныг саз» китабы, Бакы, 1912, сәһ. 37—38.
82 «Игбал» гәзети, 13 март, 1914.
83 Күрҹүстан Халг Маарифи Музејинин архиви, ЗМС фонду, иш 55, вәрәгәләр 17, 18, 82, 84, 88 вә и. а.

ларында, һәтта Бакы, Кәнчә, Шамахы кими шәһәрләриндә белә мөвчуд олан тәк-түк мәктәбләр һазырлыглы мүәллимин јохлуғундан чох корлуг чәкирдиләр. ЗМС-нин директору А. И. Слонимскинин гејдләриндән көрүндүјү кими, 1881-чи илә гәдәр һәмин семинаријаны гуртаранлар арасында бир нәфәр дә азәрбајчанлы олмамышдыр. Гори семинаријасыны 1881-чи илдә 3, 1884-чү илдә 3, 1889-чу илдә 6 нәфәр вә и. а., үмумијјәтлә ијирми ил әрзиндә һәр ил орта һесабла 5 нәфәр азәрбајчанлы битирмишдир[84]. Бунунла әлагәдар олараг А. О. Чернјајевски[85], Ф. Көчәрли, Н. Нәриманов[86], С. Вәлибәјов[87] кими ишин ичиндә олан вә маарифин еһтијачларыны даһа дәриндән һисс едән мүәллимләр јени семинарија (дарүлмүәллиминин) ачмаг, јахуд Гори семинаријасынын Азәрбајчан бөлмәсини Азәрбајчан шәһәрләриндән биринә көчүрмәк мәсәләсини галдырмышдылар. Сәфәрәлибәј Вәлибәјов һәлә 1884-чү илдә бу барәдә өз рә'јини јазыб семинаријанын педагожи шурасынын мүзакирәсинә вермишди. Көчәрли 1906-чы ил августун 19-да Бакыда «Нәшри-маариф» чәмијјәтинин ичласында бөјүк бир нитглә чыхыш едәрәк, ЗМС-нин Азәрбајчан бөлмәсиндә тәдрисин ағыр вәзијјәтдә олдуғундан данышмышды. О, хүсусилә семинаристләрин өз ана дилләрини јахшы билмәдикләри факты үзәриндә кениш дајанмыш вә буна биринчи сәбәб олараг көстәрмишди ки, мүдир вә назирләр Азәрбајчан дилинин тәдриси мәсәләсинә кәме'тиналыг көстәрирләр[88]. Һәмин күнүн сәһәри Көчәрлинин нитгини мүзакирә едән чәмијјәт Азәрбајчан дили дәрсләри үчүн верилән саатлары артырмаг, һабелә семинаријанын Азәрбајчан бөлмәсини тезликлә Азәрбајчан шәһәрләринин биринә көчүрмәк һаггында тәләбләрини Гафгаз комитәсинин маариф мүдиринә көндәрилән хүсуси әризәјә дахил етмишди[89]. Чох чәкмәдән мәтбуатда Көчәрлинин «Бир дарүлмүәллиминин кифајәтдирми?» адлы мүфәссәл мәгаләси дәрч едилмишди[90]. Бу мәгаләдән ајдын олур ки, һәмин тәдрис илиндә Гори семинаријасынын Азәрбајчан бөлмәси үчүн ајрылмыш беш јерә 50-дән артыг шакирд әризә вермишдир. Тәһсилә олан бу мејли Көчәрли тәгдирәлајиг бир әламәт кими гијмәтләндирәрәк јазырды: «Әлли нәфәр узаг јердән зәһмәт чәкиб имтаһана кәлән елм вә камал тәшнәси чаванларын анчаг беш нәфәри... шө'бәјә көтүрүлүб, јердә галан гырх беш нәфәри наәлач евләринә кәрәк мүрачиәт етсинләр». Мәктәбә гәбул едилмәк һәсрәтилә чырпынан кәнчләрин бу ачыначаглы һалы Көчәрлини чох мә'јус едир вә о, өз бөјүк кәдәрини ашкар ифадә едәрәк јазырды: «Гәрибә һалдыр, елм вә билик ахтаранлар елм вә биликдән мәһрум... олурлар. Бу исә бөјүк зүлм вә әдаләтсизликдир, бу она бәнзәр ки, ачлара јемәк, сусузлара су вермәјиб, мәһрум едәсән!».

Азәрбајчанда халг маарифинин вәзијјәтинә чох јахшы бәләд олан тәчрүбәли вә нүфузлу мүәллимин дедији бу сөзләр аз-чох вәтәнпәрвәрлик дујғусу олан зијалыларын гәлбини риггәтә кәтирмәјә билмәзди. Мәгаләсинин ахырында Көчәрли бу вәзијјәтдән гуртармаг үчүн конкрет јол да көстәрирди: «Она көрә лазымдыр һәр төвр олса, өзкә бир дарүлмүәллиминин ачылмасына чалышыб сә'ј едәк вә нә гәдәр бу ишә тез игдам етсәк, бир о гәдәр бизим үчүн хејир вә салеһдир...».

XX әсрин әввәлләриндәки Азәрбајчан шәраитиндә семинарија ачмаг үчүн әмәли иш көрмәјә аз-чох имканы олан јеканә идарә јенә дә «Нәшр-маариф» чәмијјәти иди. Лакин «Нәшр-маариф» чәмијјәтинин дә бу саһәдә көстәрдији тәшәббүс нәтичәсиз галды. Һәмин чәмијјәтин 1907—1911-чи илләр арасында көрдүјү ишә даир рәсми һесабатда көстәрилдији кими, «1907-чи илдә идарә бир дарүлмүәллиминин ачды ... Низамнамә мөвчибинчә дарүлмүәллиминин ики шө'бәдән ибарәт олачагды: бириси ибтидаи, дикәри е'дади... Чох пуллу вә таваналы олмајан чәмијјәтин е'дади шө'бәни ачыб сахламаға игтидары јох иди. Бу сәбәбә көрә чәмијјәт дарүлмүәллиминини бағламаға мәчбур олду»[91].

Беләликлә дә Азәрбајчанда хүсуси семинарија ачмаға имкан вә васаит тапмағын чәтин олдуғуну көрән Кө-

84 А. И. Слонимски. «ЗМС 1901-чи илин пајызында Тифлисдә кечирилән јубилеј сәркисиндә», Тифлис, 1901, сәһ. 3.

85 Бах: Ф. Көчәрли. «Загафгазија семинаријасы» мәгаләси, «Тәрәгги» гәзети, 14 апрел, 1909.

86 Бах: Н. Нәриманов. «Гори семинаријасы нәрәдә олмалы», «Һәјат» гәзети, № 131, 1906.

87 Күрчүстан Халг Маарифи Музеји, ЗМС фонду, иш 188, вәрәгәләр 6—7.

88 «Иршад» гәзети, № 197, 1906.

89 Јенә орада.

90 «Иршад» гәзети, № 203, 1906.

91 «Бакы Мүсәлман Нәшр-маариф чәмијјәтинин 1907—1911-чи илләрә мәхсус дәхл-хәрчинин һесабнамәсидир», Бакы, «Каспи» мәтбәәси, 1912-чи ил, сәһ. 3.

чәрли бу кәдәрли һадисәдән сонра силаһыны јерә гојмајыб бүтүн гүввәсини Азәрбајҹан бөлмәсинин һеч олмазса, Тифлисә көчүрүлмәсинә иҹазә алмаг ишинә сәрф едир; о, јенә дә јорулмаг билмәдән мәгаләләр јазыр, лајиһәләр тутур, мүвафиг шәхсләрә мүраҹиәт едир, лакин һәмишә јерли һөкумәт органлары вә семинарија директорунун күҹлү мүгавимәтинә раст кәлирди.

* *
*

Загафгазијада һакимијјәтин Азәрбајҹан мүсаватчылары, күрҹү меншевикләри вә ермәни дашнакларынын әлинә кечмәсилә әлагәдар олараг өлкәдә һәрҹ-мәрҹлик күҹләнмишди. 1917—1918-ҹи тәдрис илинин ахырларына доғру Гори семинаријасы да артыг өз әввәлки нүфуз вә гүввәсини итирмишди. Бә'зән бурада күнләрлә дәрс кечилмирди. Бу вәзијјәти көрән Көчәрли узун илләрдән бәри уғрунда чалышдығы мәгсәдинә наил олмаг үчүн ҹидди әмәли ишә кечир. О, Бакыја кәлиб Маариф Назирлијиндән иҹазә алмаға мүвәффәг олур. Чох бөјүк әзабәзијјәтләрдән вә сајсыз-һесабсыз мәһрумијјәтләрдән сонра бу иш баш тутур: 1918-ҹи илин сентјабрында семинаријанын Азәрбајҹан бөлмәсинин тәдрис ләвазиматы вә аваданлығы Газаға көчүрүлүр[92].

Јерли зијалыларла әлагәјә кирән Көчәрли бөлмәнин базасы әсасында Азәрбајҹанын илк семинаријасы олан Газах мүәллимләр семинаријасыны тәшкил едир. О заман Газахда мүәллимлик едән Әһмәд Сејидов, Дағкәсәмән ибтидаи мәктәбинин мүдири Сәлим Әфәндијев, Салаһлы ибтидаи мәктәбинин мүдири Әли Һүсејнов семинаријанын комплектләшдирилмәси үчүн шакирдләр топламаг ишиндә Ф. Көчәрлијә јахындан көмәк едирләр. Нәһајәт, 1918-ҹи ил сентјабрын 17-дә илк Азәрбајҹан мүәллимләр семинаријасында илк дәрсин башландығыны хәбәр верән зәнк чалыныр[93].

Мүсават һөкумәтинин сојуг мүнасибәт бәсләдији Газах семинаријасынын вәзијјәти 1918-ҹи илин ахырларында, ишғалчы түрк гошунларынын Азәрбајҹана сохулмасы илә даһа да писләшир. Түрк әскәрләри газарма кими истифадә етмәк үчүн семинарија бинасыны тәләб едирләрсә дә, Көчәрлинин сә'јләри вә јерли зәһмәткешләрин, габагҹыл зијалыларын көмәји сајәсиндә бу биабырчы иш баш тутмур, чәтин шәраитдә мәшғәләләр давам етдирилир.

Газах семинаријасында тарих-ҹоғрафија дәрсләрини Әли Һүсејнов, әдәбијјат дәрсләрини Көчәрлинин кечмиш тәләбәләриндән, Гори семинаријасыны битирмиш Јусиф Гасымов, педагожи дәрсләрини исә семинаријанын директору Көчәрли өзү апарырды.

Газах семинаријасы Азәрбајҹан зијалыларынын бөјүк бир дәстәсинин јетишмәсиндә диггәтәлајиг рол ојнамышдыр[94]. Шаир Осман Сарывәлли 1948-ҹи илдә Газах педагожи мәктәбинин 30 иллији мүнасибәтилә мәктәбин коллективинә көндәрдији тәбрик мәктубунда јазмышды: «Газах семинаријасы бир чох зијалылар кими мәним дә илк вә меһрибан тәрбијә бешијим олмушдур. Әјнимдән дөшләри чарпазлы боз архалығы, ајагларымдан ҹырыг чарыглары, башымдан јун папағы илк дәфә о мәктәбдә чыхармышам... Низам-интизам, сәлигә, мәс'улијјәт, мүталиә, рәфтар кими сөзләри дә илк дәфә о мәктәбдә ешитмиш вә бунларын нә олдуғуну орада көрмүшәм... Елмләрин әсасыны о мәктәбдә өјрәнмиш, әдәбијјаты вә инҹәсәнәти орада севмәјә башламыш, онларча одлу, ашиганә кәнҹлик ше'рләрими дә орада јазмышам»[95].

Көчәрли илә Сәмәд Вурғунун илк көрүшүнүн мараглы тарихчәси вардыр. Шаирин гардашы М. Вәкилов Ф. Көчәрли һаггында хатирәләриндә јазыр: «...Семинаријанын ашағы ибтидаи һазырлыг курсуна дахил олмаг үчүн имтаһан вермәјә кәлмишдик. О заман арыг, зәиф, балаҹабој, гыздырмадан рәнки солмуш Сәмәди Көчәрли имтаһана бурахмаг истәмәди вә мәсләһәт көрдү ки, ону мүалиҹә етдирәк, бир гәдәр бөјүјүб әтә-ҹана кәләндән сонра имтаһан верәр... Көрүнүр Сәмәдин заһири көркәми бу тәҹрүбәли мүәллимдә белә бир тәәссүрат ојатмышды

---

[92] Ф. Көчәрлинин 1918-ҹи илдә Горидән кәтирдији мебелин вә китабларын мүһүм гисми, хүсусилә Петербургда вә Москвада чап едилмиш енсиклопедија комплектләри инди дә Газах педагожи мәктәбиндә дурур.

[93] Газах педагожи мәктәбинин архиви, 1948-ҹи илдә кечирилмиш 30 иллик јубилеј хатирәсинә аид материаллар говлуғу, вәрәгә 18.

[94] С. Вурғун, О. Сарывәлли, С. Шамилов вә башгалары Газах мүәллимләр семинаријасында тәһсил алмышлар.

[95] Газах педагожи мәктәбинин архиви, 1948-ҹи илдә кечирилмиш 30 иллик јубилеј хатирәсинә аид материаллар говлуғу, вәрәгә 18.

ки, «бундан бир шеј чыхмаз». Көчәрлинин е'тираз сөзләрини ешидән о «зәиф ушаг»—Сәмәд сағ әлини сол дөшүнүн үстүнә гојуб үрәјинә ишарә едәрәк, чох аһәстә бир сәслә:

— Аһ, а Фиридунбәј! — деди. — Бирҹә биләјдин ки, бурада нәләр вар...

Сәмәдин охумаг, тәһсил алмаг һәсрәтилә гәлбиндән гопардығы бу «аһ». Көчәрлини бир гәдәр јумшалтмышды. Сонрадан гоча нәнәмиз Аишәнин дә ишә гарышыб Көчәрлидән илтимас етмәсилә әлагәдар олараг, о, Сәмәди имтаһана бурахмаға разы олду. Илк имтаһаны верәҹәјимиз күн кәлиб јетишди... Вахтилә зәиф һесаб едиб имтаһана бурахмаг истәмәдији Сәмәдин зәнкин һафизәсинә вә чох дүрүст тәләффүзүнә һејран галан Көчәрли өзүнү сахлаја билмәјиб јериндән галхды, Сәмәдә јахынлашыб:

— Бу ки, од парчасы имиш,—дејә ону бағрына басды. Елә һәмин күндән башлајараг Көчәрли илә Сәмәд арасында сәмими мүәллим-тәләбә мүнасибәтилә јанашы бир дә ата-бала мүнасибәти јаранды»[96].

Көчәрли көрүшләринин бириндә Сәмәдин мәлаһәтли сәсә малик олдуғуну сезмиш, сонралар өзүнүн билаваситә рәһбәрлији алтында семинаристләрин һазырладығы «Әсли вә Кәрәм» тамашасында Кәрәм ролуну Сәмәдә вермишди. Тәләбәләр семинаријанын дәһлизиндәки аракәсмәни көтүрүб, «салон» дүзәлтмиш вә үмумијјәтлә бу тамашаја чох ҹидди һазырлашыблармыш. Динләјиҹиләр Кәрәм ролунда чыхыш едән Сәмәди вә Әсли ролунун ифачысы тәләбә Гијасбәјлини хүсусилә бәјәнмишдиләр[97].

Көрүндүјү кими, Көчәрли Газах семинаријасында да тәкҹә дәрс демәк, јахуд бир мүдир кими мәшғәләләри тәшкил етмәклә фәалијјәтини мәһдудлашдырмыр, јашынын 60-а јахынлашдығына бахмајараг, јенә дә икигат һәвәслә чалышыр, өзфәалијјәт дәрнәкләри тәшкил едир, јашлылардан өтрү савад курслары ачырды. Газахда илк ушаг еви јарадылмасынын тәшәббүскарлары да Ф. Көчәрли илә онун һәјат јолдашы Бадсәба ханым олмушдур.

Бир сөзлә, Көчәрли бүтүн мәһәббәтини, меһр вә үлфәтини семинаријаја, үрәкдән севдији мүәллимлијә, шакирдләринә, халгымыза, онун әдәбијјатына, зәнкин әдәби ирсимизи топлајыб нәшр етдирмәк ишинә бағламышды.

[96] Меһдихан Вәкилов. «Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим», Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Арх—24 Г—7 (183).

[97] Мәһбуб Ҹәфәров, Азәрбајҹан ССР Назирләр Совети јанында шосе јоллары баш идарәсинин агроному. «Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим», Низами музејинин архиви, инвентар 1794.

* *
*

Халгы маарифләндирмәк вә савадландырмаг проблеми о заман һеч дә көјдәндүшмә бир шеј олмајыб, һәјатын өзүнүн ирәли сүрдүјү вә һәллини көзләдији чох ҹидди проблемләрдән бири иди. Чүнки Көчәрлинин бөјүк бир тәәссүфлә јаздығы кими, «Молла Пәнаһ Вагифин, Молла Вәли Видадинин вәтәнләри һесаб олунан Газах маһалында түрк (Азәрбајҹан—Б. Н.) лисанында гәләтсиз, имла вә иншасы дүз бир кағыз јазан нүдрәтән тапылырды»[98]. Јалныз Газах дејил, о заман Кәнҹә, Ширван, Гарабағ маһаллары вә үмумијјәтлә Азәрбајҹан башдан-баша бу вәзијјәтдә олан савадсызлар өлкәси иди. Бу бөјүк иҹтимаи бәланы арадан галдырмаг үчүн чохлу мәктәб, һәмин мәктәбләрдә ишләјә биләҹәк мүәллимләр лазым иди. Буна көрә дә о, биринчи нөвбәдә јени мәктәбләр ачылмасы уғрунда ардыҹыл мүбаризә апарырды. Педагожи ишдә јениликчи олан Көчәрли көһнә мәктәбин гүсур вә нөгсанларыны да аддымбааддым тәнгид едир, вахты кечмиш әхлаг вә тәрбијә нормаларыны јени вә мүасир нормаларла әвәз етмәјә чағырырды.

Көһнә мәктәбләрин ишиндә вә о заманкы тәрбијә системиндә Көчәрлини тә'мин етмәјән башлыҹа ҹәһәт онларын һәјатдан вә мәишәтдән ајры дүшмәси иди. Бу көркәмли мүәллим ачыгҹа дејирди ки, «мәишәт илә мәктәбин мабејниндә әсла иттифаг вә сазиш јохдур. Мәмләкәтимиздә гәдим замандан бәридир ки, мәишәт өз јолу илә, мәктәб дәхи өз чығыры илә кедиб, бири-бириндән хәбәри олмајыбдыр, бири-биринин гејдинә, дәрдинә вә еһтијаҹына мүлтәфит олмајыбдыр»[99]. Көчәрли мааријф саһәсиндә модабазлыг едән, халгын зәрури еһтијаҹларындан, онун арзу вә тәләбләриндән бихәбәр олан мааријф назирини «Авропада флан нөв мәдрәсәләр вә флан нөв мәктәбләр вар, биздә дә олсун»—дејә мода үчүн мәктәбләр ачмаг үстүндә тәнгид етмәкдән дә чәкинмирди. Көчәрли һәтта чар һөкумәти тәрәфиндән Азәрбајҹан мәк-

[98] «Үч күнлүк сәфәр», «Шәрги-Рус» гәзети, 20 нојабр, 1904.

[99] «Мәишәтимизә даир», «Тәрәгги» гәзети, 19 феврал, 1909.

тәбләри үчүн көстәрилән «гајғы» һаггында ачыгча јазырды ки, «азәрбајҹанлыларын маарифләнмәси үчүн көрүлән бүтүн тәдбирләр формал олуб, ҹанлы ишә чиновниклән бүтүн тәдбирләр формал олуб, ҹанлы ишә чиновник мүнасибәтиндән башга бир шеј дејилдир»[100].

О заман мәзмун əвəзинә заһири еффект вә дәбдәбәјә даһа чох фикир верән көһнәпәрәст ҹаһилләр, көһнә мәктәбин мүһафизәкар нүмајәндәләри тә'лим просесиндә јенилик һаггында һеч бир шеј ешитмәк истәмирдиләр.

Көчәрли тә'лимдә вахты кечмиш схоластик үсулун әлејһинә чыхыр вә ҹәсарәтлә көстәрирди ки, өз көзәл ушаглыг илләрини Гур'анын анлашылмаз ајәләрини чејнәмәк вә әрәб сәрфини әзбәрләмәклә кечирән балаларымызын зәһмәти һәдәр кедир, онларын һафизәси күтләшир, билијә олан һәвәси азалыр, нәһајәт он-он ики илдән сонра, бөјүк јашлы адамлар кими јетишәндә белә, јенә дә онлар савадсыз галыр, Гур'аны механики олараг охумагдан вә бә'зи әрәб фе'лләрини һалландырмагдан башга һеч шеј билмирләр.

Истәр көһнә мәктәбин тәнгидиндә, истәрсә дә ана дилинин тә'лими мәсәләләриндә Көчәрлинин фикирләри кечән әсрин мәшһур рус педагогу К. Д. Ушинскинин (1824—1870) фикирләри илә сәсләшир. Фактлар көстәрир ки, Көчәрли «рус педагокикасынын атасы» К. Д. Ушинскинин Азәрбајҹанда ән јахшы давамчыларындан бири олмушдур. К. Д. Ушински кими Көчәрлинин дә педагожи фикирләринин әсасында хәлгилик дурур. Көчәрлинин өз мәгаләләриндә јери кәлдикҹә К. Д. Ушинскини хатырламасы вә бир сыра фикирләрини әсасландырмаг үчүн мәһз онун әсәрләринә мүраҹиәт етмәси бу јорулмаз Азәрбајҹан мүәллиминин бөјүк рус педагогунун јарадыҹылығына јахындан бәләд олдуғуну сүбут етмәкдәдир.

К. Д. Ушинскинин системиндәки хәлгилик башлыҹа олараг, ана дилинин тә'лимин мәркәзинә кечирилмәси проблеминдә өз әксини тапмышдыр. К. Д. Ушински ана дилинин лајигинҹә тәдрис едилмәсинә чох јүксәк гијмәт верәрәк јазырды ки, «Ушаг ана дилини өјрәнәркән... јалныз шәрти сәсләри өјрәнмир; о, ејни заманда ана дилинин доғма дөшүндән мә'нәви һәјат вә гүввәт ичир. Ана дили тәбиәти она һеч бир тәбиәтчинин изаһ едә билмәдији бир шәкилдә изаһ едир. О, ушағы халг е'тигадларына, халг поезијасына һеч бир әдәбијјатчынын едә билмәјәҹәји бир тәрздә дахил едир; нәһајәт о, елә мәнтиги анлајышлар вә фәлсәфи көрүшләр верир ки, буну һеч бир философ ушаға верә билмәз»[101]. Тәсадүфи дејил ки, Көчәрли дә Азәрбајҹан дилини мәктәбләрдән сыхышдырыб чыхармаг истәјән бә'зи «маариф» чиновникләринин гәними кәсилмишди. О, К. Д. Ушинскинин мә'лум фикирләринә гол-ганад верәрәк дејирди ки, «Бир милләтин малыны, дөвләтини вә һәтта вәтәнини әлиндән алсан, өлүб-итмәз, амма дилини алсан, фот олар вә ондан бир нишан галмаз»[102]. Дилин һәр һансы ассимилјасијаја гаршы күчлү мүгавимәт көстәрдијини исбат етмәк үчүн Көчәрли мәһз Азәрбајҹан дилини нүмунә кими көтүрүр вә узун әсрләр боју Азәрбајҹанын Иран нүфузу алтында јашамасына бахмајараг, халгын өз дилини горујуб сахладығыны, ону даһа да сафлашдырыб бүллурлашдырдығыны гејд едирди. Көчәрли тәкҹә Азәрбајҹанда дејил, бүтүн Гафгазда јерли дилләрин «чох зәиф вә позғун» тәдрис олундуғуну тәнгид едир, руһсуз, гәлбсиз чиновникләрин бу мәсәләјә формал мүнасибәтини писләјиб јазырды: «Гафгазда падшаһлыг мәктәбләриндә гәдим әјјамдан вәтән дилләринин тә'лими көрк үчүн, ады вар, өзү јох мислиндә бир шеј кими гојулубдур»[103]. Көчәрли буна мүһүм сијаси көкләри олан бир мәсәлә кими бахыр вә конкрет фактлар әсасында чаризмин руслашдырма сијасәтини ифша едирди.

«Д. А. А—в» имзалы бир нәфәрин «Вопрос о просвещении татар»[104] адлы мәгаләсиндә ирәли сүрдүјү мисјонерлик иддиаларыны ифша едәркән Көчәрли азлыгда галан милләтләрин көзүачыг бир нүмајәндәси кими чох гәзәбләнмиш, дилинә, адәт-ән'әнәсинә, тарихинә мәһәл гојмадан, Русијада јашајан бүтүн мүсәлманлары руслашдырмағы тәклиф едән мүәллифи әтрафындакы һадисәләри анламамагда, азадлыг һәрәкатыны көрмәмәкдә иттиһам етмиш, 1905-ҹи илдә кенишләнән азадлыг һәрәкатыны хатырладараг јазмышды: «Бизим үчүн јалныз бирҹә шеј ајдын дејил, нә үчүн ҹәнаб Д. А. А—в өз нәтиҹәләри илә Русијада епоха јарадан бир заманда јаша-

[100] «Азәрбајҹанлыларын маарифләнмәси мәсәләси», «Каспи» гәзети, 4 јанвар, 1906.

[101] К. Д. Ушински. «Сечилмиш педагожи әсәрләри», Бакы, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 113.

[102] «Молла Нәсрәддин» журналы, № 22, 1913.

[103] «Мәишәтимизә даир», «Јени игбал» гәзети, 28 декабр, 1915.

[104] «Русская школа» журналы, 78-ҹи китаб (1905).

дығы һалда, өлкәдәки азадлыг һәрәкатынын сәдаларыны ешитмир, һисс етмир вә јенә дә ирәлики кими, башгаларыны руслашдырмаг үчүн лајиһәләр тәртиб етмәклә мәшғул олур?!»[105].

Мәктәбләрдә ана дилинин тә'лими үчүн мәһз ана дилинин зәнкин мәнбәләриндән гидаланан, мәзмунча долғун, формача марағлы, стабил дәрсликләрә о заман бөјүк еһтијач вар иди. А. О. Чернјајевскинин «Вәтән дили»[106], Р. Әфәндијевин «Ушаг бағчасы»[107], Н. Нәримановун «Түрк—Азәрбајчан дилинин мүхтәсәр сәрф-нәһви»[108], А. Шаигин «Күлзар»[109] китаблары кими узун мүддәт Азәрбајчан мәктәбләриндә истифадә олунмуш дәрсликләр артмагда олан тәләбләри өдәјә билмирди. О заманын бә'зи дәрсликләри исә ән мүһүм бир чәһәтдән—дил чәһәтиндән нөгсанлы олурду. Бу китабларын әрәб, фарс, түрк дилләриндә тәһсил көрмүш мүәллифләри доғма дилимизин зәнкин хәзинәсиндән кифајәт гәдәр истифадә етмир, аз јашлы ушаглара тәгдим етдикләри дәрсликләрдә әчнәби дилләрин тә'сириндән хилас ола билмирдиләр. Көчәрли бу нөв китаблары нәзәрдә тутараг јазырды: «Үч-дөрд јүз сәһифәлик тә'лим гираәт китабларында ата, ана, јахшы кими чох ишләнән вә әзиз сөзләр дәрман үчүн ахтарылса белә, тапылмаз. Бизим фикримизчә, бу, мүгәллидлик вә милләтә хәјанәт демәкдир»[110].

Көчәрли тә'лим-тәрбијә ишиндә бөјүк ролу олан дәрслик вә програмларын тәртибинә чидди әһәмијјәт верирди. Хүсусилә дәрсликләрә, халгын кәләчәји олан минләрлә балаларын истифадә едәчәји гираәт китабларына гаршы о, даһа тәләбкар иди. Чернјајевскинин «Вәтән дили» дәрслији Ф. Көчәрлинин ән чох бәјәндији вә дәфәләрлә тәгдир етдији дәрсликләрдән бири иди. Азәрбајчан дилинин сәрфини ибтидаи мәктәбдә тә'лим етмәк үчүн ән көзәл васаит адландырдығы һәмин китабын мүвәффәгијјәтини Көчәрли онун Азәрбајчан дили фәннини мәһз ибтидаи синифләрдә тәдрис едән чох бачарыглы бир мүәллим тәрәфиндән «тәчрүбә үзү илә» јазылмасында көрүрдү.

105 «Каспи» гәзети, 4 јанвар, 1906.
106 Тифлис, 1883.
107 Истамбул, 1903.
108 Бакы, 1907.
109 Бакы, 1912.
110 Абдулла Шаигә көндәрдији 14 ијун 1913-чү ил тарихли мәктубдан (әсли јазычынын архивиндәдир).

Көчәрлинин дәрсликләрә гаршы тәләбкар олдуғуну А. Шаигин «Күлзар» китабы һаггында онун мүәллифинә јаздығы мәктубдан[111] да ајдын көрмәк олар. «Тә'лим вә тәдрисә лајиг чохлу материалы әһатә едән» бу дәрслији Көчәрли «али синифләрдә охујан шакирдләр үчүн ән јарарлы вә мүнасиб гираәт китабы» һесаб едирди. Бунунла бирликдә Көчәрли һәмин дәрслијин тәртибиндә мүәјјән тәләсиклијә јол верилмәси фактыны да нәзәрдән гачырмамыш вә јазмышды: «Онун («Күлзар» китабынын—Б. Н.) әчәлә илә тәртиб олунмасы һәр бир сәһифәсиндән көрүнүр. Әлбәттә, тәләсик ишдә гүсур чох олар, бир һалда ки, о иш дә тә'лимә даир китабын јазылмасындан ибарәт олсун». Көчәрли дәрслик јазмағын чох мүһүм вә чәтин иш олдуғуну көстәрәрәк, мүәллифдән белә һалларда «артыг еһтијатлы вә диггәтли» олмағы тәләб едирди. «Вәтән дили» китабынын икинчи нәшрини чапа һазырлајанда, һабелә ушаглар үчүн ел әдәбијјаты саһәсиндә көзәл бир дәрслик ролуну ојнаја биләчәк «Балалара һәдијјә» китабыны тәртиб едәндә, јенә дә мәһз кичик јашлылар үчүн рус јазычыларынын әсәрләриндән нүмунәләри тәрчүмә едәндә Ф. Көчәрли беләчә сәлигәли, «еһтијатлы вә диггәтли» олмағын тәгдирәлајиг нүмунәсини көстәрмишдир.

Көчәрли тәдрис програмларынын мүәллифләриндән тәләб едирди ки, онларын тәртиб етдикләри програмлар әһатәли вә ардычыл олуб һәмин фәнндән дәрс дејән мүәллимин әсас вәзифәсинә—јүксәк мәнимсәмәјә наил олмасына көмәк етсин. 1917—1918-чи тәдрис или үчүн А. Шаигин тәртиб етдији «Ана дили» програмыны Көчәрли мәһз бу хүсусијјәтинә көрә чох хошламыш вә онун мүәллифинә јазмышды ки, «һәмин програм әсасында дәрс кечсәниз, сизин шакирдләр курсу тамам етдикдә азәрбајчанча кәрәк јахшы савадлы олсунлар. Буна да мәним шәкким јохдур»[112].

Көчәрлинин тәртиб етдији Азәрбајчан дили програмы мүәллифин башгаларындан тәләб етдикләринә өзүнүн

111 Ф. Көчәрлинин бизә мә'лум олан јеканә мәктубудур ки, үзәриндә јазылыш тарихи јохдур. Лакин сөһбәт «Күлзар»дан кетдији үчүн мәктубун 1912-чи илдә јазылдығыны тәхмин етмәк олар.
112 А. Шаигә мәктуб, 6 март, 1917 (әсли јазычынын архивиндәдир).

шәхсән нечә риајәт етдијини көстәрмәк үчүн әһәмијјәтлидир. Ермәнистан ССР Мәркәзи Дөвләт Архивиндә раст кәлдијимиз һәмин програмын[113] шәрти олараг кириш һиссәси адландырачағымыз бирчә парчасы галмышдыр. Гејри-азәрбајчан мәктәбләринин биринчи-икинчи синифләри үчүн тәртиб едилмиш бу програмын һәмин һиссәсиндә дејилир: «Тәдрис үсулу сөвти үсул олуб синтетик јолла апарылыр. Әввәлчә тәләффүзү асан, јазылышы садә олан һәрфләр һаггында шакирдләрә мә'лумат верилир. Һәр бир һәрф шәкилчә нә гәдәр садә олса да, мүәллим тәрәфиндән гәшәнк вә сәлигәли хәтлә синиф лөвһәсинә јазылыр. Онун јанында исә ирәлики дәрсләрдә өјрәдилмиш һәрфләрдән тәзә һәрфә охшајан вә она јахын олан бир һәрф јазылыр. Шакирдләр бу һәрфләри мүгајисә едир, онларын охшар вә фәргли чәһәтләрини көстәрир, әввәлчә лөвһәдә, сонра исә өз дәфтәрләриндә јазырлар. Бунун ардынча шакирдләрә тәркибиндә тәзәчә өјрәндикләри һәрф олан сөз верилир, ахырда һәмин сөзләрдән чүмлә тәртиб олунур».

Көчәрли бу програмы 1886-чы илин ахырларында, јә'ни. мүстәгил мүәллимлијә башладығы илк дөврләрдә јазмышдыр. Нүмунә үчүн вердијимиз парчада о заман нисбәтән аз тәчрүбәли олан кәнч мүәллимин дөвру үчүн мүтәрәгги үсул сајылан сөвти үсулдан истифадә етдији көрүнмәкдәдир.

Һәмин програмда Көчәрлинин тәгдир етдији педагожи принсип индуктив принсип олуб, тә'лим просесиндә садәдән мүрәккәбә, асандан чәтинә доғру тәчрүбәсинә әсасланыр. Бу исә өз нөвбәсиндә кечилән материалын шакирдләрин бөјүк бир гисми тәрәфиндән мәнимсәнмәси үчүн ән јахшы тә'минат јарадыр.

* * *

Көчәрли педагожи ишдә ән мүһүм, мәркәзи сима һесаб етдији мүәллимин бөјүк ролуну дүзкүн гијмәтләндирир вә онун гаршысында јүксәк вәзифәләр гојурду. Тәләбәләриндән бири, вахтилә Ассула кәндиндә мүәллимлик едәркән Көчәрлијә мәктуб јазыб кәнд шәраитиндә ишләмәјин чәтинликләриндән ачы-ачы шикајәтләнмишди. Сәмәд Сәмәдов адлы бу кәнч мүәллимин шикајәтләнмәјә, әлбәттә, әсасы вар иди. Бүтүн башга мәктәбләрдә олдуғу кими, о заман Ассула мәктәбиндә дә шәраит дөзүлмәз иди. Бөјүк әзәб-әзијјәтлә тәһсилә чәлб едилмиш шакирдләрлә мәшғул олмаг үчүн мүвафиг бина, вәсаит, дәрслик вә и. а. чатышмырды. Авам вә чаһил һампаларын кәнч мүәллимә истеһза етдикләри бир јана дурсун, С. Сәмәдов өз азачыг мәвачибини дә вахтында ала билмирди[114]. Көчәрли өз чаваб мәктубунда сабиг шакирдини халгын маарифләнмәси наминә бүтүн бу мәһрумијјәтләрә дөзмәјә, чәбһәни тәрк етмәмәјә чағырмыш, ону өз ишинә һәвәсләндирмәк үчүн јазмышды: «гаранлыгда галанларымызын һалына јанмаг вә онлары мә'рифәт нурилә ишыгландырмаг биз мүәллимләрә борчдур»[115]. Көчәрли һәмин мәктубунда тә'кидлә өз тәләбәсинә хатырладырды ки, о, бүтүн имкан вә бачарығыны сәрф едиб сәбир вә инадла чалышмалы, еләә етмәлидир ки, Ассула кәнди чамаатынын һөрмәт, е'тимад вә мәһәббәтини газансын.

Шәрәфли мүәллимлик вәзифәсини јеринә јетирмәк о заман сон дәрәчәдә чәтин олса да һәр чүр мәһрумијјәтләрә синә кәрәрәк халгы маарифләндирмәк јолунда өз сә'ј вә бачарығыны әсиркәмәјән мүәллимләримиз аз дејилди. Нәриман Нәриманов, Чәлил Мәммәдгулузадә, Мирзә Әли Әһмәд Хәлилов, Сәфәрәлибәј Вәлибәјов, Мәммәд Гарајев, Тејмурбәј Бајрамәлибәјов, Султан Мәчид Гәнизадә, Маһмудбәј Маһмудбәјов, Абдулла Шаиг, Һашымбәј Нәриманбәјов, Сүлејман Сани Ахундов вә башгалары мәһз бу чүр шәраитдә мүәллимлик едирдиләр. «Ишыгдан горхан, милләтин ајылмағындан хоф вә әндишә едән мүлкәдар, бәј вә ағаларын һәр чүр мүгавимәтинә синә кәриб мәктәби атмајан» бу гисим педагоглары Көчәрли «үрәји атәшли мүәллимләр» адландырырды.

Өмрүнүн ән тәравәтли чағыны сәрф едиб ијирми беш ил дәрс демиш Һ. Нәриманбәјову Јереванын авам вә чаһилләринин тә'гибиндән горумаг үчүн јаздығы «Тә'лимхејр едәнләримизин чәзасы» адлы мәгаләсиндә Көчәрли дејирди: «Чәһаләт мејданында өмрүнүн ахырынадәк кәмали-шөвг илә чәнк едән мүбаризләрә бәнзәр бу гисим

[113] Фонд 1, сијаһы 1, сахланма ваһиди 363, вәрәгләр 9—12, «Јереван кимназијасынын мүәллими Ф. Көчәрли тәрәфиндән тәртиб едилмиш Азәрбајчан дили програмы».

[114] С. Сәмәдов. «Пенсијачы мүәллимин хатирәләри» (әсли һәмин мүәллимин архивиндәдир).

[115] Ф. Көчәрли. Мүәллим С. Сәмәдова мәктуб, 2 октјабр, 1916 (әсли һәмин мүәллимин архивиндәдир).

мүәллимләримиз аздыр»[116]. Бу чүр мүәллимләрин јахшы чәһәтини Көчәрли онларын халгы чәһаләтдән гуртармаг уғрунда мәһз үрәклә ишләмәләриндә көрүрдү. О, јахшы мүәллимин ичтимаи вә вичдани вәзифәләрини дә нәзәрдә тутараг, беләләрини «мәктәбин чаны вә ичиндә олдуғу чамаатын чырағы» һесаб едирди. Үмумијјәтлә, Көчәрли бу фикирдә иди ки, өз фәалијјәти үчүн педагожи саһәни сечмиш һәр бир халг мүәллими «ағлы, билији, зәһмәтсевәнлији илә јанашы, һәм дә ушаглара мәһәббәт вә гајғы илә дөјүнән үрәјә малик олмалыдыр»[117]. Халгын кәләчәји, онун ән зәнкин вә гијмәтли мә'нәви хәзинәси олан балалары јалныз онлара мәһәббәти олан адамлар тәрбијә едиб јетишдирә биләрләр. Күндә ики-үч саат көнүлсүз вә һәвәссиз дәрс демәклә өз вәзифәсини битмиш һесаб едән мүәллимләри исә Көчәрли бу чүр атәшин гәлбдән вә ушаглара мәһәббәтдән узаг һесаб едир вә онлары «јарымчыглар» адландырырды.

Көчәрлијә көрә, мүәллим јалныз алдығы тәһсиллә кифајәтләнмәмәли, күндәлик ишилә тәчрүбәсини зәнкинләшдирдији кими, даима өз билик вә мә'лумат даирәсини дә кенишләндирмәли, заманәнин нәбзини тутмағы бачармалыдыр. «Јарымчыг» мүәллимләр исә өз үзәриндә чалышмыр, «мүталиәјә һәвәсләри олмајыр... өзләринин хәбәрләри олмаја-олмаја кери кедир вә авам һалына дүшүрләр»[118].

Көчәрли «бир дәфә дә олсун әлинә гәзет алыб охумајан, өвзаи-зәманәдән хәбәрдар олмајан» мүәллимләри тутарлы дәлилләр әсасында тәнгид едирди. О көстәрирди ки, мүәллим өз билији, бачарығы, мәдәнијјәти, сәлигәси вә әмәксевәнлији илә әтрафындакылардан јүксәкдә дурмалыдыр. Јалныз белә оларса, онун өз шакирдләри арасында нүфузу бөјүк, тә'сири күчлү олар. Чернјајевскинин мүсбәт тәчрүбәсиндән данышаркән, Көчәрли онун шакирдләр арасында газандығы чох бөјүк нүфузу һаглы оларaг өн плана чәкир вә бу истеʼдадлы мүәллимин педагожи фәалијјәтиндә ушагларын гәлбинә кирмәк вә онлара шәхси нүмунә көстәрмәк бачарығыны ајрыча гејд едирди.

[116] «Иршад» гәзети, 2 ијун, 1906.
[117] «Јереван губернијасы халг мәктәбләри мүәллимләринә мүрачиәт», «Каспи» гәзети, 5 нојабр, 1905.
[118] «Мүәллимләримиз вә онларын һалы», «Тәрәгги» гәзети, 5 феврал, 1909.

Көчәрли көстәрирди ки, тәбиәтән чох һәссас олан аз јашлы ушаглар кимин онлара нечә мүнасибәт бәсләдијини јахшыча дујур. Буна көрә дә ушағы инчитмәк, онун мәнлијини тәһгир етмәк бу һәссас мәхлугу дүнјада һамыдан јүксәк вә нәчиб сајдығы өз мүәллиминдән узаглашдыра биләр. Ахы, мәктәбә верилән ушаглар арасында фитрәтән хараб олмуш, педагожи тә'сирдән кәнар вә фөвгәлтәрбијә шакирд јохдур. Бу мәсәләдә мүәллимин шәхсијјәтинин һеч бир шејлә әвәз едилә билмәјәчәк дәрәчәдә јүксәк ролу вардыр. Көчәрли бүтүн өмрүнү балаларын тәрбијәсинә һәср етмиш гочаман јазычы вә педагог Абдулла Шаигә о һәлә кәнч икән јаздығы бир мәктубунда дејирди: «Әкәр мүәллим истәсә, һәр гисим шируш вә мүһит ичрә олмуш олса да, өз шакирдләринә чох шеј өјрәдә биләр. Габил вә инсафлы мүәллимин әлиндә нагабил вә корафәһм шакирд дә аз чох елм вә билик ала биләр»[119]. Көчәрлинин мүәллимин шәхсијјәтинә вердији бу јүксәк гијмәт К. Д. Ушинскинин һәлә илк елми әсәри олан «Педагожи әдәбијјатын фајдасы» адлы мәгаләсиндәки бу фикирләрә чох јахындыр: «Тәрбијәчинин шәхсијјәтинин чаван руһа олан тә'сири елә бир тәрбијә гүввәсидир ки, ону нә дәрс китаблары илә, нә әхлаги нәсиһәтләрлә, нә дә чәза вә мүкафат системи ил әвәз етмәк олар»[120].

Тәрбијәни механики јолла вермәјин нүмунәси олан ушаг дөјмәк һалларына, көһнә мәктәбин бу үзүгара јадикарына гаршы Көчәрли һәмишә ардычыл мүбаризә апармыш, «чубуг зору илә дәрс өјрәтмәјин әсрин тәгазасына мүвафиг кәлмәдијини» көстәрмишдир. Бу чәһәтдән Көчәрлинин амансызлыгда дөјәчләдији башлыча објект моллалар иди. О, дәрсини билән шакирдин әлинә чубуг вериб зәиф охујан јолдашынын ајагларына зәрбәләр вурдуран моллаларын чәмијјәт гаршысында бөјүк чинајәтә јол вердикләрини көстәрирди. Көчәрли бу антипедагожи үсулун тәрбијә нөгтеји-нәзәриндән тәһлүкәли нәтичәләр вердијини шәрһ едәрәк јазырды: «Шакирдләри дөјмәк, јахуд онларын бирини дикәринә дөјдүрмәк нәтичәсиндә ушаглар кобудлашыр, бири-биринә нифрәт бәсләјир,

[119] 6 март 1917-чи ил тарихли һәмин мәктуб А. Шаигин архивиндәдир.
[120] К. Д. Ушински. «Сечилмиш педагожи әсәрләри», Бакы, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 39.

ахыр нәтичәдә дәһшәтли ишләр көрән чаниләр олурлар»[121].

Көчәрли ингилабдан әввәлки Азәрбајчан мәктәбләри үчүн чох сәчијјәви олан «әти сәнин, сүмүјү мәним» «принсипини» гәти олараг рәдд едир вә мүәллимләрдән тәләб едирди ки, онлар онсуз да аз олан шакирдләрини чубугла горхудуб дәрсдән гачыртмасынлар. Мүәллимләр шакирдләрин мәктәбә һәвәслә кәлмәсинә наил олмалыдырлар. Әкәр белә оларса, «шакирдләр мәктәби өзләри үчүн көзәл бағча, көнүлачан, гәлб сәфаландыран бир бејтүссәфа биләрләр. Мүәллимлә мүтәллимләр арасында кәрәкдир һәмишә сүлһ, меһрибанлыг, үлфәт вә сәдагәт олсун. Шакирдләр һәр фикир вә ишләрини мүәллимләринә ачыг вә горхусуз сөјләсинләр... Ушаг нә гәдәр бәдхасијјәт вә кәчгылыг олмуш олса белә, ону мәһәббәт вә меһрибанлыгла дүзәлтмәк мүмкүндүр. Әхлаг тәрбијәси чубуг, зор вә горху илә ола билмәз. Бу тәрбијә анчаг үрәкдән чуш едән мәһәббәт, үлфәт вә һүсн мүамилә илә вүгуа кәлир»[122]. Бүтүн бунлар инсан ләјагәтинин нә демәк олдуғуну дәриндән дујан вә она мүмкүн гәдәр чох еһтирам көстәрмәк принсипини рәһбәр тутан тәчрүбәли бир мүәллимин фикирләри кими чох гијмәтлидир.

* *
*

Тәрбијәнин мүхтәлиф амилләри вә онларын тә’лим просесиндә ролу һаггында Көчәрлинин кәлдији нәтичәләрин әксәријјәти бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Көчәрли аиләни, тәбиәти, мәктәби вә ичтимаи мүһити тәрбијәнин даим тә’сир көстәрән амилләри һесаб едир. О, аилә илә тәрбијә арасындакы бағларын үзәриндә хүсусилә кениш дајаныр вә аиләни тәрбијәнин ән мүһүм амилләриндән бири кими гијмәтләндирир. Ф. Көчәрли јазыр ки, «ушаг өз билик вә хәсаили-мә’нәвијјәсинин әсас дүнјасыны аиләдә алыр. Бурада онун гәлбинә бәјәнилмиш хасијјәтләрин, јахуд гәбаһәтләрин тохуму сачылыр, аиләдә һөкм-фәрма олан мә’нәви мәфкурәләр (идеал) јаваш-јаваш онун гәлбиндә јер елә јир». Аиләдә

[121] «Мүсәлманларда ушаг тәрбијәсинин вәзијјәтинә даир», «Новое обозрение» гәзети, 20 декабр, 1895.

[122] Ф. Көчәрли. «Мүәллимләрин ичтимаи», «Шәрги-Рус» гәзети, 29 ијун, 1903.

ушағын тәрбијәсинә билаваситә тә’сир көстәрән ата, ана, бачы, гардаш вә гејри фәрдләр арасында биринчи јери Көчәрли анаја верир вә өз давранышы илә ушагларынын кәләчәји үчүн мәс’улијјәт дашыдығыны она хатырладыр. Көчәрлијә көрә, ушаг хасијјәтләри јахшы вә јаман төвсијәләр вә нәсиһәтләрлә дејил, «әксәрән әмсала рағиб олмагла көтүрүр». Буна көрә дә Көчәрли ушаглары олан аиләдә аилә башчысынын анаја кобуд мүнасибәт бәсләмәсини чидди тәнгид едир вә көстәрир ки, атасы тәрәфиндән анасынын иззәт-нәфсинин тапдаландығыны тез-тез мүшаһидә едән ушаглар бир сыра һалларда евин балача залымларына чеврилир, ана нәвазишләринә дә өз кобуд һәрәкәтләри илә чаваб верирләр. Бунунла әлагәдар олараг Көчәрли Загафгазија вә Иранын бир чох јерләриндә аилә башчысынын «аға!» дејә чағырылмасына өз е’тиразыны билдирир вә бу вахты кечмиш адәтин аиләдә һаким-табелик мүнасибәтләринин јаранмасында зәрәрли рол ојнадығыны көстәрир[123]. Әсас амилләрдән бири кими чәмијјәтин тәрбијәјә көстәрдији тә’сирдән бәһс едән Көчәрли јазыр: «Чәмијјәт мә’нәви чәһәтчә нә сајаг исә, онун нүфузу да мәзкур мүтәллимә елә олачагдыр. Мә’нәвијјатча пак олуб өз һәрәкәт вә әф’алында али мәфкурәләри рәһбәр иттихаз етмиш олан чәмијјәтин нүфузу да фајдалы вә али олачагдыр. Әксинә олараг, мә’нәвијјатча алчаг, худпәсәнд чәмијјәтин нүфузу да фәна вә мүзүрр олачагдыр»[124].

* *
*

Көчәрли педагожи чәһәтдән чох һазырлыглы, тәчрүбәли мүәллим кими танынмыш, өз фәалијјәтилә һәмишә башгаларына нүмунә олмуш, башлычасы исә, одлу бир үрәклә ишләмиш, талејинә мәс’улијјәт дашыдығы шакирдләрини интәһасыз бир мәһәббәтлә севмишдир. Бу мәһәббәт исә һәмишә гаршылыглы олмушдур. Көчәрли сөзүн һәгиги мә’насында халг мүәллими олмуш, бүтүн шүурлу өмрүнү Азәрбајчан маарифи јолунда сәрф етмишдир. Мәгаләләриндә, сөһбәтләриндә ирәли сүрүб мүдафиә етдији тәрбијәви принсипләрә өз педагожи фәалијјәтиндә нүмунәви сурәтдә әмәл етмәк бир мүәллим

[123] «Мүсәлманларда ушаг тәрбијәсинин вәзијјәтинә даир», «Новое обозрение» гәзети, 20 декабр, 1895.

[124] «Тәрбијәнин амилләри», Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Ф. Көчәрлинин архиви, Г—2(50), 17956.

кими Көчәрлинин ән јүксәк кејфијјәтләриндән иди. О, узун илләр дәрс дедији шакирдләриндән һәр биринә фәрди јанашмаға вахт тапырды. Көчәрли өз шакирдләрилә јорулмаг нә олдуғуну билмәдән бөјүк һәвәслә чалышар, онлары ана дилинин зәнкинликләринә алышдырар, әдәбијјаты дәриндән өјрәниб севмәләри үчүн чалышарды[125].

Тәләбәләрдә ана дилинә бөјүк мәһәббәт ашылајан Көчәрли ејни заманда зәнкин рус әдәбијјатынын тәблиғатчысы кими дә фәалијјәт көстәрирди. Кечмиш тәләбәләриндән јазычы Әли Сәбри көстәрир ки, «Көчәрлинин билаваситә тәһрики илә башгалары кими мән дә рус дилиндән әсәрләр тәрчүмә едиб, өзүмдән бә'зи шејләр јазмаға башладым. Илк әсәрим олан «Шәби-һичранын» ики нүсхәси Оручовлар мәтбәәсиндән Горијә көндәрилмишди. Һәмин күн Көчәрли мәним алнымдан өпүб,—Сағ ол оғлум!—деди»[126].

Көчәрли өз мәгалә вә мәктубларында Азәрбајчанда маарифин чох ачыначаглы вәзијјәтдә олдуғуну үрәк јанғысы илә көстәрмәклә јанашы, һеч бир вахт үмидсизлијә тапылмыр, халгына, онун кәләчәјинә инанырды. О, сонсуз бир ифтихар һиссилә јазырды ки, «мәктәбләримизин өвзаы дағыныг исә дә Г. Закир, М. Ф. Ахундов вә С. Ә. Ширвани кими хоштәб шаирләр вә дәгиг әдибләр бу мәктәбләрдә һасилә кәлмишдир»[127]. Кәләчәјә бөјүк инам бәсләјән Көчәрли бә'зән дәрс дедији бүтүн синфә үзүнү тутараг дејәрди ки, сизә бахаркән мән Азәрбајчан халгынын күнәшли кәләчәјини тә'мин едәчәк хошбәхтләр нәслини көрүрәм. Охујун, балаларым, халгын ничат јолларында она дајаг дурун!»[128].

Тәәссүф ки, Көчәрли өз арзуларынын чичәк ачдығыны көрмәди, Ленин күнәшинин әбәди нура бојадығы, габагчыл вә күтләви маарифин вәтәни олан Азәрбајчанымызын бу көзәл күнләрини сејр етмәдән 1920-чи илдә әбәди олараг көзләрини јумду.

---

[125] М. Вәкилов. «Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим», Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Арх—24 Г—7 (183).

[126] Ә. Сәбри. «Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим», јенә орада. Әли Сәбринин «Солғун чичәк» романынын титул сәһифәсиндә бу сөзләр чап едилмишдир: «Әзиз мүәллимим Ф. Көчәрлијә итһаф олунур» (Бакы, 1913).

[127] «Мүәллимләримиз вә онларын һалы», «Тәрәгги» гәзети, 5 феврал, 1909.

[128] М. Вәкилов, «Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим», Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Арх—24 Г—7 (183).

II ФӘСИЛ

ӘДӘБИ-ТӘНГИДИ КӨРҮШЛӘРИ

Русијада капитализмин инкишафы илә әлагәдар олараг XIX әсрин 50-чи илләриндән е'тибарән Азәрбајчанда да капиталист мүнасибәтләри мејдана кәлмәјә башлады. Чаризмин јеритдији милли-мүстәмләкәчилик сијасәтинин кетдикчә даһа да шиддәтләнмәсинә вә Азәрбајчанын кениш зәһмәткеш күтләләринин икигат зүлм алтына дүшдүјүнә бахмајараг, өлкәнин игтисади вә мәдәни һәјатында бир чанланма нәзәрә чарпыр, һәр ики халгын мүтәрәгги өвладлары арасында әлагә вә мүнасибәтләр кенишләниб мөһкәмләнирди. XIX әсрин икинчи јарысында Гафгазда гуллуг етмәјә кәлән рус мә'мурларынын бир чоху, учгарлара сүркүн едилмиш габагчыл әһвалруһијјәли зијалылар өз үрәкләриндә Азәрбајчана Кертсен вә Чернышевскинин, Белински вә Добролјубовун мүбариз руһуну кәтирирдиләр. Әсрин сонларында вә XX әсрин башланғычында исә Русијадан кәлән ингилаби идејалар, Ленинин мүбариз чағырышлары зүлмдән чана кәлиб бир чыхыш јолу ахтаран Азәрбајчан халгынын гәлбиндән хәбәр верирди.

Дөзүлмәз истисмар алтында әзилән Азәрбајчан кәндлиләри арасында патриархал мүнасибәтләрин галыглары вә мөвһумат һәлә чох күчлү иди. Халгын бу ағыр вәзијјәти ичтимаи фикримизин XIX әсрдә јашамыш габагчыл нүмајәндәләринин диггәтини чәлб едирди. Көркәмли алим вә әдибләримиздән А. А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, М. Ш. Вазеһ, С. Ә. Ширвани вә башгалары халгын тәрәгги јолуну көстәрмәјә сә'ј едирдиләр. XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә бүтүн варлығы илә доғма вәтәнинә бағлы олуб, халгын тәрәггиси вә рифаһы јолун-

да чалышан Азәрбајҹан зијалыларындан бири дә Көчәрли иди. О, өз публисист вә тәнгиди мәгаләләрилә вәтәндашларыны ојатмаг, халгын зәнкин әдәби ирсиндән онун тәрәггиси јолунда истифадә етмәк, һәмвәтәнләрини башга халглара һөрмәт вә мәһәббәт руһунда тәрбијә етмәк, маариф вә мәдәнијјәти кениш мигјасда тәблиғ етмәк вә халгы ҹәһаләтдән гуртармаг саһәсиндә Һ. Зәрдаби вә Н. Вәзиров кими тәмәннасыз чалышмышды. Һ. Зәрдаби вә Н. Вәзиров кими Көчәрлинин дә фәалијјәти әсрин һүдудларыны кечиб, XX әсрин әввәлләриндә давам етмишдир. Бу дөврдә мә'лум сәбәбләр үзүндән маарифчилик бир идеја ҹәрәјаны кими һәлледиҹи рол ојнаја билмәсә дә онун билаваситә тә'лим-тәрбијә, мәктәб вә маарифлә бағлы олан голу јашајыр, Ү. Һаҹыбәјов, Ф. Көчәрли, Р. Әфәндијев, С. М. Гәнизадә, С. Вәлибәјов, Һ. Маһмудбәјов, М. Сидги, М. Шаһтахтлы вә башгаларынын шәхсиндә инкишаф едирди. Бу маарифпәрвәр демократлар јени мәктәбләр ачыр, Азәрбајҹан дилиндә гәзетләр чыхарыр, мүтәрәгги рус јазычыларынын әсәрләрини тәрҹүмә едир, мәгаләләр јазыб ичтимаи ејибләри гырманчлајырдылар. Лакин онларын фәалијјәтиндә бир мәһдудлуг өзүнү көстәрирди. Хүсусилә ҹәмијјәтин инкишаф јолларыны баша дүшүб шәрһ етмәкдә онлар идеализмин зиддијјәтләриндән јаха гуртара билмирдиләр. Онлар «инкишафа көмәк етмәјә, ону сүр'әтләндирмәјә, асанлашдырмаға, ону ләнкидән вә она мане олан бүтүн әнкәлләри арадан галдырмаға»[129] сә'ј едир, лакин ичтимаи инкишафын характерини тә'јин едән зиддијјәтләри көрмүрдүләр.

Көчәрли ҹәмијјәтин варлылардан вә јохсуллардан ибарәт олдуғуну көрүр, мәгалә вә китабларында һәмишә әкинчиләри гызғын мүдафиә едир, јери кәлдикдә, һәтта, бүтүн о заманкы үсул-идарәни тәнгид етмәкдән дә чәкинмирди. Мәгаләләринин бириндә диван ишчиләри һаггында јазырды ки, онлар «һәр гисим бәд вә биһесаб ишләр тутмағы, һаггы наһагга дөндәрмәји, доғруја јалан либасы кејдирмәји өјрәниб, фәгир вә авам халгын ҹаныва вә малына дарашыб, аҹ гурдлар кими сөкүрләр»[130]. Бу вәтәнпәрвәр алим «кәнддә һамам јох, әҹзахана јох, китабхана јох, үмумхалгын еһтијаҹына гуллуг едән, тәрәгги вә асајишинә сәбәб олан heч бир әсәр јох»[131], «әҹәлсиз, дәрмансыз, муаличәсиз өләнләрин һәдди-һесабы јох»[132]—дејә налә чәкир, чәримә вермәкдән јорулуб ҹана кәлмиш јохсул, көчәри кәндлиләрин һалына үрәкдән јанырды[133]. Газах гәзасындакы Шыхлы вә Салаһлы кәндлиләринин әсрләрдән бәри мал-гара отардыглары Гарајазы мешәси кнјаз Галитсынын әмрилә хүсуси ов горуғуна чеврилдикдә, Көчәрли «Динмә, вер!» адлы бөјүк бир мәгалә јазыб, ҹамаатын башына ачылан бу ојунун мүгәссирләрини ифша етмишди[134]. О, ҹәмијјәтдә садә зәһмәт адамларынын хүсусилә ағыр вә дөзүлмәз вәзијјәтдә олдуғуну ачыг көрүр, «бизим вәгтимиздә фәгирликдән вә јохсуллугдан бөјүк мәшәггәт вә зилләт јохдур»[135] дејирди. Тәнгидчи јаландан «халг», «милләт» дејән бәј, хан вә ағазадәләрин халгдан узаг тәбиәтини, варланмаг еһтирасынын онларда һәр шејдән күчлү олдуғуну ајдын дәрк едирди. Беләләрини Көчәрли «бөјүк бир мүлкәдарын» дилиндән алыб јаздығы ашағыдакы сәтирләрдә тутарлы ифша етмишдир; кәнддә мәктәб ачмаг тәклифинә гаршы һәмин мүлкәдар она белә ҹаваб верир: «Филанкәс, сән наһаг јерә белә сөзләри бизим ҹамаатын ичиндә данышырсан вә араларына иғтишаш салырсан. Рәијјәт тајфасына охумаг, јазмаг нә лазымдыр?.. Мән heч вахт истәмәрәм ки, мәним рәијјәтим елмли вә ганачаглы олсун. Ондан мәнә вә өвладыма нә фајда?!.. Онлар (рәијјәт) зәһмәт чәкиб ишләјир, мән дә раһат јејиб падшаһ кими доланырам»[136].

Халгы бу ағыр вәзијјәтдән гуртармаг үчүн тәнгидчи заманәсинин зијалыларындан бөјүк үмидләр көзләјир, онлары фәалијјәт көстәрмәјә, халга гајнајыб гарышмаға, онун еһтијаҹларынын мәнбәләрини өјрәнмәјә чағырырды. Лакин өз гынына чәкилиб галан вә халгдан ајры

---

[129] В. И. Ленин. Әсәрләри, II чилд, сәһ. 549.

[130] Ф. Көчәрли. «Јарымчыгларымыз», «Иршад» гәзети, 8 март, 1906.

[131] Ф. Көчәрли. «Үч күнлүк сәфәр», «Шәрги-Рус» гәзети, 20 нојабр, 1904.

[132] Ф. Көчәрли. «Гаранлыгда галанларымыз», «Иршад» гәзети, 2 март, 1906.

[133] Ф. Көчәрли. «Көчәрлинин өвза вә әһвалы», «Тәрәгги» гәзети, 14 сентјабр, 1909.

[134] Ф. Көчәрли. «Динмә, вер!», «Тәрәгги» гәзети, 3 март, 1909.

[135] Ф. Көчәрли. «Материаллар», II чилд, II һиссә, сәһ. 236.

[136] Ф. Көчәрли. «Мәишәтимизә даир», «Тәрәгги» гәзети, 23 нојабр, 1908.

дүшән зијалылары да Көчәрли бәрк тәнгид едирди. О, «өз мәгамларындан тәнәззүл едиб милләтә гарышмајан, онун нәфәс алдығы һава илә тәнәффүс етмәјән, онун шадлығына, гәминә шәрик олмајан, онун чәһаләт мәризләрини јериндән тәһгиг етмәјән» зијалыларын халга һәгигәтән көмәк едә биләчәјинә һеч бир заман инанмырды. Милләтдән дәм вуруб, јери кәлдикдә онун дәрисини сојан залымлара инананлары исә Көчәрли садәлөвһ адландырырды.

XX әсрин әввәлләриндә бөјүк вүс'әт тапмыш ингилаби дөјүшләрдә пролетариаты, онун апарычы ролуну вә рәһбәр гүввәсини көрә билмәјән Көчәрли варлыларын, мүртәҹе, халгдан узаг зијалыларын халгын рифаһы үчүн һеч бир фајда вермәдикләринә инандыгдан сонра чыхыш јолуну диндә көрүрдү. Она елә кәлирди ки, ҹәмијјәтин һәјатындакы бүтүн ејбәчәрликләр вә бәлалар Гур'ан ајәләринә дүзкүн риајәт едилмәмәсиндән доғур[137]. Үмумијјәтлә, о шәраитдә јетишән маарифпәрвәр зијалыларын ән е'тибарлы вә халга јахын нүмајәндәләри белә халгын вәзијјәтини көкүндән јахшылашдырмаг, ону зүлм вә истисмар пәнҹәсиндән әбәдилик гуртармаг игтидарына малик дејилди. Көчәрли дә өзүнүн бә'зи мүасирләри кими, XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә хүсусилә ајдын шәкилдә нәзәрә чарпан әмәклә капитал арасындакы зиддијјәти, истеһсалын үмуми, иҹтимаи характери илә мәнимсәмәнин хүсуси, фәрди характери арасындакы зиддијјәтләри ајырд едә билмирди. Һәр кәсә бојун әјмәмәјә вә һәр зүлмә дөзмәмәјә чағыран «Тајбујнуз өкүз»[138] кими мәгаләләр јаздығына, Ҹәнуби Азәрбајҹанда кедән азадлыг һәрәкатына үрәкдән рәғбәт бәсләјиб, онун рәһбәри Сәттархана «тә'риф вә тәһсинләр» дедијинә[139] бахмајараг, Көчәрли мәһз дүнјабахышынын мәһдудлуғу үзүндән фәһлә һәрәкатыны јахшы баша дүшмәмиш, синфи вурушмаларын вә әгидә мүбаризәләринин фыртынасында пролетариатын бөјүк тарихи ролуну гијмәтләндирә билмәмишди. Бунунла белә Көчәрли өз заманәсиндән, өзүнүн јаздығы кими, онун

---

[137] Ф. Көчәрли. «Мәишәтимизә даир», «Тәрәгги» гәзети, 27 јанвар, 1909.

[138] «Иршад» гәзети, 11 март, 1906.

[139] Ф. Көчәрли. «Мәишәтимизә даир», «Тәрәгги» гәзети, 17 нојабр, 1908.

«тәгазасындан» истәр мәгаләләриндә, истәрсә дә мәктубларында ачы-ачы шикајәтләр јағдырырды. О, бу шикајәтләрини һәлә аз һесаб едир, билдикләринин, көрдүкләринин, дујдугларынын һамысыны демәјә еһтијат едир, лакин үмидсизлијә дә гапылмыр, даһа ачыг данышмаг үчүн мүнасиб фүрсәт көзләјирди. Тәнгидчинин 1911-ҹи ил апрелин 12-дә Горидән Абдулла Шаигә көндәрдији мәктуб буну сүбут едир. Һәмин мәктубда дејилир: «Ишләр бу гәрар иләдир ки, бизим бу әср-шумда ағзыны ачыб ики кәлмә сөз данышмаға изин вермирләр. Көрәк бир вахт олар, бизим дә ағзымыз ачылар, дәрди-дилимизи сөјләјәрик»[140].

Публисист фәалијјәтинин илк дөврләринә аид олан мәгаләләриндә бә'зи дини мотивләрә јер верилдијинә бахмајараг, Ф. Көчәрли һәмишә фанатизмдән узаг олмушдур. Онун халг арасында фанатизм, ҹәһаләт вә авамлыг јајан моллалар әлејһинә кәскин чыхышлары хүсусилә марагльдыр. Мәгаләләриндән бириндә әдиб јазырды: «Тәкҹә шәриәт мүәллими олдуғум үчүн руһанизләримизин бүтүн хасијјәт вә гүсурларыны мәнә дә шамил етмәк ҹаиз дејил. Әслиндә мән, бәлкә дә моллалара јахындан бәләд олдуғум үчүн, бу «мүгәддәс аталарын» бәд әмәлләрини вә тамаһкарлығыны даһа јахшы өјрәнә билмишәм. Елә буна көрә дә онлара даһа чох нифрәтим вар вә беләләринә һәмишә дүшмән олмушам»[141].

Көчәрли дини хурафатын инсанларын көзүнү гападығыны, һәјатдан, варлыгдан, тәрәгги вә јүксәлишдән узаглашдырдығыны хүсусилә ајдын көрүрдү. О, баша дүшүрдү ки, сајсыз-һесабсыз молла, мәрсијәхан, ваиз вә гејриләринин башлыҹа мәгсәди өз динләјиҹиләрини јатырмаг, һиссиз, дујғусуз, фикирсиз, шүурсуз, мүһакимәсиз бир варлыға чевирмәкдир. Ваизин тәрки-дүнјалыг тәблиғ едән «ширин» сәдасы алтында мәсҹидләр күнҹүндә мүркү дөјүб јатанларын һалына јанан Көчәрли јазырды: «Бунун гәфләт јухусу, кәсаләт, јаинки өзкә бир јуху олдуғуну тәфәһһүм едә билмәдик. Анҹаг бизә дүрүст јәгин вә ашкар олду ки, ваизин кәламы биһушдары кими ҹүмләни јатыздырыб өлүләр һалына салыр»[142]. Көчәрлинин гәләмә алдығы бу өлүләр аләми алты ил

---

[140] Мәктубун әсли А. Шаигин архивиндәдир.

[141] «Новое обозрение» гәзети, 20 ијул, 1894.

[142] Ф. Көчәрли. «Ҹаваб», «Шәрги-Рус» гәзети, 25 мај, 1903.

сонра бөјүк әдиб Чәлил Мәммәдгулузадәнин өлмәз «Өлүләр» әсәриндә бүтүн чылпаглығы илә көстәрилмиш вә әбәди дамғаланмышды.

* * *

Көчәрлинин фәалијјәтинин XX әсрин илк ијирми илини әһатә едән икинчи дөврү дүнја империализминин даһа да јыртычылашдығы, базарлар әлдә етмәк үчүн гудузлашдығы бир дөврә тәсадүф едир. В. И. Ленин мәшһур «Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир» әсәриндә көстәрирди ки, башга өлкәләри ишғал етмәк, мүстәмләкәләрин вар-јохуну сојуб апармаг, јени базарлар тутмаг империалист дөвләтләр арасындакы мүһарибәләри төрәдән әсас сәбәбләрдир. «Капитализмин ән јүксәк вә ахырынчы мәрһәләси олан империализмин характерик хүсусијјәтини инһисарларын—синдикатларын, трестләрин, милјонер капиталистләр иттифагларынын һөкмранлығы тәшкил едир. Бир овуч инһисарчыларын әлиндә олдугча бөјүк капитал топланмышды. Дахили базары истисмар етмәклә кифајәтләнмәјән капитал мүстәмләкәләрә, игтисади чәһәтдән зәиф инкишаф етмиш өлкәләрә чан атмышды. XX әсрин әввәлләри үчүн бүтүн јер күрәси бир нечә ири капиталист дөвләти арасында бөлүнмүшдү»[143].

Лакин өзләрини мүстәмләкә чәһәтдән мәғмун едилмиш сајан алман милитаристләри, хүсусилә һәрбчилик әһвал-руһијјәсиндә олуб, империалист тәчавүзкарларына хас олан һәр чүр ијрәнч фитнә вә фәсадлардан истифадә едирдиләр. Көчәрлинин алман империализминин харичи сијасәт саһәсиндә тутдуғу бу ријакар мөвгејини ифша едиб лә'нәтләјән «Јаланчы достлуг»[144] адлы мәгаләси бу чәһәтдән чох мараглыдыр. Һәмин мәгаләдән ајдын олур ки, Көчәрли империализмин јени базарлар тутмаг, нүфуз вә тә'сир даирәсини кенишләндирмәк, капиталыны артырмаг үчүн көстәрдији һијләләри јахшы баша дүшүрдү. Һәлә биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә Көчәрли империалист дөвләтләр арасындакы мүнасибәтләри нәзәр-

143 «Сов.ИКП тарихи», «Азәрбајчан коммунисти» журналы, № 12, 1958, сәһ. 59.

144 «Јени Иршад» гәзетинин 5 вә 11 октјабр 1911-чи ил тарихли нөмрәләриндә тәфригә һалында чап олунмушдур.

дә тутараг бу мәгаләдә јазмышды: «Сијасәтдә һәр шејдән артыг вә мүгәддәм олан чәлби-мәнфәәт вә дәф'и-мәзәррәтдир. Бурада сәдагәт вә ихласи-гәлб үчүн мәһәл јохдур. Һәр бир дөвләт ән әввәл чалышыр ки, өз гүввәт вә ихтијарыны артырсын. Һәр гисм мәта'ларынын базарына рәвач версин. Бу сәбәбә көрә күлли гошун јығмаға һиммәт сәрф едир. Хүласә, һәр бир дөвләт өз сәлаһыны, өз интересини көзләјиб, белә фикир едир: кимдән аз ја чох мәнфәәт кәсб едә билсәм, өз хејрим үчүн она достлуг көстәриб, чанфәшанлыг едәрәм, јаланчы вә'дләрлә хошһал вә хатирчәм гыларам. Политика будур; әчнәби дөвләтләрдән һәр бириси—хаһ бөјүк олсун, хаһ кичик—бу политиканы ишләдир».

Көчәрли империалистләрин Шәргдә төрәтдији фитнәкарлыглары хүсусилә ајдын көрүр, мүстәмләкә халгларынын чох ачыначаглы вәзијјәтә салындығыны ифша едирди. О, Ирана һәср едилмиш мәгаләләриндән бириндә һәмсөһбәтинин дилилә мараглы бир әһвалат нәгл едир.

...Дәмир јолунун вә башга аз-чох әлверишли нәглијјат васитәләринин олмадығы Әрәбистан јарымадасындакы сусуз сәһраларда јалныз чох узаг јол гәт едә билән дәвә карванлары һәрәкәт едир. Бә'зән елә олур ки, тамамилә јорулмуш дәвәләрдән бири даһа јеријә билмир. Белә һалларда сарванлар әлдән дүшмүш дәвәнин јүкүнү көтүрүр, бәдбәхт һејваны јалгыз бурахыб, јолларына давам едирләр. Карван узаглашандан сонра гаш гаралыр, сәһранын вәһши сакинләри һәр тәрәфдән дәвәнин үстүнә һүчум чәкиб, ону дири-дири парчалајырлар. Мүгавимәт көстәрмәјә әсла тагәти галмамыш јазыг һејванын инилтиси әтрафа һаким кәсилмиш сүкуту позур. Һазыркы Иранын да вәзијјәти беләдир. Индики һалда тамамилә һәмин вәһши һејванлара охшајан дикәр дөвләтләр көмәксиз, мүдафиәсиз Ираны бөлүшдүрмәјә һазырдырлар[145]. О заман Ираны дидиб парчаламаг үчүн фүрсәт көзләјән бејнәлхалг империализмин јыртычы тәбиәти бу парчада чох тутарлы бир мүгајисә илә ифша едилмишдир.

Көчәрлинин публисистикасында халглар достлуғу башлыча мөвзулардан бирини тәшкил едир. Азәрбајчан

145 Ф. Көчәрли. «Иранын ојанмасы», «Отголоски» гәзети, 4 август, 1906.

халгынын башга халгларла достлуғу тарихини вәрәркән, Көчәрлинин көстәрдији нәчиб хидмәтләр бу тарихин тәгдирәлајиг сәһифәләриндән бири кими нәзәри чәлб едир.

Көчәрли вәтәнпәрвәрлик дујғулары илә јашајан, халгыны үрәкдән севән вә бүтүн өмрүнү она һәср едән бир тәнгидчи—вәтәндаш иди. О, вәтән вә вәтәнпәрвәрлик мәфһумларыны мәһдуд мә'нада дејил, чох кениш мә'нада көтүрүрдү. Көчәрли үчүн «вәтән бир анадан олдуғу ев, мәһлә, кәнд вә ја шәһәр» олмајыб, елә кениш вә вүс'әтли бир өлкәдир ки, онун һәр бир нөгтәси өвлады үчүн әзиздир. Лакин Көчәрли өз әзиз вәтәнинин кәләчәјини, хошбәхтлијини вә истиглалијјәтини һеч бир вахт башга халгларын сәадәтиндән ајырмыр, онларын бирини дикәринә гаршы гојмур, әксинә, дикәр халгларла мећрибан вә сәмими достлуг әлагәләринин инкишаф етдирилмәси уғрунда ардычыл мүбаризә апарырды. Көчәрли һаглы олараг бу фикирдә иди ки, мүхтәлиф халглар арасында әлагәләр гаршылыглы һөрмәт, е'тимад вә хејирхаһ мүнасибәтләр әсасында гурулмалы вә даһа да инкишаф етдирилмәлидир. Ејни заманда о, башга халглары әсарәт алтына алмаг, онларын истиглалијјәтини, мәдәнијјәтини, адәт вә ән'әнәләрини мәһв етмәк нијјәтиндә оланларын амансыз дүшмәни иди. Тәсадүфи дејил ки, Көчәрли азлыгда галан халгларын һүгугсузлуғуна гаршы чәсарәтли чыхышлар едир[146], алман ирг «нәзәријјәчиләри»ни амансызчасына гамчылајырды. Көчәрли көстәрирди ки, алман императору Вилһелм өз фәрманларында империјанын гәсбкарлыг сијасәти үчүн кара кәлмәјән «инсаф, мүрвәт, әдаләт, инсанијјәт, үхүввәт вә мәһәббәти бош вә бимәзмун ләфзләр һесаб едир»[147]. Јер үзүндә алманлара аид һәр нә варса, һамысыны мүгәддәсләшдирән, идеаллашдыран, бүтүн башга халгларын мә'нәви сәрвәтләринә исә хор бахан милитарист әһвалруһијјәсини тәблиғ едәнләрә гаршы чыхан Көчәрли јазырды: «Онларын дедијиндән бу чыхыр ки, дүнјада варса да, јохса да бир Алманија дөвләтидир. Бу дөвләт елм, әхлаг, култура чәһәтинчә саир дөвләтләрдән башдыр... Алманија кәрәкдир ағалыг вә һөкмранлыг еләсин, башга дөвләтләр онун әмринә мүт'и олуб, һөкмләрини ихлас вә еһтирам илә јеринә јетирсинләр».

[146] Ф. Көчәрли. «Азәрбајчанлыларын маарифләнмәси мәсәләсинә даир», «Каспи» гәзети, 4 јанвар, 1906.

[147] Ф. Көчәрли. «Алманларын тә'лим вә тәрбијәси», «Јени Игбал» гәзети, 21 декабр, 1915.

Көчәрли тәчавүзкар империалист дөвләтләринин өз һәрбчү мәгсәдләринә наил олмаг үчүн гызышдырдыглары мүһарибәләри бәшәријјәт үчүн бөјүк фәлакәт адландырырды. Һәлә 1905-чи илдә рус—јапон мүһарибәсинин гуртармасы мүнасибәтилә јаздығы бир мәгаләдә о, мүһарибәләрин халглара ағыр мадди вә мә'нәви зәрбә вуруб, онлары бәдбәхтликләрә вә мәһрумијјәтләрә сүрүкләдијини көстәрмишди. Көчәрли јазырды ки, мүһарибә һәр бир халгын кәләчәји олан минләрлә чаванын һәјатыны пуч едир, ата вә аналары оғулсуз, аилә вә ушаглары һамисиз, атасыз вә јетим гојур. Дикәр тәрәфдән күлли мигдарда мадди вәсаит тәләб едән мүһарибәләр нәтичәсиндә өлкәнин дахили вәзијјәти зәифләјиб ачыначаглы бир һал алыр[148]. Буна көрә дә Көчәрли халглары ајыг олмаға, онларын башлары үзәриндә аловланан мүһарибә одуну вахтында сөндүрмәјә чағырырды. Онун дөврүнүн ән бөјүк фачиәләриндән бири олан ермәни—мүсәлман гырғыны әлејһинә чыхышлары да чох гијмәтлидир.

Мә'лум олдуғу кими, 1905-чи илин јанварында Петербургда чар мүтләгијјәтинә гаршы аловланан үмумхалг һәрәкатынын тә'сири нәтичәсиндә учгарларда ингилаби мүбаризә јени бир вүс'әт тапмышды. Бу заман Азәрбајчанда да вәзијјәт күндән-күнә кәркинләширди. Фәһләләрин ингилаби мүбаризәсинин күчлү јүксәлишиндән горхуја дүшән чар һөкумәти вә јерли истисмарчылар 1905-чи илин февралында фитнәкарлыг едиб, азәрбајчанлылар илә ермәниләр арасында силаһлы тоггушма төрәтдиләр[149].

Әсрләрин гоншусу олуб, сәмими достлуг мүнасибәтләри әсасында јашајан ермәниләр вә азәрбајчанлылар арасында башланмыш гардаш гырғыныны јатырмаг вә она тамамилә сон гојмаг үчүн болшевик тәшкилатлары чох чидди тәдбирләр көрүр, әксингилабын бу алчаг маневрини ифша етмәк үчүн кениш фәалијјәт көстәрирдиләр. Бу заман Азәрбајчандакы болшевик органлары олан «Һүммәт», «Дә'вәт-Гоч» кими гәзетләрин сәһифәләриндә

[148] Ф. Көчәрли. «Мүһарибә вә сүлһ», «Һәјат» гәзети, 18 октјабр, 1905.

[149] Бах: «Азәрбајчан Коммунист партијасынын тарихи», 1 һиссә, Бакы, Азәрнәшр, 1958, сәһ. 91.

гардаш гырғыныны јатырмаға, әл-әлә вериб үмуми дүшмәнә гаршы вурушмаларда бирләшмәјә чағыран мүбариз руһлу мәгаләләрә кениш јер верилирди. «Дә'вәт-Гоч» гәзетиндә чап етдирдији бир мәктуб[150] көстәрир ки, һәр ики халгын тарихинин гара сәһифәләрини тәшкил едән бу гырғын күнләриндә Көчәрли һәмин гәзетләри, хүсусилә «Дә'вәт-Гоч»у мүнтәзәм олараг изләјир, онун сәһифәләриндә халглар достлуғуна чағыран материаллары һәвәслә охујур, өзү дә бу јолда фәалијјәти кенишләндирирди. Бүтүн варлығы илә «бүғз вә әдавәти» арадан галдырмаг уғрунда чалышан Көчәрли јазырды ки, «мән үрәјимдә бүғз вә әдавәт билмәјиб, буну анчаг арзу едирәм ки, бу ики гоншунун арасында шејтанын әғва вәсвәсәси илә бәһәмә кәлән фитнә вә фәсад көтүрүлсүн вә јенә ирәлики меһрибанчылыг вә достлуг онларын јерини тутсун».

Бу сәтирләр өлмәз М. Ә. Сабирин бир ил әввәл јаздығы «Бејнәлмиләл» ше'рини хатырладыр[151]. Көчәрлинин «бу ики гоншунун арасында шејтанын әғва вәсвәсәси илә бәһәмә кәлән фитнә вә фәсад» ифадәсилә Сабирин:

Фитнеји-иблиси-мәл'ун олду нагаһ ашкар...

мисрасы арасындакы үмуми чәһәт бу гардаш гырғынларынын әсил сәбәбкарлары һагында һәр ики мүәллифин ејни фикирдә олмасыдыр. Һәм Сабир, һәм дә Көчәрли ачыгча көрүрдүләр ки, бу бөјүк бәланын әсил мүгәссирләри мәһз јерли чар һакимләридир. Фитнәкарлыгла төрәдилмиш бу гырғынын кимин мәнафејинә хидмәт етдијини Көчәрли башга бир мәгаләсиндә даһа ачыг шәкилдә көстәрир, чар мә'мурларынын бу кампанијада барышдырычылыг ролу ојнајачағыны дүшүнән садәлөвһләрә чәкинмәдән хәбәрдарлыг едирди: «Рус мә'мурлары вә саһиб-мәнсәбләри үчүн һеч бир тәфавүтү јохдур: ја ермәни тајфасы гырылыб тәләф олду, ја мүсәлман. Һәр тәрәф позғун вә пәришан олса, онлара салаһдыр, онлара хејирдир»[152]. Буна көрә дә Көчәрли бу дәһшәтли гырғына сон гојмаг үчүн ондан «хејир көтүрәнләри» ифша едиб арадан чыхармаға чағырырды: «Бизим баш тәклифимиз арамызда олан фитнәкарлары вә фәсадчылары биһөрмәтлик илә ичәримиздән чыхарыб кәнар етмәкдир. Биз өзүмүз кәрәкдир башымызын чарәсини едәк: сүлһ, әмнијјәт, иттифаг бизим өзүмүзә бағлыдыр». Бу парчалары охујаркән «иблисин» фитнәсиндән данышан Ф. Көчәрлинин кимләри нәзәрдә тутдуғу тамамилә ајдынлашыр. Көчәрли «Дә'вәт-Гоч»ун сәһифәләриндән кур сәслә һәр ики тәрәфә мүрачиәт едәрәк, әввәлки инам вә е'тибары бәрпа етмәјә, мүтләгијјәт нүмајәндәләрини кәнар едиб, барышмаға чағырырды: «Һансы тәрәф бу ишдә артыг даналыг, мүрвәт вә сәдагәт көстәрсә, өзүнә јетән зәрәри нәзәрә алмајыб, әввәлчә сүлһ әлини доста узатса, о тәрәфә афәринләр олсун!»[153]

Һадисәләрин кедишини бөјүк бир диггәтлә изләјән Ф. Көчәрли кәркинлијин азачыг зәифләдијини көрән кими, тәрәфләри сүлһә даһа да һәвәсләндирмәк үчүн јенә дә хүсуси бир мәктубла мәтбуатда чыхыш етмишди[154]. Көчәрли һәмин мәктубунда Гарабағда чамаатын сүлһә бөјүк мејл көстәрдијини, әсас әһалиси азәрбајчанлылардан ибарәт олан Ағдам, Бәрдә вә Тәртәрдәки һәфтәбазарларына артыг ермәниләрин дә кәлдијини, азәрбајчанлыларын ермәниләри күләрүзлә гаршыладыгларыны бөјүк фәрәһ һиссилә тәсвир етмиш, әмин олдуғуну билдирмишди ки, бу гәдим гоншулар арасында әввәлки достлуг мүнасибәтләри јенә дә јолуна салыначаг вә мөһкәмләнәчәкдир.

Тә'лим просесиндә бејнәлмиләл тәрбијәнин чох бөјүк ролуну јүксәк гијмәтләндирән Көчәрли рус дилинин Азәрбајчан мәктәбләриндә тәдрис едилмәси әлејһинә чыхан вә бу тәдбири тәкфир едән мүртәче моллалары ифша едир, маарифин инкишафында халгымыза бөјүк хидмәтләр көстәрмиш рус мүәллими Чернјајевскинин адына Шамахыда мәктәб ачмаг тәклифини ирәли сүрүрдү. О, ана дилинин Гафгаз мәктәбләриндә өз лајигли јерини тутмағы уғрунда апардығы мүбаризәдә дә тәкчә Азәрбајчан дилини нәзәрдә тутмур, ејни еһтирас вә гүввә илә ермәни вә күрчү дилләринин дә тәдрисинә һөкумәт идарәләринин фикир вермәдијини тәнгид едирди. Көчәрли көстәрирди ки, «Түрк (Азәрбајчан—Б. Н.), ермәни вә күрчү дилләринин тә'лими дөвләт мәктәбләриндә ки, ибарәт ола кимназија вә реалны школлардан, мүһүм вә

---

150 Ф. Көчәрли. «Идарәјә мәктуб», «Дә'вәт-Гоч» гәзети, 17 ијул, 1906.

151 «Һәјат» гәзети, 1 ијул, 1905.

152 Ф. Көчәрли. «Шуша фачиәсинә даир», «Иршад» гәзети, 30 ијул, 1906.

153 «Дә'вәт-Гоч» гәзети, 17 ијул, 1906.

154 «Знание» гәзети, 4 нојабр, 1906.

үмдә дәрсләрдән һесаб олунмајыр, «хала, хәтрин галмасын»—дејә онлары да програма дахил едибләр»[155].

Көчәрлинин өз фәалијјәтинин бүтүн саһәләриндә халглар достлуғу уғрунда мүбаризәдә ардычыл бир мөвге тутдуғуну көстәрмәк үчүн буну да гејд етмәк лазымдыр ки, о, Азәрбајчан мүәллимләри, алимләри, јазычы вә шаирләри һаггында олдуғу кими, рус, ермәни вә күрчү халгларынын да әдәбијјат, маариф вә мәдәнијјәт хадимләри һаггында мәһәббәт вә еһтирам долу мәгаләләр јазмышдыр. Мисал үчүн, онун Јереванда чалышан кәнч рус алими А. И. Дурдыјев[156], Горидәки ермәни педагогу С. Д. Арутјунов[157], исте'дадлы күрчү педагогу Н. О. Ломаури[158] вә башгалары һаггында мәгаләләрини көстәрмәк олар. Хүсусилә «Көзәл тајфа, гәрибнәваз, садәдил, ачыг үзлү, ширин сөзлү, һалал, кин вә күдурсуз, нәчиб бир милләт»[159] адландырдығы күрчү халгынын көркәмли әдиби олан А. Серетели һаггында[160] мәгаләләриндә, һабелә ермәни драматургу Г. Сундукјан һаггында мәктубунда[161] Көчәрли онларын миллијјәтиндән асылы олмајараг, һамыја ејни көзлә бахдыгларыны, халглары бирлијә, гардашлыға чағырдыгларыны бариз шәкилдә нәзәрә чарпдырыр, беләликлә дә азәрбајчанлыларын рус, күрчү вә ермәни халгларына бәсләдији мәһәббәти даһа да артырырды. Көчәрли «исте'дадына пәрәстиш етдији» Габриел Сундукјанын јарадычылығыны, хүсусилә драматургун «Ахшам сәбри хејирли олар» комедијасыны јүксәк гијмәтләндирмиш, бу «бөјүк һуманистин» вәфатыны тәкчә ермәниләр үчүн дејил, Гафгазда јашајан бүтүн халглар үчүн «әвәзсиз итки» адландырмышды. О, башлыча мөвзусу халглар достлуғу вә гардашлығы идејасынын тәрәннүмүндән ибарәт олан бөјүк күрчү шаири А. Серетелинин јарадычылығындан еһтирамла бәһс едәрәк дејирди: «Һамы милләтләрин бирләшиб... гардаш кими меһрибан доланмаг арзусу шаирин тәб'ини кушад едиб, онун хәјалатыны уча мәгамларда кәздирир вә бу

---

155 «Шәрги-Рус» гәзети, 25 мај, 1903.
156 «Тифлисски листок» гәзети, 29 мај, 1902.
157 «Каспи» гәзети, 1 феврал, 1913.
158 Јенә орада, 22 апрел, 1915.
159 «Иршад» гәзети, 10 феврал, 1906.
160 «Тәрәгги» гәзети, 8—12 декабр, 1908.
161 «Редаксијаја мәктуб», «Тифлисски листок» гәзети, 29 март, 1912.

үмуми иттифагын зиддинә кедән тәәссүбкешләри, нифаг вә зиддијјәт тохуму сәпәнләри, үрәкләрдә кин вә әдавәт бәсләјәнләри вә филчүмлә һагг үзүнә пәрдә чәкәнләри нифрәт илә јад едиб, лә'нәт дамғасыны онларын алнына басыр»[162]. Көчәрли истәр күрчү, рус, әрәб, ермәни, инкилис әдәбијјатына даир јазанда, истәр рус дилиндән бәдии әсәрләр тәрчүмә едәндә, истәрсә дә Азәрбајчан әдәбијјаты нүмунәләрини рус дилинә тәрчүмә етмәк[163] вә классикләримиз һаггында русча мәгаләләр јазмаг јолу илә онлары популјарлашдыранда, онун әсас мәгсәди мәһз халглар арасында достлуг мүнасибәтләрини инкишаф етдириб мөһкәмләтмәкдән ибарәт олмушдур.

* *
*

Көчәрли әдәби фәалијјәтә кечән әсрин 85-чи илиндән башласа да, онун јарадычылығынын ән мәһсулдар дөврү XX әсрин әввәлләринә вә хүсусилә 1905-чи ил ингилабындан сонракы илләрә тәсадүф едир. О, мәһз бу илләрдә өзүнүн «Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты», «Мирзә Фәтәли Ахундов», «Балалара һәдијјә» китабларыны чап етдирмиш, Азәрбајчан фолклору нүмунәләриндән «Сајачы сөзләри»ни вә «Валеһин нәғмәси»ни топламыш, мүасирләри олан Н. Вәзиров, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, Ә. Сабир, Н. Нәриманов һаггында мәгалә вә мүлаһизәләрини чап етдирмиш, Крылов, Пушкин, Лермонтов, Колтсов кими рус шаирләринин әсәрләриндән нүмунәләр тәрчүмә етмиш вә нәһајәт, мәшһур «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары»ны јазыб гуртармышдыр. Мәһз бу илләрдә Көчәрли әдәбијјатымызда нисбәтән чох кәнч олан тәнгид саһәсини зәнкинләшдирмиш вә онун јени инкишаф мәрһәләсинин әсасыны гојмушдур.

Көчәрли һәјатын ин'икасы һесаб етдији әдәбијјатын халгын инкишафында бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуна үрәкдән инанан тәнгидчи иди. Мүртәче феодал-руһани әдәбијјаты илә мүтәрәгги идејалар тәблиғ едән јени әдәбијјат арасында мүбаризәләрин кенишләндији XX әср шәраитиндә реализм, халгилик, бәдии дил вә сәнәткарлыг кими ән мүһүм проблемләрин һәллиндә Көчәрли халг

---

162 «Тәрәгги» гәзети, 8 декабр, 1908.
163 М. Ф. Ахундов. «Алданмыш кәвакиб» (рус дилиндә), тәрчүмә едәни Ф. Көчәрли, «Кавказски вестник» мәчмуәси, № 5, 1901.

мәнафеји чәбһәсиндән чыхыш едирди. Үмумијјәтлә әдәбијјатымызда кетдикчә күчләнән һәјаты реалистчәсинә тәсвир етмәк мејлләринә гол-ганад вериб дүзкүн истигамәтләндирмәк бир тәнгидчи кими Көчәрлинин башлыча јарадычылыг мәгсәдләриндән бири иди.

Көчәрли һәмишә бәдии јарадычылыг иши үчүн реализми мәһәк дашы һесаб етмиш вә һәјат һәгигәтләринин бәдии күзкүсү олан әсәрләри чох јүксәк гијмәтләндирмишдир. Тәнгидчи көстәрирди ки, «мәһәл вә заманын өвза вә әһвалыны ејнилә јазмаг чох көзәл гајдадыр... Бунун үмдә шәрти будур ки, ачыг дилдә јазылсын вә јазылан һал вә өвза һәгигәтә мүғајир олмасын»[164]. Демәли, Көчәрли јазычылардан јашадыглары дөврүн вә шәраитин, јә'ни мүасир чәмијјәтин тәсвирини верән әсәрләр тәләб едир, һәм дә бу әсәрләрдә һәјат һәгигәтләринә садиг галмағы вә халгын баша дүшмәси үчүн садә дилдә јазмағы тәләб едирди. О дөврүн Азәрбајчан әдәби тәнгидиндә үмумијјәтлә «реализм» истилаһынын ишләдилмәдијини хатырлатсаг, көрмәк чох да чәтин дејил ки, тәнгидчи бурада мәһз реализмин мүһүм принсипләрини нәзәрдә тутмушдур. Бу нөгтеји-нәзәрдән Көчәрлинин, мүасири олан јазычы достларына көндәрдији бә'зи мәктублар чох марагдыдыр. Јусиф Вәзирә јазмыш олдуғу 12 феврал 1914-чү ил тарихли мәктубунда тәнгидчи бә'зи јазычыларын реализм мөвгеләриндән узаглашмасыны чох чидди јарадычылыг гүсуру һесаб едәрәк јазырды: «Бизим јазычыларымызын бөјүк гүсуру ондадыр ки, доланачағымызла, адәт вә әхлагымызла ашна дејилләр, һәр нә вүчудә кәтирирләрсә, чүмләсини хәјаләт аләминдән төрәдирләр вә чох наһамвар вә ујғунсуз да төрәдирләр»[165]. Јусиф Вәзирин «Једди һекајә»[166] мәчмуәсиндәки һекајәләрдә өзүнү көстәрән реализм, һәјат һәгигәтинин бәдии ин'икасы тәнгидчинин диггәтини хүсусилә чәлб етмиш, буна көрә дә о, һәмин әсәрләрин мүәллифини «чани дилдән дост тутдуғуну» е'тираф етмишди.

[164] А. Шаигә көндәрилмиш 26 мај 1911-чи ил тарихли мәктубдан. Әсли јазычынын архивиндәдир.

[165] Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Ј. В. Чәмәнзәминли архиви, Г—13 (269).

[166] Ј. В. Чәмәнзәминли. «Једди һекајә», Бакы, 1912. Китаба јазычынын «Диванә», «Јени фарс», «Чүмә ахшамы», «1905-чи ил», «Мәшәди вә Кәрбәлајы», «Һачы», «Мүслимәнин сәркүзәшти» адлы хырда һекајәләри дахилдир.

Көчәрли халг һәјаты үзәриндә ардычыл јарадычылыг мүшаһидәләри апармағын вә өјрәнмәјин бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну көстәрирди. А. Шаигин бир сыра ше'р вә һекајәләриндә о заманкы Азәрбајчан шәраитинин дүзкүн экс етдирилмәсинин бир сиррини дә тәнгидчи мәһз јазычынын халгла, ади зәһмәт адамлары илә гајнајыб-гарышмасында, онун көзәл нәтичәләр верән сәјаһәтләриндә, бу сәјаһәтләри заманы апардығы чидди һәјат мүшаһидәләриндә көрүрдү. Әдибин А. Шаигә јаздығы бир мәктубда дејилир: «Бу јај фәслинин бир һиссәсини Дилчан дағларында кечирмәјиниз бисәмәр галмајыбдыр... Бизим дағларын көзәл мәнзәрәләри тәб'инше'ријјәнизә бир нөв тәһрик вериб, тәзә фикирләрин, тәзә хәјалларын доғмасына сәбәб олубдур... Чобанларын мәишәтиндән бәһс едән «Дағлар султаны» кими көзәл бир әсәрин вүчудә кәлмәсинә баис олубдур»[167].

Көчәрлинин реалист әдәбијјат уғрунда мүбаризәси тәкчә онун мәктубларында дејил, мәгалә вә китабларында да ардычыл сурәтдә давам етдирилмишдир ки, һәмин мәгалә вә китаблар тәһлил едиләркән биз бу мәсәләнин үзәринә бир даһа гајыдачағыг.

* *
*

Көчәрлинин илк тәнгиди әсәри онун 1895-чи илдә чап етдирдији «Татар (Азәрбајчан—Б. Н.) комедијалары» адлы мәгаләдир. Тәнгидчинин өз илк ири һәчмли мәгаләсини мәһз драматуркијаја һәср етмәсинин сәбәби чох мараглыдыр. М. Ф. Ахундов кими Көчәрли дә чидди жанр һесаб етдији драм жанрынын инсанларын әхлагыны јахшылашдырмагда бөјүк тә'сир гүввәсинә малик олдуғуна инаныр, көһнәлмиш гәзәл-гәсидә әдәбијјатынын о дөврдә һәлә дә фәалијјәт көстәрмәкдә олан нүмајәндәләринә гаршы јени мүәллифләри, М. Ф. Ахундовун ачдығы јолла кедиб драм әсәрләри јазан сәнәткарлары гојурду. Бу илк мәгаләсиндә Көчәрли фарс әдәбијјатынын мүртәче голунун тә'сири алтында формалист гәзәлләр јазан, «күлүн бүлбүлә мејлиндән», «ај үзлү, сәрв бојлу, тути дилли көзәлләрдән» баш ачыб һәјата енмәјән, мүасирләриндән јазмајан, күнүн тәләбләринә чаваб вермәјән шаир-

[167] А. Шаигә көндәрилмиш 10 октјабр 1910-чу ил тарихли мәктубдан. Әсли јазычынын архивиндәдир.

ләри еротикләр (ешг дүшкүнләри) адландырырды. Тәнгидчи ачыгча јазырды ки, бу чүр шаирләрин «алабәзәк јазылары форма вә мәзмунча јекнәсәг олдуғундан, чамааты безикдирмиш вә даһа мүасир охучуларын тәләбини өдәмир»[168].

Тәнгидчи М. Ф. Ахундовун комедијаларындан сонра кечән тәгрибән 30 ил әрзиндә Азәрбајчанда бу жанрда әсәрләр јазылмадығы һаггында өз тәәссүфүнү билдирдикдән сонра, нәһајәт инди бә'зи Азәрбајчан зијалыларынын комедија јазмаг тәшәббүсү көстәрдикләрини алгышлајырды. О, М. Ф. Ахундовдан сонра јарадычылыг мејданына атылмыш Азәрбајчан драматургларынын сырасында Н. Вәзиров, Һ. Вәзиров, Н. Нәриманов вә В. Мәдәтовун адларыны чәкиб онларын јени әсәрләринин гысача тәһлилини вермиш, һәмин әсәрләрдә һаглы олараг М. Ф. Ахундовун мүсбәт јарадычылыг тә'сирини көрмүш, бә'зи пјесләрдәки тәглидчилик мејлини тәнгид етмишди.

Тәнгидчи көстәрмишдир ки, Һ. Вәзировун «Евләнмәк су ичмәк дејил» комедијасында чаһиллик вә авамлыг үзүндән моллаларын фырылдагларына инанан вә әсәрдә әсас күлүш һәдәфи олан Күлпәри ханым, Күлара ханым кими образлар һәјати вә инандырычы чыхдыглары һалда, онларла драматик мүнагишәдә верилмиш Бећбудбәј образы зәиф вә сәтһи тәсвир едилмишдир. Көчәрли «Евләнмәк су ичмәк дејил» комедијасынын бәдии кејфијјәтләри е'тибарилә М. Ф. Ахундовун комедијаларындан хејли кери галдығыны көстәрмәклә јанашы, Һ. Вәзировун бәдии дилинә, хүсусилә онун чанлы јуморуна мүсбәт гијмәт вермиш, әсәрдә бә'зи мәишәт сәһнәләринин реал тәсвир олундуғуну көстәрмишдир.

Тәнгидчи Һ. Вәзировун бу комедијасы илә Н. Вәзировун «Далдан атылан даш топуға дәјәр» комедијасы арасындакы үмуми чәһәти онларын әсас тәнгид објектиндә көрүрдү. Мә'лум олдуғу кими, бу әсәрләрин һәр икисиндә тамаһкарлыг, молла вә дәрвишләрин кәләкбазлығы ифша едилир. Һәр ики мүәллифин М. Ф. Ахундовун мәшһур «Мәстәли шаһ» комедијасындан гидаландығыны көстәрмәкдә дә Көчәрли һаглы иди.

Мәгаләдә В. Мәдәтовун «Тамаһкарлыг дүшмән газандырар» комедијасында атасы евиндән говулмуш кимсәсиз, көмәксиз Күлсәнәмин өз һүгугларыны мүдафиә етмәси тәгдир олунмуш, Ағафәрәч кими икиүзлү, јалтаг, хәсис вә гансыз тачирләрин варланмаг еһтирасыны ифша едән мүәллифин тәсвир үсуллары тә'рифләнмишдир. Истәр Васаг Мәдәтовун бу әсәри, истәрсә дә Нәриман Нәримановун «Наданлыг» комедијасы һаггында Көчәрлинин мүлаһизәләриндә објектив тәһлил әсас јер тутур.

[168] «Новое обозрение» гәзети, 3 ијун, 1895.

Тәнгидчинин бу мәгаләсиндә о заман 25 јашлы бир кәнч олан драматург Н. Нәримановун «Наданлыг» комедијасы чидди тәнгид едилмишди. Көчәрли «Наданлығы» бәдии чәһәтдән зәиф бир әсәр һесаб едирди. Онун фикринчә, әсәрдә драматуркијанын ән мүһүм ганунларына риајәт едилмәмиш, һадисәләр арасында бәдии мәнтигә әсасланан әлагәләр олмадығы үчүн әсәрин фачиәли сонлуғу инандырычы чыхмамышдыр. Көчәрли комедијанын башлыча образларындан Мәһәммәд аға илә Өмәрин тәһлили үзәриндә даһа кениш дајанараг бу нәтичәјә кәлмишди ки, онлар зәиф, гејри-фәал вә бәдии образ кими натамам олдуглары үчүн, мүәллифин әсас мәгсәдинә јахшы хидмәт едә билмирләр. Тәнгидчи бу әсәрин мүәллиф тәрәфиндән мүсбәт планда ишләнмиш сурәтләриндә охучу вә динләјичиләрин «диггәтинә вә тәгдиринә лајиг», онлар үчүн нүмунә ола биләчәк кејфијјәтләр көрмүрдү. Бунунла белә, Көчәрли Н. Нәримановун мүвәффәгијјәтсизлијинин әсас сәбәбини онун кәнчлијиндә вә тәчрүбәсизлијиндә көрүр, мүәллифи бәдии јарадычылыг һәвәсиндән салмыр, әксинә, она өз кәләчәк әсәрләри үзәриндә даһа чидди ишләмәји, һәјаты дәриндән өјрәнмәји мәсләһәт көрүрдү. Монографијанын кириш һиссәсиндә көстәрилдији кими, Көчәрлинин бу һаглы тәнгиди гејдләри Н. Нәриманову нәинки руһдан салмамыш, әксинә, ону јени јарадычылыг наилијјәтләринә руһландырмышды вә драматургун өзүнүн е'тирафынча десәк, «Надир шаһ» кими мүкәммәл бир драм әсәринин мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушду.

Комедија жанрынын әһәмијјәтини вә о заманкы Азәрбајчан шәраитиндә ролуну дүзкүн изаһ едән Көчәрлинин бу илк тәнгиди мәгаләсиндәки јахшы чәһәтләрлә јанашы, нәзәрә чарпан биринчи гүсур онда үмумиләшдирмә чәһдләринин зәиф олмасыдыр. Тәнгидчи һаггында данышдығы әсәрләрин һәр бирини ајрылыгда тәһлил едир, лакин онларын арасындакы үмуми чәһәтләри груплашдырмаға фикир вермир. Үмумијјәтлә, драм әсәрләри вә хүсусилә комедијалар үчүн хас олан спесифик жанр хү-

сусиј̇јәтләри изаһ едилмир. Бунун әвәзинә мәгаләдә әсас јер бәдии әсәрләрин мәзмунунун тәсвиринә, шәрһинә верилир.

* *
*

Јорулмаг билмәдән өз мүталиәсини кенишләндирән, билијини артыран, тәчрүбәсини зәнкинләшдирән Көчәрли бир тәнгидчи кими тәкмилләшдикчә онун гәләминин кәсәри дә артыр, әсәрләриндә үмумиләшдирмә мејлләри даһа да күчләнирди. Әдибин узун мүддәт апардығы тәдгигатын нәтичәси олуб, 1903-чү илдә Тифлисдә рус дилиндә чап етдирдији илк китабы бу чәһәтдән хүсусилә марағлыдыр. «Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты» адлы һәмин китабында Көчәрли әдәбијјатымызын тарихини бүтөвлүклә әһатә едә билмәсә дә, Вагиф дөврүндән башлајараг реалист әдәбијјатымызын гыса ичмалыны вермиш, өзүнүн әсас тәдгигат објекти кими Вагиф, Закир, Ахундов, С. Ә. Ширвани, Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев хәттини көтүрмүш, М. Ф. Ахундов реализминин хүсусијјәтләри үзәриндә мүфәссәл дајанмышды.

Кечән әсрин 40-чы илләриндән е'тибарән Азәрбајчанда сентиментал әһвал-руһијјәли көһнә поезијадан чидди сурәтдә фәргләнән јени поезијанын мејдана кәлдијини доғру мүәјјәнләшдирән тәнгидчи көркәмли сатирик кими шөһрәт тапмыш Гасымбәј Закири бу поезијанын ән гүввәтли нүмајәндәси адландырырды.

Мүасир әдәбијјат үчүн характер чәһәт кими Көчәрли комедија, тракедија вә повестләрин, тәмсилләрин, ушаглар үчүн јазылмыш хырда формалы әсәрләрин, һабелә јени дәрслик вә тәрчүмәләрин јарандығыны көстәрирди (бу һиссәдә Көчәрли мүәјјән гәдәр ваһид ахын нәзәријјәсинә гапылараг һәгигәтән халг маарифинин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрән гијмәтли дәрсликләрлә јанашы Молла Әбдүссәлам Ахундзадәнин «Үмдәтүл-әһкам», «Зүбдәтүл-әһкам» вә «Тарихе-мүгәддәс» кими сырф дини китабларынын да адларыны чәкмишдир). Тәнгидчи Н. Вәзировун једди комедијасында вә бир нечә хырда формалы сәһнә әсәриндә мәишәтин усталыгла тәсвир олундуғунун онун парлаг истә'дадына дәлаләт етдијини көстәрир, Ә. Һагвердијевин «Дағылан тифаг» фачиәсини исә бәјләрин бош вә мәзмунсуз һәјатыны доғру-дүзкүн әкс етдирдији үчүн тәгдир един, бу әсәрләрин чанлы халг дилиндә јазылдығыны алгышлајырды.

«Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты» китабы Көчәрлинин сонралар «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары»ны јазмасы үчүн чидди бир һазырлыг иди.

1905-чи ил ингилабы әрәфәсиндә вә ингилабдан сонра јаздығы тәнгиди мәгаләләриндә Көчәрлинин елми-нәзәри чәһәтдән инкишаф етдији вә халг мәнафејинин мүдафиәчиси мөвгејиндә даһа мөһкәм дурдуғу мүшаһидә едилмәкдәдир. Һәлә 1904-чү илин ахырларында чап етдирдији «Әдәбијјатымыза даир мәктуб» мәгаләсиндә Көчәрли һәгиги шаирдән замәнәсинин күзкүсү олмағы тәләб едирди[169]. Замәнәсини әкс етмәк, јә'ни күнүн ирәли сүрдүјү тәләбләрә чаваб вермәк вә халгы ајылтмаг үчүн әдәбијјатдан кәскин бир силаһ кими истифадә едән молланәсрәддинчиләр Көчәрлинин үрәкдән севиб тәгдир етдији мүасирләри иди.

«Молла Нәсрәддин»ин тәдгигаты илә мәшғул оланлар е'тираф едирләр ки, журналын фәалијјәтә башладығы биринчи илин илк үч ајлыг нөмрәләри һаггында Көчәрлинин јаздығы «Молла Нәсрәддин»[170] адлы мәгалә әдәбијјат вә мәтбуатымызын, үмумијјәтлә ичтимаи фикир тарихимизин инкишафында чидди хидмәтләри олмуш һәмин журнал һаггында илк бөјүк мәгаләдир. Тәнгидчи журналын өзүнә ад олараг сечдији «Молла Нәсрәддин» мәфһуму һаггында үмуми мә'лумат вердикдән сонра онун Ҹ. Мәммәдгулузадә вә бир груп Азәрбајчан зијалысы тәрәфиндән нәшр олундуғуну гејд едир вә көстәрирди ки, журнал гаршысында дуран мәгсәдә тамамилә наил олмагдадыр.

Тәнгидчинин фикринчә, «Молла Нәсрәддин»ин дөјәчләмәкдә олдуғу гүсурлар чәмијјәтдә чох дәрин көк салан вә әсрләрдән бәри халгын авамлыг вә чәһаләт ичәрисиндә јашамасына сәбәб олан гүсурлардыр. Көчәрли журналы, һәр шејдән әввәл, бүтүн мүсәлман аләмини чулғамыш эталәтә гаршы чидди чыхышлар етдији үчүн севмиш, бунун нә демәк олдуғуну мүмкүн гәдәр асан изаһ етмәк мәгсәдилә «Молла Нәсрәддин»ин биринчи нөмрәси үзәриндә кениш дајанмышды. Һәмин нөмрәдә чап олунмуш вә сонралар демәк олар ки, бүтүн XX әср әдәбијјаты тәдгигатчыларынын нәзәрини чәлб етмиш мәшһур карикатура һаггында Көчәрли өз мәгаләсиндә

169 «Шәрги-Рус» гәзети, 18 декабр, 1904.
170 «Тифлисски листок» гәзети, 13 ијул, 1906.

јазмышды ки, бурада «гәфләт јухусуна гапылмыш мүсәлман сәлтәнәти тәсвир олунур. Әлинин һәрәкәти вә көзләринин ифадәси илә кинајә гарышыг тәәччүб билдирән Молла Нәсрәддин ујғунун ағушунда һәрәси бир төврлә јатмыш мүхтәлиф либаслы мүсәлманлара бахыр. Кечә кечмиш, сәһәр ачылмышдыр. Пәнчәрәдән дүшән ишыг јатмышлар аләминә чатса да дәрин ујғуја кетмиш бу мүсәлманлары ојада билмир. Пуч вә фәна һесаб етдикләри дүнја ишләрини бүсбүтүн унутмуш гочалар, чаһыллар, аһыллар, һамысы јатмышлар. Лап о башда, кәнарда бир чаван галхмаға чәһд едирсә дә ағыр јуху онун ирадәсинә һаким кәсилиб, көзүнү ачмаға гојмур...». Көчәрли дә журналын редактору Ч. Мәммәдгулузадә кими јахшыча һисс едирди ки, мүмкүн гәдәр садә дилдә јазылдығына бахмајараг, журналда кедән фелјетон вә карикатуралары баша дүшмәјәнләр дә тапылачагдыр. Буна көрә дә тәнгидчи журналын ашағыдакы мүрачиәтини ејнилә өз мәгаләсиндә хатырлатмагла охучуларына доғру истигамәт вермәјә чалышырды: «Еј мәним мүсәлман гардашларым! Зәманики мәндән бир күлмәли сөз ешидиб... о гәдәр ха-ха едиб күлдүнүз ки, аз галды бағырсагларыныз јыртылсын... о вахт елә күман етмәјин ки, Молла Нәсрәддинә күлүрсүнүз... Әкәр билмәк истәсәниз ки, кимин үстүнә күлүрсүнүз, о вахт гојунуз габағыныза ајнаны вә диггәт илә бахын чамалыныза».

Инсанларын психолокијасындакы итаәткарлығы вә әталәти, моллаларын фырылдагларыны, гадын әсарәтини ифша етмәк мәгсәдилә «Молла Нәсрәддин» журналында бурахылан материаллар тәнгидчинин үрәјиндән хәбәр верирди. О, һәмин материаллары, хүсусилә журналын 5-чи нөмрәсиндә бурахылмыш «Мәчлиси-әдәб» адлы карикатураны алгышлајырды. Көчәрли журналын һәр шејдән артыг мүсәлманларын һәјатында бөјүк маниә олуб, онларын керилијини шәртләндирән хурафат вә фанатизмә күлдүјүнә үрәкдән севинирди. «Молла Нәсрәддин»ин Шәрг әталәтинин тимсалы олан Ирана даир дәрч етдији зәнкин материаллар Көчәрлинин диггәтини хүсусилә чәлб етмиш вә о, Ирандакы зүлмә, чәһаләтә, авамлыға гаршы јазылмыш фелјетонлары «зәнкин вә бөјүк мараг ојадан» материаллар адландырмышды. Тәнгидчи Азәрбајчанда вә үмумијјәтлә Загафгазијада фанатизмин јајылмасында фәал рол ојнајан Иран лотуларынын бәд әмәлләринә гаршы халгы ајыг салмаг мәгсәдилә журналын фактларына әсасән јазмышды: «Бахын, өнүмүздә «мараглы» бир мәнзәрә вардыр. Дәрвиш, иланојнадан, мејмунојнадан, шәбеһ чыхардан, нағылдејән, фалабахан, чиндар, молла, јухујозан, тирјәксатан вә гејриләриндән ибарәт јүнкүл газанч ахтаран, авамлыг, чәһаләт вә фанатизм јајан «әзиз» гонаглар узун бир карванла Аразы адлајыб, Ирандан бизим тәрәфә кечир; һәр ил Загафгазијаја үз тутан јүзләр вә минләрлә бу чүр «әзиз» гонаглар өлкәнин авам чамаатыны истисмар едиб, онларын әхлагынын позулмасына, фанатизмин јајылмасына рәвач верир, пулларымызла чибләрини долдурурлар».

Тәнгидчи журналын чох зәнкин, јумористик үсуллардан мәһарәтлә истифадә етдијини көстәрир, бунлардан Иран вә Түркијә «телеграмларыны» ајрыча гејд едирди. О, «Кирман—Шираз дәмир јолу хәттиндә гуллугчуларын тә'тили көзләнир», «Теһранла Бәндәр-Бушир арасында симсиз телеграф ишә дүшдү», «Османлы һөкумәти күчә илә кедәркән өскүрмәји әһалијә гадаған етмишдир» кими «телеграмларын» журналын әмәкдашлары тәрәфиндән усталыгла тәртиб едилдијини көстәрир, «Гоч дөјүшү», «Гәзет пајлајан вә варлы тачир», «Әзиз гонаглар» кими карикатурлары чәкән рәссам О. Шлингин (Шмерлинг) јерли халгын һәјат, адәт вә мәишәтини јахшы өјрәндијини вә чанлы лөвһәләрлә әкс етдирдијини бир сәнәткар кими онун мәзијјәти һесаб едирди.

Бүтүн бу тә'рифләр, мә'лум олдуғу кими, «Молла Нәсрәддин» журналы әмәкдашларынын, биринчи нөвбәдә исә онларын «ағсаггал јолдашы» Ч. Мәммәдгулузадәнин үнванына иди. Лакин Ф. Көчәрли Чәлил Мәммәдгулузадәни тәкчә «Молла Нәсрәддин» журналынын редактору кими дејил, гүдрәтли бир јазычы, көзәл һекајәләр мүәллифи кими дә севир вә гијмәтләндирирди. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу», «Кишмиш ојуну», «Уста Зејнал» һекајәләри һаггында мәгалә јазыб илк дәфә јүксәк фикир сөјләјән Көчәрли олмушдур[171]. Мирзә Чәлилин һекајәләринин башлыча мәзијјәтини тәнгидчи онларын садәлијиндә, тәбиилијиндә вә һәјат һәгигәтинә сон дәрәчә јахын олмасында көрүрдү. Көчәрли әдибин халг мәишәтини вә онун тәфәккүр тәрзини јахшы билмәсини, кениш вә һәртәрәфли мүшаһидә габилијјәтинә малик

———

171 Ф. Көчәрли. «Уста Зејнал», «Знание» гәзети, 23 нојабр, 1906.

олдуғуну, һәмчинин мајәсини билаваситә һәјатдан алдығы һадисәләри ширин шәрг јуморуна малик чанлы дилләохучулара чатдырмаг мәһарәтини хүсусилә бәјәнирди. Бәлкә дә елә бу чәһәтләри нәзәрә алараг Көчәрли Мирзә Чәлил вә А. П. Чехов һекајәләри арасында мүәјјән бир јахынлыг көрүр, савадлы мүасирләринин бу һекајәләрә лагејд мүнасибәт бәсләдикләрини, хүсусән «Уста Зејнал» кими гијмәтли бир әсәри сүкутла гаршылајан мәтбуаты кәскин тәнгид едирди.

Көчәрли «Уста Зејнал» һекајәсини тәһлил едәркән Муғдуси Акопла әсәрин гәһрәманыны гаршылашдырыр, икинчинин эталәтини, бош вә мә'насыз дејинкәнлијини биринчинин ишкүзарлығы илә мүгајисәдә даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырыр. Тәнгидчијә көрә, ики сурәт бир-биринә көкүндән јабанчы олан дүнјабахышларына маликдир. Муғдуси Акоп үчүн вахтын һәр дәгигәси гијмәтлидир вә о, бир инсан кими бу вахтдан сәмәрәли истифадә едир. Ислам зеһнијјәтинин әлиндә әсир олмуш Уста Зејналын лүғәт китабында исә вахт анлајышы јохдур. О тәләсмир. Дујғусуна, тәфәккүрүнә, бүтүн руһуна һаким кәсилмиш дини хурафат Уста Зејналы бүсбүтүн ишдән, фәалијјәтдән сојутмуш, онун гәтијјәтини әлиндән алыб садәлөвһ бир ушаг вәзијјәтиндә гојмушдур. «Иншаллаһ» кәлмәси һәр шеји аллаһын ирадәсинә бағлајан Уста Зејналын дилиндән дүшмүр, пешәчә сувагчы олан бу шәрг оғлунун јеканә иш аләти дә санки мала јох «иншаллаһ»дыр.

Уста Зејналын, онун шакирди Гурбанын бош вә мә'насыз фәлсәфәсинин чүрүк, гејри-һәјати маһијјәтини ачыб көстәрмәк үчүн тәнгидчи онларын арасындакы мүкалимәдән Ч. Мәммәдгулузадәнин усталыгла ишләдији бә'зи нүмунәләрлә охучуларыны таныш едир вә нәтичә олараг көстәрирди ки, мә'нәви гидасыны фанатик руһанилəрин зәрәрли тәблиғатындан алмыш «Уста Зејнал типини исте'дадлы әдиб Мәммәдгулузадә бөјүк мүвәффәгијјәтлә тәсвир етмишдир». Көчәрли һәјати образ адландырдығы Уста Зејналы Мирзә Чәлилин мәһз һәјатдан көтүрдүјүнә инанырды. Чүнки көзүачыг тәнгидчинин өзү дә һәр күн Уста Зејналын сајсыз-һесабсыз прототипләрилә гаршылашырды. Ф. Көчәрли көрүрдү ки, Уста Зејналы вә онун кимиләрини јетишдирән заманә вә шәраитдир. О, јахшы баша дүшүрдү ки, дил ачыб анладығы илк күндән «иншаллаһ», «тәвәккүл аллаһа», «аллаһ гојса», «аллаһа шүкүр», «аллаһ кәримдир», «әлһәмдүлиллаһ» кими инсаны фәалијјәтдән сојудан, ишдән, әмәкдән безикдирән, һәвәсдән салан ифадәләри әзбәрләмиш балача зејналлар бөјүјүб уста зејналлар олдугча даһа да ачизләшир, өлкүнләшир, аз-чох јаша долуб гочалдыгда исә дүнја ишләриндән әл үзүб, бүсбүтүн «о дүнја» һаггында дин дәллалларындан өјрәндикләри мәфһумларла јашајыр, дири икән өлүләр һалына дүшүрләр.

Тәнгидчи Чәлил Мәммәдгулузадәнин әсәрләриндә бәдии әксини тапмыш бу эталәт, чәһаләт, авамлыг вә өлүләр аләмилә гәтијјән барыша билмәмиш, сонралар јаздығы бир сыра мәгаләләриндә бу аләми өзүнүн әсас һәдәфинә чевирмишди. Бу чәһәтдән онун «Һәјата дә'вәт»[172] адлы мәгаләси чох мараглыдыр. Һәмин мәгалә Көчәрлинин бир тәнгидчи—вәтәндаш кими јарадычылығынын әсас консепсијасыны тә'јин етмәк үчүн истигамәт вердијиндән, онун үзәриндә бир гәдәр әтрафлы дајанмағы лазым билирик.

Тәнгидчи өз мәгаләсинә тәрки-дүнјалыг јајанларын кечә-күндүз тәкрар етдикләри бу сөзләрлә башлајыр: «Дүнја беш күндүр, беши дә гара. Беш күнлүк өмүрдән өтрү бу фәна дүнјада сә'ј вә тәлаш етмәјин, ...кәсб вә һөрмәт гејдинә галмағын, өмрү биһудә чүрүтмәјин лүзуму вармы? Һәр нә етсәк дә ахырымыз фәнадыр! Киши кәрәк ахирәти үчүн чалышсан, өлүмүнү јадындан чыхармасын, көзүнү ахирәт кушәсинә диксин.

Еј әзизан! Бир бахын дүнјаја, ибрәтханәдир,
Ахырын фикр етмәјән агил дејил, диванәдир...»

Сәси «о дүнја»дан кәлән ваизин киф гохујан кәламыны мәгаләсинин әввәлинә салмыш тәнгидчи көһнәпәрәстләрин нәзәр-диггәтини чәлб етмәк үчүн белә бир васитәјә әл атмышды. Көчәрлинин мәгсәди бүтүн Шәргдә көк салмыш бу эталәт рәмзинә гаршы һүчума кечиб, вар гүввәсилә ону ифша етмәк иди. Тәнгидчи көстәрирди ки, «бу гисм вә'з вә нәсиһәтләрин бәрәкәтиндән мүсәлман гардашлар... гәзаларына разы олуб һәр бир чәфа вә мәшәггәти гәбул едир, һәр нөв зәһмәт вә әзијјәтә гатлашыб, мәишәтин позғун вә чәфалы өвзаына таб кәтирирләр».

Тәнгидчи өз охучуларыны баша салырды ки, авам чамааты гәфләтдә сахламаг башгаларына «дүнја малы чәһәннәм одудур» дејән тамаһкар ваизләрин кәлирини

[172] Ф. Көчәрли. «Һәјата дә'вәт», «Һагг јолу», № 1, 1911.

даһа да чохалдыр, онларын өзкәләрин һесабына јашамасыны тә'мин едир. Буз нәфәсли ваизин:

Һушијар ол, гыл тәдарүк, бах кедәнләр сәмтинә,
Күшеји-гәбрә—гаранлыг, дар, нәмиш гәмханәдир.

—дејән бајгуш фәлсәфәсини ифша етмәк үчүн тәнгидчи онун көзләринин дүз ичинә бахыб сорушурду: «Әҹәба, бу гаранлыг дар вә нәмиш мәгама... нә үчүн дә'вәт едирсән? Бурада ки, һәјатдан бир әсәр јохдур? Бу виранә мәнзил анҹаг өлүләр үчүндүр. Мән ки, һәлә өлмәмишәм, дирјәм!? Мәним зиндәканлығыма нә үчүн зәһәр гатырсан, һалымы пәришан вә фикрими дидәркин едирсән?!» Бу суаллары Көчәрли ҹаваб алмаг үчүн вермир, бәлкә дә ҹавабы өз-өзлүјүндә ајдын олан һәмин суалларла авам ҹамаатын бејнини сарымыш думанлары, көзүнү гапамыш ҹәһаләт гаранлығыны дағытмаға сә'ј едирди. О, вәтәндашларыны ајылмаға, һәрәкәт етмәјә чағырыр, рәмзи мә'на дашыјан бу сөзләрлә өз мәгаләсинә јекун вурурду: «Гапы-баҹаларынызы ачыныз, евинизә ишыг дүшсүн, үфунәтли вә ағыр һавасы дәјишсин, көзүнүзүн тозуну силиб, диггәт илә әтрафа бахын».

Мәһз вәтәндашларыны ојада билән одлу ше'рләр јаздығы үчүн Азәрбајҹанын бөјүк халг шаири Сабири тәнгидчи үрәкдән севмиш вә ону «әсримизин ән мүгтәдир вә хоштәб' шаири»[173] адландырмышдыр. Тәнгидчијә көрә Сабирин «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә бурахылмыш «абдар, хошмәзмун вә мөвзун каламлары... күлдүрә-күлдүрә ағладыр вә ағлада-ағлада күлдүрүр». Бурада Көчәрли, һеч шүбһәсиз, Сабир јарадыҹылығынын бөјүк иҹтимаи әһәмијјәтинә ишарә едир, онун «ачыг вә садә ана дилиндә олуб, мәишәтимизин ејнини көстәрән» ше'рләринин ел арасында әзбәр сөјләндијиндән бөјүк бир ифтихар һиссилә данышырды. «Һәгиги шаир өз зәманәсинин ајинәсидир» дејән тәнгидчи тәкҹә шүарла дејил, бүтүн јарадыҹылығы илә

Шаирәм, чүнки вәзифәм будур, әш'ар јазым,
Көрдүјүм никү бәди ејләјим изһар, јазым,
...Нијә бәс бөјлә бәрәлдирсән, а гаре, көзүнү,
Јохса бу ајинәдә әјри көрүрсән өзүнү?[174]

---

173 Ф. Көчәрлинин М. Ә. Сабир һаггында јаздығы «Бәрадәрим Ҹәлилдән чап олунмағыны илтимас едирәм» сәрлөвһәли мәктубу «Молла Нәсрәддин» журналынын 1911-ҹи илдә чыхан 19-ҹу нөмрәсиндә «Чидди» башлығы алтында дәрҹ едилмишдир.

174 М. Ә. Сабир. «Һопһопнамә», Бакы, Азәрнәшр, 1954, сәһ. 337.

—дејиб һајгыран бу бөјүк сәнәткары әбәс јерә бајраг кими учалтмырды. Сабир садә халг дилиндә јазылмыш ше'рләрилә өз мүасирләрини ојадыр, онларын көзүнү ачыр, дүзү әјридән, јахшыны писдән сечмәји өјрәдир, халгын дүшмәнләрини мәсхәрәјә гојуб күлүр, онлары ифша едирди. Көчәрли илә Сабирин һәлә 1903-ҹү илдән көрүшдүкләри вә әдәбијјата, онун вәзифәләринә даир чохлу сөһбәтләр етдикләри мә'лумдур. Бу да мә'лумдур ки, о заманлар Сабир јалныз «бәдиәкүлуг едир» вә «фарси, түрки гәсидә вә гәзәл» јазырмыш. Аббас Сәһһәтин көстәрдији кими, Сабир «1903-ҹү илдә (мәтбәә хәтасы олараг 1913-ҹү ил кетмишдир—Б. Н.) Ағаәлибәј Насеһ тәхәллүсү васитәсилә Фиридунбәј Көчәрлинскинин ҹәнаблары илә мүарифә пејда едир. Ше'р вә шаирә гијмәт гојан бир нәфәри көрмәк илә бу тарихдән чиддән чалышмаг башлајыр». Аббас Сәһһәтин «Һопһопнамә»нин биринчи нәшринә[175] јазмыш олдуғу мүгәддимәдән көтүрдүјүмүз бу сәтирләри вермәкдә мәгсәд Ф. Көчәрлинин әдәбијјатда јенилији, демократик фикирләри вә реализм ән'әнәләрини тәкҹә мәгалә вә рәсми чыхышларында дејил, шәхси сөһбәтләриндә дә һәмишә тәблиғ етдијини, сәнәткарлары әсрин тәләбләринә ҹаваб верән әсәрләр јазмаг үчүн сәфәрбәр етмәјә чалышдығыны көстәрмәкдән ибарәтдир.

Көчәрли бәдии јарадыҹылыгда, һәјат вә мәишәтин тәсвириндә һәгигәтә садиг галмағы тәләб едирди. Лакин тәнгидчи реализми вә үмумијјәтлә бәдии һәгигәти садәҹә һәјатын копијасы һесаб етмирди. Әксинә, о, әдәбијјаты тә'сир көстәрән, ирәлијә сәсләјән, үрәкләри сәфәрбәр етмәјә гадир олан бир васитә сајырды. Тәнгидчинин фикринҹә, һәгиги шаир өз вәтәндашларыны нәинки ағламаг заманы ағладыб, күлмәк заманы күлдүрмәји баҹармалы, ејни заманда «милләт вә вәтән јолунда ҹанлар фәда етмәк лазым исә, вәтән оғулларынын үрәјинә јандырыҹы од салыб онлары һәр гисм фәдакарлыға вә ҹаннисарлыға шөвгмәнд етмәлидир»[176]. Елә буна көрәдир ки, «милләтин бөјүк дәрдләрини, мүһүм еһтијаҹларыны вә ағыр јараларыны унудуб», мүҹәррәд шәкилдә әдаләти вә һүррријјәти тә'рифләјән шаирләри о, бә'зи османлы

---

175 М. Ә. Сабир. «Һопһопнамә», нашири мәрһум Сабирин зөвҹәси Б. Ханым Таһирзадә, Бакы, 1912.

176 Ф. Көчәрли. «Әдәбијјатымыза даир», «Сәда» гәзети, 26 нојабр, 1909.

мүәллифләрини тәглид етмәкдә тәгсирләндирир вә көстәрирди ки, бунлар «һансы јол илә кетсән һүрријјәтә васил оларсан, әсил мә'нада һүрријјәт нәдән ибарәтдир, һансы аләт вә әсбаб илә ону кәсб етмәк лазымдыр—бу барәдә бир сөз дә сөјләмәјибләр».

Халгла сыхы әлагәни Көчәрли һәгиги сәнәткар үчүн ән мүһүм јарадычылыг ме'јары һесаб едирди. Тәнгидчијә көрә, сәнәткар халгын чәтин вә дар күнүндә онун өн сыраларында олмалы, бөјүк вә мүтәрәгги амал уғрунда мүбаризәдә өз һәмвәтәнләрини руһландырмалыдыр. Белә һалларда шаир «кәрәкдир өз сәсини милләтин сәсинә гошуб, онун гејрәт вә тәәссүб дамарыны һәрәкәтә кәтирә»[177]. Бу идеја, әлбәттә, Көчәрлинин бәдии әдәбијјатын тә'сир күчүнә олан бөјүк инамындан доғурду. Мүәллиф бүтүн шүурлу өмрүнү һәср етдији халг маарифинин инкишафында да бәдии әдәбијјатын мәһз бу чүр тә'сир көстәричи рол ојнадығыны билирди. Буна көрә дә Көчәрли јазырды ки, шаир «кәрәк өз тә'сирли кәламы илә халгы гәфләтдән бидар едиб тәрәгги вә маариф сәмтинә чүр'әт вә чәсарәтлә сәсләјә».

Көчәрли әдәбијјата гүдрәтли бир тәрбијә васитәси кими бахдығы үчүн, «вичдан үзәринә тә'сираты күчлү, тәрбијеји-әфкар вә тәһзиби-әхлаг јолунда фајдасы артыг, әһәмијјәти бөјүк вә мәзијјәти зијадә»[178] олан әсәрләри мүдафиә едирди. Онун фикринчә, һәр бир әдиб вә шаирин башлыча арзусу мәһз охучусунун гәлбинә кирмәкдән вә она тә'сир көстәрмәкдән ибарәтдир. Анчаг јүксәк һиссләр, нәчиб дујғулар әсасында үрәк ганы илә јазылан әсәрләр белә бөјүк тә'сир күчүнә малик ола биләр.

Тәнгидчијә көрә, јахшы әсәр јалныз о заман јарана биләр ки, «әш'ар вә асарын төрәнәчәк јери һиссијјат ола вә һиссијјат нә гәдәр али вә тәбии олса, бир о гәдәр дә кәламын тә'сири артыг олачагдыр»[179]. Бурада биринчи нөвбәдә нәзәрә чарпан Көчәрлинин идеалист естетиканын тә'সиринә гапылараг бәдии јарадычылыгда идракын ролуну лазымынча гијмәтләндирмәмәси, һәр һансы бир сәнәт әсәри үчүн әсас материал верән һәјаты көлкәдә гојараг, даһа чох һисс вә дујғулара үстүнлүк вермәси-

---

[177] Ф. Көчәрли. «Әдәбијјатымыза даир», «Шәрги-Рус» гәзети, 18 декабр, 1904.
[178] Јенә орада.
[179] Јенә орада.

дир. Лакин бунунла тәнгидчи ејни заманда јазмаг хатиринә јазан, кәлиши көзәл сөзләрлә әлламәлик едән мүәллифләрә, онларын сојуг һиссиз, дујғусуз зәиф јазыларына мәнфи мүнасибәтини дә бир даһа ашкар е'лан едир, Вагиф, Закир, С. Ә. Ширвани кими реалист шаирләрин «чан риштәси вә үрәк ганы илә» јазылмыш әсәрләрини беләләринә гаршы гојурду. Тәсадүфи дејил ки, һәмин тезисини сүбут етмәк үчүн Ф. Көчәрлинин нүмунә олараг вердији әсәр Вагифин мәшһур «Көрмәдим» мүхәммәсиндән алынмыш ашағыдакы бәнддән ибарәтдир:

Хаһ султан, хаһ дәрвишү кәда билиттифаг,
Өзләрин гылмыш кирифтари-гәмү дәрдү фәраг
Чифеји-дүнјајәдир һәр еһтијачү иштијаг.
Бунча ким, етдим тамаша, сөзләрә асдым гулаг,
Кизбү бөһтандан саваjы бир һекајәт көрмәдим.

Һәмин фәслин әввәлләриндә гејд етдијимиз кими, Көчәрли көһнә гәзәл-гәсидә әдәбијјатынын XX әср Азәрбајчан шәраитиндә инкишаф үчүн о гәдәр дә фајда вермәдијини көрүб, М. Ф. Ахундов кими, јени әдәби нөвләрдә әсәрләр јазмаг вәзифәсини ирәли сүрүрдү. Лакин тәнгидчи бу мәсәләнин дә тәкчә формал чәһәтини көтүрмүр, она мәһз күнүн тәләбләри сәвијјәсиндән јанашараг, билаваситә әдәбијјатын мәгсәд вә вәзифәләри илә әлагәләндирирди. Бу чәһәтдән Көчәрлинин Һәсәнәли аға Гарадағскијә јаздығы 21 сентјабр 1889-чу ил тарихли мәктуб чох мараглыдыр. Һәмин мәктубда дејилир: «...Хаһишим вар ки, өз дирилик вә зиндәканлығымыза даир роман кими бир әһвалат тәртиб вә тәсниф един. Вә лакин бу, зијадә мүһүм олан бир әмрдир ки, үстүндә чох тәдбир вә тәфәккүр лазым кәлир. Мә'лум олсун ки, о романда әввәлимчи шәхсин, тәзә вә јени јетишән чаванлардан биринин һүсн-әхлагы вә нәфис ишләри тәгрирә кәтирилсин. О чаван кәрәк биз истәдијимиз кими, һәр бир ишиндә вә фикриндә көһнә әгидәли вә көһнә ишли мүсәлманлардан сечилсин... Тәвәггә едирәм бу барәдә сиз дә өз фикринизи вә тәгдиринизи јазыб көндәрәсиниз»[180]. Көһнә феодал-руһани әдәбијјатындан фәргли олараг јени шәраитдә инсанларын әхлаг тәрбијәсиндә роман жанрынын ојнадығы ролу һәлә Мирзә Фәтәли Ахундовун

---

[180] Р. Һәсәнова. «XIX әсрдә Русија—Азәрбајчан әдәби әлагәләри тарихиндән», намизәдлик диссертасијасы, әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр. сәһ. 205—206.

вахтилә дәриндән дујдуғуну вә Азәрбајчан әдәбијјаты үчүн тәзә олан бу әдәби нөвү һәрарәтлә тәблиғ етдијини хатырлатмаг јеринә дүшәрди: «Бу күн... милләт үчүн фајдалы вә охучуларын зөвгләри үчүн рәғбәтли олан әсәр—драма вә романдыр»[181]. Тәгдирәлајиг чәһәтдир ки, Көчәрли дә роман жанрындан кәлиши көзәл данышмыр вә бу мәсәләнин тәкчә сырф формал чәһәтини көтүрмүрдү. О, јени форма илә әлагәдар олараг јени инсанлар—бәдии образлар мәсәләсини гојур вә бизим әдәби тәнгиддә инди дејилдији кими, баш гәһрәман проблеминә дә тохунурду. Тәнгидчинин фикринчә, бу гәһрәман (әввәлимчи шәхс) өз һәрәкәт вә фәалијјәти илә, характери е'тибарилә ону әһатә едән адамлардан фәргләнмәли, көһнә Шәрг зеһнијјәтиндән вә онун әсир етдији минләрлә авам адамлардан сечилмәли, беләләринә нүмунә олмалы иди. Тәнгидчи мәһз бу чүр јени әгидәли, јени дүшүнчәли мүбаризин бәдии образыны јаратмағы, онун «һүснәхлагыны», «нәфис ишләрини» тәгдир етмәји јазычынын гаршысында бир тәләб кими гојурду. Көчәрли јазычыны о заманкы бир чох ири һәчмли әсәрләрдә, хүсусилә мәснәвиләрдә вә гәсидәләрдә мода һалыны алмыш мөвзулардан гачмаға, јерли-јерсиз тарихә, әфсанәләрә мүрачиәт едәнләрдән фәргли олараг мәһз мүасир һәјатдан, онун өз сөзләри илә десәк «өз дирилик вә зиндәканлығымыздан» јазмаға чағырыр вә буну бәдии јарадычылыгда чох мүһүм бир чәһәт кими гијмәтләндирирди. Көчәрли романчылығын мүрәккәб јарадычылыг иши олдуғуну билир вә буна көрә дә роман јазмаг үчүн «чох тәдбир вә тәфәккүр лазым кәлдијини» көстәрирди. Тәсадүфи дејил ки, о, роман јазмағы төвсијә етдији гәләм јолдашындан бу барәдә тәкрар-тәкрар фикирләшмәји вә өз рә'јини мәктуб васитәсилә билдирмәји хаһиш едирди.

Көчәрлинин о заман әдәбијјатымыз үчүн тәзә олан драма вә роман жанрлары һаггында бу чүр гајғыкешликлә данышмасы онун билаваситә естетик фикирләри илә бағлы иди. Тәнгидчи дөврүн, әдәбијјатын гаршысында дуран вәзифәләри лајигинчә јеринә јетирмәк, күнүн тәләб етдији мәзмуну ифадә етмәк үчүн көһнә формаларын һүдудларыны ашмағын, јени форма ахтарышлары апармағын зәрури олдуғуну һисс едирди. Әсил көзәллији о, форма илә мәзмунун вәһдәтиндә көрүрдү. Тәнгидчи дејирди ки, «бәдәнин бир әзасынын бөјүјүб әндазәдән чыхмасы вә саирләринин кичилиб балача вә зәиф олмасы бәдәни јарашығдан салыр, ону чиркин, көркәмсиз, һәмчинин еләјир. Бәдәнин көзәл-көјчәк вә хошајәнд олмасы мүнһәсирдир онун үзвләринин мө'тәдил, мүтәнасиб вә јекдикәринә ујғун вә мүвафиг олмағына»[182]. Бунунла белә Көчәрли бәдәнин сон дәрәчәдә симметрик олмасыны, јә'ни заһири көркәми, форманы һеч дә әсил көзәллик һесаб етмир. О, форма илә мүвафиг мәзмунун бири-бирини тамамладығыны вә бурада әсас маһијјәтин јенә мәзмунла әлагәдар олдуғуну көстәрәрәк јазырды: «Инсанын көзәллији заһири мәлаһәт вә һүсни-ләтафәтдән ибарәт олмајыб, онда әгл вә фәрасәтин мөвчуд олмасы дәхи әввәлимчи шәртләрдәндир. Заһири көзәллији вә һүсн-чамалы камала јетирән әглин нуру вә мә'рифәтин зијасыдыр. Әгилсиз вә мә'рифәтсиз көзәл мәгбул вә мүстәһсән дејилдир»[183]. «Бәни адәм әшрәфүл-мәхлугдур» дејән тәнгидчи инсаны бүтүн варлығын, јаранмышларын ән шәрәфлиси сајыр вә әсил көзәллијин дә мәһз инсана, онун әмәлләринә мәхсус олдуғуну тәсдиг едирди.

Көчәрли «иш дә кәламы бәјәндирмәкдир, јохса гафијәләри јан-јана дүзмәк дејилдир» сөјләмәклә «кәламын», мәзмунун һәлледичи рол ојнадығыны көстәрир, бөјүк мүәллими М. Ф. Ахундов кими, бәдии әсәрләри гијмәтләндирәркән онларын мә'насына, мәзмунуна биринчи дәрәчәли әһәмијјәт вермәји лазым билирди. Тәнгидчи өзүнүн бу мүһүм тезисини әдәби тәчрүбәдә јохлајараг реал вә доғру нәтичәләрә кәлирди. О јазырды ки, бөјүк шаир Вагифин тәрәннүм етдији гадын, тәсвир етдији көзләр она көрә көзәлдир ки, о, көзәлин дахили аләмини, көзләриндәки «фитнәләри, фелләри», «шух бахышы» тәсвир едибдир. Буна көрә дә шаир һәгиги көзәлин реал сурәтини јарада билмишдир. Вагифин:

> Гајнар көзләриндән, шух бахышындан
> Әчајиб фитнәләр, фелләр көрүнүр

бејти илә башланан гошмасыны нүмунә үчүн алан тәнгидчи дејирди: «Шаирин севдији гајнар көзләр о көзләр-

---

[181] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 84.

[182] Ф. Көчәрли. «Һәгиги көзәллик вә һәрәкәтсиз нисфимиз», «Тәрәгги» гәзети, 26 апрел, 1909.

[183] Јенә орада.

дир ки, әгл вә фәһмин әламәти онда заһир олур... Шаирин севдији «шух бахышлы» көзләрдир, аһунун заһирдә көјчәк, амма һәгигәтдә гәлби-инсаны һәрәкәтә кәтирмәкдә аҹиз олан гара көзләри дејил».

Көчәрли дәфәләрлә тәкрар етмишдир ки, Сә'ди, Һафиз, Шекспир, Һүго, Шиллер, Пушкин кими бөјүк әдибләр өз әсәрләриндә форма илә мәзмуну мүвәффәгијјәтлә һәмаһәнк верә билдикләри үчүн дүнјада мәшһур олмуш, тәкчә өз өлкәләринин дејил, бүтүн халгларын севимли шаирләри кими танынмышдыр.

* *
*

Тәнгидчинин һәјат вә әдәбијјат, бәдии јарадычылыгда реализм кими мүһүм проблемләрә даир бахышларыны даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн онун рус әдәбијјаты илә әлагәләри вә бә'зи классик рус јазычыларынын әсәрләри һаггында фикирләри үзәриндә бир гәдәр кениш дајанмаг мәгсәдәујғун оларды.

Көчәрли јарадычылыг аләминә гәдәм гојдуғу илк күнләрдән башламыш, өмрүнүн сонларына гәдәр рус дили вә әдәбијјатынын Азәрбајҹанда хејирхаһ тәблиғатчыларындан бири кими фәалијјәт көстәрмишдир. Онун бу саһәдәки иши рус вә Азәрбајҹан халгларыны бир-биринә даһа јахшы танытмаг, онларын арасындакы достлуг вә гардашлыг мүнасибәтләрини инкишаф етдирмәк кими нәҹиб бир мәгсәд күдүрдү. Буну Көчәрлинин һәлә Гори мүәллимләр семинаријасында тәләбә икән јаздығы бир имтаһан иши дә тәсдиг етмәкдәдир. Һәмин имтаһан ишиндә дејилир:

«...Рус халгы илә Гафгаз әһли арасында сәмими вә мүгәддәс мәһәббәт, бирлик вә достлуг онлар бир-бирини мүмкүн гәдәр чох баша дүшдүкдә, бир-биринин дилини билдикдә вә биркә һәрәкәт етдикдә мүмкүн ола биләр. Нә гәдәр ки, Гафгаз әһли өз рус гардашыны баша дүшмүр, онун дилини билмир, она көмәк дә етмәјәҹәк, көрдүјү ишинә дә гарышмајыб кәнарда дураҹагдыр»[184].

Бу кичик парчада биринҹи олараг диггәти ҹәлб едән Көчәрлинин рус вә Гафгаз халглары арасында достлуг, мәһәббәт вә бирликдән бу ҹүр тәәссүбкешлик вә үрәјијананлыгла данышмасы фактынын өзүдүр. Көчәрли бу достлуг вә мәһәббәти даһа да мөһкәмләндириб сарсылмаз етмәк үчүн бу халгларын бир-бирини мүмкүн гәдәр јахшы баша дүшмәләрини, бир-биринин дилини өјрәнмәләрини мүһүм шәрт олараг ирәли сүрүрдү. Дүнјанын һансы өлкәсиндә јашамасындан асылы олмајараг, халг ән көзәл бәшәри кејфијјәтләрин тәҹәссүмүдүр. Буна көрә дә Көчәрли мәсәләни дүзкүн гојурду: Азәрбајҹан вә рус халглары бир-бирини нә гәдәр чох танысалар, бу, онларын арасындакы хејирхаһ достлуг әлагәләринин кәләҹәкдә даһа да мөһкәмләндирилмәсинә анҹаг јардым едә биләр.

Бир һиссәсини хатырлатдығымыз һәмин имтаһан ишини Көчәрли 1885-чи ил мај ајынын 15-дә јазмышдыр. Бу јазы онун мүәллимләри тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмиш вә 22 јашлы мүәллифинин Јереван кимназијасына Азәрбајҹан дили мүәллими тә'јин едилмәсиндә бөјүк рол ојнамышды.

Ф. Көчәрли бу саһәдә бир нөв јарадычылыг мәрамнамәси адландырыла биләҹәк һәмин имтаһан ишиндәки мә'лум тезисә һәмишә риајәт етмиш, рус вә Азәрбајҹан халгларынын мә'нәви зәнкинликләрилә бу халглары гаршылыглы сурәтдә таныш етмәјә ардычыл сә'ј көстәрмишдир.

Көчәрлинин рус дилиндән бәдии әсәрләр тәрҹүмә етмәси даһа чох онун әдәби фәалијјәтинин илк дөврләринә аиддир. Бу тәрҹүмәләрдән һәләлик бизә мә'лум оланлары ашағыдакылардыр:

1. А. С. Пушкинин «Балыгчы вә балыг нағылы» (1892-чи илдә Јереванда, Гуламирјан басмаханасында «Торчу вә балыг» ады алтында чап едилмишдир).
2. М. Ј. Лермонтовун «Үч хурма ағачы» ше'ри.
3. А. В. Колтсовун «А киши, нијә јатыбсан?!» ше'ри (1895-чи илдә Шушада, ермәни руһани идарәсинин мәтбәәсиндә икиси бир китабчада чап едилмишдир).
4. А. П. Чеховун «Ат фамилијасы» һекајәси (А. П. Чехов һаггында хырдача бир мүгәддимә илә «Шәрги-Рус» гәзетинин 16—17 ијул 1904-чү ил тарихли 104—105-чи нөмрәләриндә дәрҹ едилмишдир).

Бунлардан башга Көчәрли Чернјајевскинин «Вәтән дили» китабында чап едилмиш бир нечә ше'рин дә мүтәрҹимидир. Нүмунәләрини вермәсәк дә биз, һәмин ше'рләр һаггында А. О. Чернјајевскинин рә'јини бурада хатыр-

[184] Күрҹүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 422, сијаһы I, сахланма ваһиди 2625, вәрәгә 5.

латмағы лазым билирик. Китабын мүәллифи Көчәрлијә јазмышды: «Бәнәфшә», «Чичәк» вә «Диләнчи» адлы тәрчүмәләриниз мәним китабымын зинәти мәнзиләсиндә олачагдыр. Нәзми јүнкүл, мусигили вә аһәнкдардыр, гафијәләри дә өз јериндәдир»[185].

Бу күн Азәрбајчан охучусу Пушкинин «Јевкени Онекин» вә Лермонтовун «Зәманәмизин гәһрәманы» романларыны, Колтсовун ше'рләрини, Чеховун пјес вә һекајәләрини, һабелә башга классик вә мүасир рус јазычыларынын көркәмли әсәрләрини өз ана дилиндә охумаг имканы әлдә етмишдир. Буна көрә дә Көчәрлинин рус әдәбијјатындан етдији тәрчүмәләрин јухарыда вердијимиз сијаһысы илк бахышда бир гәдәр кичик көрүнә биләр. Лакин тарихилик нөгтеји-нәзәриндән јанашдыгда ајдын олур ки, Көчәрлинин бәдии тәрчүмә саһәсиндә көрдүјү иши «хырда иш» һесаб етмәк доғру олмаз. Тәкчә буну көстәрмәк кифајәтдир ки, Көчәрли «Балыгчы вә балыг нағылы»ны тәрчүмә етмәклә Азәрбајчанда А. С. Пушкинин илк мүтәрчими олмаг шәрәфини газанмышдыр[186]. Бу фикри онун Лермонтов вә Колтсовдан етдији тәрчүмәләрә дә шамил етмәк олар.

Јереван кимназијасында мүәллимлијә башладығы илләрдә илк тәрчүмәләрини чап етдирән Көчәрлинин нә үчүн мәһз «Үч хурма ағачы», «Балыгчы вә балыг нағылы», «А киши, нијә јатыбсан?!» кими әсәрләри сечмәси сәбәбсиз дејилдир. Күндәлик педагожи ишдә синифдәнкәнар гираәт үчүн рус әдәбијјатына аид ана дилиндә һеч бир вәсаит тапа билмәјән кәнч мүәллимин өз бачарығы даирәсиндә бу чүр тәрбијәви әһәмијјәтә малик олан әсәрләри Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмәкдән башга һеч бир әлачы јох иди. Тәрчүмә үчүн мәһз Пушкин, Лермонтов вә Колтсовун әсәрләрини сечдијинә кәлдикдә исә бу, рус әдәбијјатыны һәлә о вахт јахшы билән Көчәрлинин ејни заманда јүксәк бәдии зөвгә малик олдуғуну көстәрмәкдәдир. Мараглыдыр ки, әслиндә шаир олмајан, үмумијјәтлә, бәдии јарадычылығы илә танынмајан Ф. Көчәрли рус шаирләринин әсәрләрини, башлычасы исә Пушкинин мәшһур нағылыны орижиналын нөвүнә мувафиг олараг, нәзмлә тәрчүмә етмишдир. Чох кениш јајылмыш бу әсәрин русчасыны вермәдән Көчәрлинин тәрчүмәсиндән бә'зи нүмунәләри көстәрәк:

Бир гоча киши, бир гоча гары,
Бири-биринин әниси-јары,
Дәрја јанында, көһнә газмада,
Ејләр идиләр ејш азада.

(Нағылын експозисијасындан)[187].

Сөјләди: еј гочаји-хошмәнзәр,
Лүтф үзилә мәнә сән ејлә нәзәр.
Нә тәләб ејләсән ону верәрәм,
Нә десән:—ејлә!—Мән ону едәрәм.
Чүмлә һачәтләрин олар һасил,
Олурсан аризуна тез васил.
Рәһм ет, ат мәни бу дәрјаја,
Тутасан та мәнимлә хош маја!

(Балыгла гочанын биринчи сөһбәтиндән)[188].

Деди: кет, ејлә балығы акаһ
Ки, ханым хаһиш ејләјир ола шаһ.
Хофә дүшдү гоча, деди дәрһал:
Ејләјибсән гәрибә хам хәјал.
Дәли һа олмајыбсан, еј гары?!
Бирчә инсаф елә сәни тары...
Һаны сәндә о әгл, ја һикмәт,
Дута гүввәт онунла та дөвләт?

(Гарынын дворјанлыг мәнсәби алдыгдан сонра гочаја вердији әмрдән)[189].

Бахубан көрдү: газмады көһнә,
Гоча гарысы... һәм сыныг тәкнә.

(Нағылын сон мисралары).

---

185 Бах: Ф. А ғ а з а д ә. «Ф. Көчәрлинин биографијасы». Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун елми архиви, инв. 566.

186 Бах: Ш ы х ә л и Г у р б а н о в. «Пушкин вә Азәрбајчан поезијасы», Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1956, сәһ. 93.

187 «Торчу вә балыг» Русијанын мәшһур шаири Пушкиндән тәрчүмәдир. Мүтәрчими Фиридунбәј Көчәрли, Ирәван кимназијасынын лисани-түрки мүәллими, Ирәван, А. С. Гуламирјан басмаханасы, сәнә 1892, сәһ. 2.

188 Јенә орада, сәһ. 9.

189 Јенә орада, сәһ. 14.

Мәгсәдимиз бу парчалары һеч дә поетик тәрҹүмәнин камил нүмунәләри кими тәгдир етмәк дејил, бәлкә дә Пушкин нағылынын идеја-тәрбијәви маһијјәтини Азәрбајҹан охуҹуларына чатдырмаг үчүн Көчәрлинин мүмкүн гәдәр садә данышмаға, бир сыра һалларда исә поетик форманын инҹәликләрини сахламаға мүвәффәг олдуғуну көстәрмәкдир.

Доғрудан да, тәрҹүмәләрини диггәтлә охудугда мә'лум олур ки, Көчәрли Азәрбајҹан дилинә чевирдији әсәрдән-әсәрә бир мүтәрҹим кими тәкмилләшмиш, орижиналдакы мә'наны вермәклә јанашы, онун сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини, бәдии тәсвир васитәләрини, ифадә көзәллијини дә охуҹуја чатдырмаға ҹидди сә'ј көстәрмишдир.

Үч ил сонра, јә'ни 1895-чи илдә М. Ј. Лермонтовдан етдији «Үч хурма ағачы» ше'ринин тәрҹүмәси дедијимизә сүбутдур. «Үч хурма ағачы» көркәмли рус шаиринин сәнәткарлыг ҹәһәтдән ән мүкәммәл әсәрләриндән биридир. Бөјүк тәнгидчи В. Г. Белински һәмин ше'р һаггында һаглы олараг јазмышды:

«Лермонтовун «Үч хурма ағачы» ше'ри е'ҹазкар үлвијјәтә малик гәрибә бир әсәрдир. Илаһи! Нә гәдәр зәнкин бир исте'дад! Доғрудан да, онда нә исә бир әзәмәт вар... Образларын гәшәнклији вә ајдынлығы, форма сәдәлији вә шәрг рәнкләринин парлаг шәфәги бу пјесдә поезија илә нәггашлығы бир-биринә говушдурмушдур»[190].

Көчәрли өз тәрҹүмәсиндә бу көзәл әсәрин бәдии кејфијјәтләрини сахламаг үчүн чох чалышмыш, бә'зи мүгајисәләр көстәрир ки, буна мүәјјән гәдәр мүвәффәг олмушдур. Тәрҹүмәдә ше'рин бүтүн сүжет хәтти, ифадәләриндәки бәдиилик, мараглы тәбиәт мәнзәрәләри сахланмыш, дилин ахыҹылығына хүсусилә ҹидди фикир верилмишдир. Мисал үчүн, «Үч хурма ағачы» ше'ринин дөрдүнҹү бәндини алаг:

И только замолкли—вдали голубой,
Столбом уж крутился песок золотой.
Звонков раздавались стройные звуки,
Пестрели коврами покрытые вьюки.

[190] В. Г. Белинскинин А. А. Крајевскијә јаздығы мәктубдан. Ситат М. Ј. Лермонтовун әсәрләринә И. Андрониковун јаздығы шәрһдән көтүрүлмүшдүр. Бах: М. Ю. Лермонтов. Собрание сочинений, том I, Москва, 1953, стр. 392.

И шел, колыхаясь как в море челнок.
Верблюд за верблюдом взрывая песок[191].

Һәмин парчанын тәрҹүмәси беләдир:

Сәсләрин кәсән дәм узагдан онлар
Көрдүләр учалды сүтун тәк гумлар.
Зынгыров сәдасы, чарәс наләси,
Долдурду һаваны һај-һуј сәси,
Боз гумун ичиндән олду нүмајан
Аһәстә-аһәстә кәлән карван.
Јырғаланыр гатар-гатар дәвәләр,
Куја ки, дәрјада кәзир ләпәләр[192].

Орижиналдакы демәк олар ки, бүтүн әсас моментләрин сахландығы бу парчанын Азәрбајҹан дилиндә дә јахшы сәсләндијини сүбут етмәјә еһтијаҹ јохдур. Бә'зи һалларда мүәјјән сәрбәстлијә јол верән Көчәрлинин тәрҹүмәләри рус дилиндән азәрбајҹанҹаја едилән поетик тәрҹүмәләрин тарихиндә илк аддымлар кими гијмәтлидир. Тәкҹә буну көстәрмәк кифајәтдир ки, рус вә Авропа шаирләриндән етдији көзәл тәрҹүмәләрилә Азәрбајҹанда мәшһур олан көркәмли шаир Аббас Сәһһәтин «Мәғриб күнәшләри» китабы јалныз 1912-ҹи илдә, јә'ни Көчәрлинин илк тәрҹүмәсиндән 20 ил сонра чап олунмушдур.

* *
*

Көчәрли рус јазычылары һаггында онларын јарадыҹылығына һәср едилмиш хүсуси мәгаләләриндә, һабелә Азәрбајҹан әдәбијјаты мәсәләләриндән бәһс едән китаб, мәгалә вә мәктубларында мараглы елми фикирләр сөјләмишдир ки, биз онлардан бир гисмини бурада шәрһ етмәјә чалышаҹағыг.

Тәнгидчинин Пушкин вә Гоголдан әввәл јашамыш, һәмчинин онларын мүасири олан дикәр рус шаир вә әдибләри һаггында кениш мә'луматы вар иди. Бунунла белә о, Пушкин вә Гоголун рус әдәбијјатына јени, габаг-

[191] М. Ю. Лермонтов. Собрание сочинений, том I, Москва, 1953, стр. 29.

[192] «Үч хурма» вә «А киши, нијә јатыбсан?!», Русијанын мәшһур шаирләри Лермонтов вә Колтсовдан түркә тәрҹүмәдир. Мүтәрҹими Фиридунбәј Көчәрли, Ирәван кимназијасынын лисани-түрки мүәллими, Шуша, 1895, сәһ. 4.

чыл идејалар кәтирдикләрини, сәнәткарлыг бајрағыны чох јүксәјә галдырдыгларыны дујур, бу ики гүдрәтли әдибин рус әдәбијјаты тарихиндәки әвәзсиз хидмәтләрини дәриндән дәрк едирди. «Гогол» адлы мәшһур мәгаләсиндә Көчәрли јазырды: «Русларын милли әдәбијјатынын бинасыны гојан Пушкин вә Гогол олубдур. Бу ики мүгтәдир әдибин сајәсиндә русларын әдәбијјаты тәбии һалына вә тәбии рәнкинә дүшүб фрәнкләрин, инкилисләрин вә немесләрин тә'сириндән хилас олмаға башлајыбдыр»[193]. Көчәрли Пушкин вә Гоголун јарадычылығындакы башлыча мәзијјәти онларын һәјат һәгигәтләрини тәсвир етмәләриндә ахтарыр вә көстәрирди ки, «Гогол вә Пушкин милли әдәбијјатларыны мәишәтләринин ајинеји-һәгигәтнүмасы һесаб едиб, өзләриндән сонра кәлән үдәба вә шүәрајә сәламәт бир мәсләк, мүстәгил бир јол ачыблар».

Бүтүн тәнгидчилик фәалијјәти әрзиндә сәнәт әсәрләриндән реализм тәләб едән Көчәрли XIX әср рус әдәбијјатында онун ән көзәл нүмунәләрини көрүрдү. «Гогол һәгигәтнәвис әдибләрин бабасы вә пишрәви мәнзиләсиндәдир» дејәркән Көчәрлинин рус әдәбијјатында мәһз реалист демократик чәрәјаны нәзәрдә тутдуғу тамамилә ашкардыр. Гоголун әсәрләриндә Көчәрли кениш зәһмәткеш күтләләрин ағыр вәзијјәтинин, дөзүлмәз һәјат шәраитинин, рус кәндлисинин дујғу вә һәјәчанларынын, арзу вә хәјалларынын бәдии ин'икасыны јүксәк гијмәтләндирирди. Гоголдан башламыш бөјүк пролетар әдиби Горкијә гәдәр, үмумијјәтлә, реалист рус әдибләринин бүтөв бир нәслинин јарадычылығындакы бу чәһәти чох садә бир дилдә Азәрбајчан охучуларына чатдырмаг мәгсәдилә Көчәрли јазырды ки, бу сәнәткарлар «әлләриндә мәш'әл русларын мәишәтинә дахил олуб, онун һәр сәмтинә вә күнчүнә ишыг салыб, милләтин јараларыны, руһани вә чисмани күдурәтләрини, гәм вә шадлыгларыны көрүб вә көрдүкләринин сурәтини вә шәклини маһир бир нәггаш кими ејни илә чәкиб бүтүн аләмә көстәриб дејирләр: Бахын, көрүн! Будур бизим милләт, бу сајагдыр онун дирилији, будур онун һалы, фикри, һиссијјаты вә хәјалаты!».

Чох ајдын вә садә бир үслубда јазылмыш «Гогол» мәгаләсинин һәр сәтриндә Көчәрлинин бу бөјүк рус сәнәткарына мәһәббәти һисс олунур. Буна көрә дә «Гогол» мәгаләси чап едилдикдән 24 күн сонра Чәлил Мәммәдгулузадә өзүнүн «Гогол» фелјетонунда ејни сәмимијјәтлә Көчәрлинин мәгаләсини «ачыг вә мә'налы» мәгалә адландырмышды[194]. Чәлил Мәммәдгулузадә бу фелјетонунда журналын үслубуна мүвафиг бир тәрздә дејирди:

«Гогол һаггында мәгалә јазанларымыз бирчә буну јаддан чыхарыблар ки, Гоголун барәсиндә јаздыглары мәгаләнин башында кәрәк белә бир хәбәрдарлыг еләјәјдиләр ки, еј мүсәлман гардашлар, јүз ил бундан габаг Русијада бир шәхс анадан олуб вә рус мә'мурларынын барәсиндә бир елә комедија јазыб ки, ону инди дә адам охујанда елә билир ки, Нахчывана, Шушаја вә бүтүн Гафгаз кәндләринә вә балача шәһәрләрә һөкумәт тәрәфиндән «ревизор» кәлир».

Бу сөзләри илә Ч. Мәммәдгулузадә бүтүн учгар вә әјаләтләр дә дахил олмаг шәртилә Русијаны башдан-баша бүрүмүш олан бүрократизми, гуллуг саһибләринин рүшвәтхорлуғуну, Гогол комедијасындакы образларын протипләринин бу күн дә јашамагда вә чәмијјәт үчүн зәрәрли фәалијјәтләрини давам етдирмәкдә олдугларыны көстәрмишдир. Көркәмли ингилабчы-демократ Чәлил Мәммәдгулузадәнин бу фикирләри Гоголун долғун бәдии образлары һаггында ашағыдакы сәтирләри јазмыш Көчәрлинин фикирләри илә чох һәмаһәнкдир:

«Гоголун... городничиси, судјасы, почтмејстри, Добчински вә Бобчинскиси, хүсусилә Хлестакову нечә ки, рус дөвләти вардыр, сағ вә сәламәт галачаглар... Әлли сәнә бундан әввәл Гоголун јаздығы комедијанын («Мүфәттиш» комедијасы нәзәрдә тутулур—Б. Н.) ејнини бу һалда бизим Гафгазын чох јерләриндә мүшаһидә етмәк олар. Онун әдибанә вәсф гылдығы рүшвәтхор, тамаһкар, тәнбәл, бачарыгсыз, өз вәзифәсини анламајан, чамаата зүлм едән вә өз нәфсләрини күдән чиновникләр илә бизим ујездләр вә маһаллар долудур».

Көчәрли XIX әсрин реалист рус әдибләринин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини, һәјаты әкс етдирмәк јолларыны јүксәк гијмәтләндирир, мүасири олан Азәрбајчан јазычылары һаггында мәгаләләриндә, һабелә онлара көндәрдији мәктубларда бу сәнәткарлардан өјрәнмәјә чағырырды. Ф. Көчәрли вахтилә ејни мәгсәдлә «Әкинчи» гәзетиндә мәгаләләр чап етдирмиш драматург Н. Вәзиро-

[193] «Тәрәгги» гәзети, 17—18 март, 1909-чу ил, һәмин мәгаләдән кәтирилән башга ситатларда да бу мәнбәјә иснад едиләчәкдир.

[194] «Молла Нәсрәддин» журналы, 12 апрел, 1909, № 15.

вун вә онун сәсинә сәс вермиш шаир С. Ә. Ширванинин нәчиб әмәлләрини алгышлајараг јазырды:

«Нәчәфбәј Вәзиров... Гарабағ шаирләри Аси, Нөврәс, Қатиб вә башгаларынын мәнзум әсәрләрини тәһлил едәрәк көстәрир ки, онларын сентиментал фарс поезијасына сахта алудәчилијинин һеч бир әсасы вә фајдасы јохдур; о, һәмин шаирләрин үнванына мәзәммәтләр јағдырараг, Пушкини вә Лермонтову нүмунә көстәрирди... Нәчәфбәј Вәзировун бу чағырышына бәдии јарадычылыг истеʼдады, фикри дәринлији вә нәчиб һиссләринин тәбиилији илә бүтүн мүасирләриндән үстүн олан Шамахылы шаир Һачы Сејид Әзим чаваб верир. Һачы Сејид Әзим ән чох Пушкинин истеʼдадыны јүксәк тутур, онун бөјүк јарадычылығынын вә һәртәрәфли дүһасынын өнүндә еһтирамла баш әјир»[195].

Қөчәрлинин Горидән Абдулла Шаигә јаздығы бир мәктуб да бу чәһәтдән мараглыдыр. Өз мәктубунда башлыча олараг ушаг әдәбијјаты мәсәләләриндән бәһс едән Қөчәрли бу әдәбијјатын азјашлы охучуларын ана дилини өјрәнмәсиндә, бәдии зөвгүнүн инкишафында бөјүк рол ојнадығыны көстәрир. Қөчәрли белә дүзкүн бир мүлаһизәни сонадәк мүдафиә едир ки, ушаглар үчүн јазылмыш әсәрләрин дили мүмкүн гәдәр садә вә ајдын олмалыдыр. Садә јазмаг әдәби јарадычылыг тәчрүбәсинин ән мүрәккәб чәһәтләриндән биридир. Бу саһәдә көркәмли рус шаири А. С. Пушкинин әсәрләрини нүмунә олараг көтүрән тәнгидчи мәктубунда јазыр:

«Рус шаирләриндән мәшһур Пушкин белә ачыг вә хошмәзмун һекајәләр вә нағлләр јазмагда өзү үчүн әбәди ад вә шөһрәт газанмышдыр. Пушкин өз милләтинин дилини вә адәтини јахшы билирди. Тәбʼи дәхи хејли рәван иди»[196]. Халг дилинин зәнкинликләрини, онун көзәл вә ојнаг ифадәләрини, садә олдуғу гәдәр дә мәʼналы, һикмәтли фразеолокијасыны дәриндән билән јазычы хошбәхтдир, өз јүксәк фикирләрини ифадә етмәк, мәһз «ачыг диллә» охучуларына чатдырмаг үчүн о, һеч бир

---

195 Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, С. Есадзенин шәхси архиви, инвентар 751, Рукопись работы Ф. Кочарлинского «Литература адербейджанских татар», сәһ. 18. Апардығымыз мүгајисә көстәрир ки, әлјазмасынын бу парчасы, һабелә бир нечә башга парча редактор тәрәфиндән ихтисар едилмиш вә китабда кетмәмишдир.

196 Ф. Қөчәрли. А. Шаигә мәктуб, 26 мај, 1911-чи ил (әсли јазычынын архивиндәдир).

чәтинлик чәкмир. Қөчәрли садә јазмағын өзүнү реализмин тәләбләрилә бағлајыр, Толстој, Туркенев, Пушкин вә Лермонтовун јарадычылығыны бу саһәдә өрнәк һесаб едирди.

Қөчәрлинин бәдии јарадычылыгда реализм, бәдии дил вә бәʼзи сәнәткарлыг мәсәләләри һаггында мүлаһизәләри көстәрир ки, о, XIX әср рус әдәби тәнгиди вә елми фикрилә јахындан таныш имиш. В. Г. Белински, Н. Г. Чернышевски вә Қ. Д. Ушинскинин әсәрләрини мүнтәзәм олараг мүталиә етдијини онун өз әсәрләриндән көрмәк олар. Мисал үчүн, В. Г. Белински илә Қөчәрлинин ејни бир јазычынын јарадычылығы, онун сәнәткарлыг вә услуб хүсусијјәтләри һаггында мүлаһизәләрини мүгајисә етдикдә бир сыра үмуми чәһәтләрлә гаршылашырыг. В. Г. Белинскинин «Рус повести вә чәнаб Гоголун повестләри һаггында» адлы мәгаләсиндә дејилир:

«Чәнаб Гоголда олан... орижиналлыг дәрин кәдәр һисси илә һәмишә мағлуб олан комик чанланмадан ибарәтдир... Доғрудан да сиз бу бош, мискин һәјатын, онун чылпаглығынын, онун бүтүн гәрибә ејбәчәрлијинин мәнзәрәләрини нәзәрдән кечириркән, бу һәјата гәшш единчәјә гәдәр күлүб сөјүркән сиздә нә кими һиссләр доғур? Мән «Көһнә дүнја мүлкәдарлары»ндан, сөзүн там мәʼнасында бу көз јашы ахыдан комедијадан артыг данышмышам... «Дәлинин хатирәләри»ни.., дәрин бир шеʼријјәт, дәрин бир фәлсәфә илә көстәрилән һәјат вә инсан, мискин һәјат вә мискин инсан үзәриндәки хејирхаһ истеһзаны көтүрүн. Сиз, бу садәлөвһ инсана күлүр, һеј күлүрсүнүз, лакин сизин күлүшләриниздә бир кәдәр вардыр»[197].

Қөчәрлинин «Гогол» мәгаләсиндә исә охујуруг: «Гоголун тәбиәт вә хасијјәтиндә (бурада јазычы тәбиәтиндән вә сәнәткарлыг хүсусијјәтиндән сөһбәт кедир—Б. Н.) һәр бир шејин күнһинә көз јетирмәк, маһијјәтинә бахмаг, һәр бир шејин күлүнч тәрәфини дә истеһзаја лајиг сәмтини көрүб көстәрмәк вардыр... Бизим мәишәтимиздә күлмәли, ришхәндә сәбәб ајинләр, адәтләр, мүхтәлиф ишләр, әмәлләр, данышыглар, сөһбәтләр чохдур. Амма бунларын һамысынын үзүнә адамларын фалшиви (сахта) рәфтар вә әлагәләриндән тохунмуш бир пәрдә чәкилмишдир... Гогол исә пәрдәнин алтыны ачыг көрүр вә ону зәрифанә галхызыб, алтында олан әчајибат вә гәрајиба-

---

197 В. Г. Белински. Рус классикләри һаггында, Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1954, сәһ. 276—277.

та бахыб, назиканә күлүр вә бизә көстәриб бизи дә күлдүрүр... Амма Гогол ачы, үрәк јандырычы күлүш илә күлүр, заһирдә күлдүјү адамларын һалына батиндә ағлајыр».

Белински вә Көчәрлинин бу мәгаләләрини охудугда ашкар көрмәк олур ки, һәр ики тәнгидчи Гоголу гүдрәтли халг јазычысы һесаб едир. Бу јазычынын һәссас гәлби халг һәјатынын нәбзи илә вурур, әтрафдакы һеч бир гүсур онун һәр шеји көрмәк игтидарына малик олан сәнәткар бахышындан јајына билмир. Јазычы өз доғма мүһитиндәки јарамазлыглара күлүр, охучуларынын диггәтини өз күлүшүнүн објектинә чәлб едәрәк, онлары да күлдүрмәји бачарыр. Лакин һәмин күлүшүн интәһасында дәрин бир кәдәр дујулур, бу күлүш додагларда донараг галыр, үрәкләрә сирајәт етмир, әксинә, үрәкләрин дәринлијиндән гопан һычгырыг сәдаларына гарышараг јох олуб кедир. Бу чүр үмуми вә јахын чәһәтләри Белински вә Көчәрлинин башга рус јазычылары һаггында мүлаһизәләриндә дә ахтармаг мараглы нәтичәләрә кәтириб чыхара биләр. Бунлар ону көстәрмәкдәдир ки, Көчәрли тәкчә рус бәдии әдәбијјаты илә дејил, ејни заманда Русијанын габагчыл әдәбијјатшүнаслыг елми вә тәнгиди илә, хүсусән В. Г. Белинскинин әсәрләрилә дә јахындан таныш олмуш, көркәмли рус јазычыларына гијмәт верәркән онун мүһүм тезисләриндән истифадә етмишдир.

Көчәрлинин архивиндә раст кәлдијимиз бир гејд чох мараглыдыр. 22 март 1892-чи ил тарихли тәгвим вәрәги архасында Көчәрлинин хәттилә јазылмыш һәмин гејддә дејилир: «Ответить графу Л. Н. Толстому»[198].

Бу гејд еһтимал етмәјә мүәјјән гәдәр әсас верир ки, Көчәрли Л. Н. Толстојла јазышырмыш. Толстојла Көчәрлинин бир-биринә көндәрдикләри мәктублардан нүмунәләр һәләлик әдәбијјатшүнаслыг елмимизә мә'лум дејилдир, лакин бөјүк рус јазычысынын әсәрини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмәси[199], сонралар мәктубларында тез-

[198] Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Арх—24 Г—5 (168). «Ф. Көчәрлијә гоһум вә танышларындан көндәрилән картпосталлар».

[199] Ф. Көчәрлинин 1913-чү ил мартын 17-дә Горидән Кијевә Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлијә көндәрдији бир мәктубда дејилир: «Әдәбијјатдан башга материал дәхи сизә һазырлајыб верә биләрәм. Бу һалда граф Толстојдан «Шәраб вә тәнбәки» үнванында түркә чеврилмиш башга бир мәгалә һазырдыр. Бачардығым гәдәр асан диллә тәрчүмә етмишәм» (Азәрб. ССР ЕА РӘФ, Ј. В. Чәмәнзәминли архиви, инвентар 270 (19676).

тез ону хатырламасы[200], нәһајәт, һаггында хүсуси мәгалә чап етдирмәси[201] Көчәрлинин Л. Н. Толстојла јазышмасына даир еһтималымызы даһа да гүввәтләндирир.

Мүасири олан көркәмли рус јазычысы А. П. Чеховун 1904-чү ил ијунун 2-дә вәфат етмәси хәбәри Көчәрлини дәриндән кәдәрләндирмишди. Бу барәдә Азәрбајчан охучуларына мә'лумат вермәк вә онлары кичик һекајәләр устасы Чеховун јарадычылыг үслубу илә билаваситә таныш етмәк мәгсәдилә Көчәрли јазычынын «Ат фамилијасы» адлы һекајәсини тәрчүмә едиб, «Шәрги-Рус» гәзети редаксијасына көндәрмиш вә һекајә гәзетин ики нөмрәсиндә чап олунмушду[202]. «Ат фамилијасы» әдибин мәшһур «Мә'мурун өлүмү» һекајәси руһунда јазылмыш реалист бир әсәрдир.

Чехов тәрәфиндән лаконик бир үслубда ишләнмиш бу һекајәдәки дар дүшүнчәли, мәһдуд көрүшлү, кәмһөвсәлә исте'фа кенералы Булдејев, садәлөвһ, сәмими кәндли Иван Јевсејевич һәјати сурәтләрдир. Сәлис вә рәван бир диллә тәрчүмә олунмуш «Ат фамилијасы» һекајәсинә Көчәрлинин јаздығы кичик мүгәддимәнин бир јериндә дејилир: «Чехов тәб'и мәтин, гәләми өткүн вә дили ширин бир әдиби-бинәзир иди... О чәнаб кәламын устады һесаб олунуб, азачыг вәләтиф сөзләрилә дәрин вә бөјүк мә'налар јетирмәкдә бимисл бир вүчуд иди». Ф. Көчәрли Чехов исте'дадынын гүдрәтиндән сәмими бир еһтирамла данышыр. Нәсрин ән чәтин нөвү олан хырда һекајәләр јазмаг саһәсиндә А. Чеховун хүсуси мәһарәтини гејд етдикдән сонра тәнгидчи Чехов үслубундакы лаконизмдән бәһс едир вә көстәрир ки, аз сөзлә кениш лөвһәләр чәкмәк, дәрин психоложи әһвал-руһијјә ифадә етмәк Чехов сәнәтинин башлыча хүсусијјәтидир. Јенә һәмин мүгәддимәдә Көчәрли һаглы олараг јазыр ки, Чеховун «мәишәтин әнваи-тәрзини» көстәрән һекајәләри өз әсас материалыны мәһз һәјатдан алыр.

* *
*

Көчәрли бир тәнгидчи кими фәалијјәтини кенишләндирдији дөврдә дил мәсәләси ән мүһүм вә актуал бир мә-

[200] Ф. Көчәрли. А. Шаигә мәктуб, 26 мај, 1911-чи ил (әсли јазычынын архивиндәдир).

[201] Ф. Көчәрли. «Л. Толстой и мусульманский Восток», «Закавказское обозрение» гәзети, 14 нојабр, 1910.

[202] «Шәрги-Рус» гәзети, 16, 17 ијун, 1904.

сәлә кими әдәби ичтимаијјәтин вә зијалыларын диггәт мәркәзиндә дурурду. Фиридунбәј дә фәал бир тәнгидчи кими һәмин мәсәләјә биканә галмамыш, Азәрбајчан дилинин тарихи вә инкишафы һаггында, һабелә бәдии дил мәсәләсинә даир бир сыра мараглы вә орижинал фикирләр сөјләмишдир ки, онларын чоху бу күн дә өз әһәмијјәтини сахламагдадыр. О, дөнә-дөнә гејд едирди ки, инсан өз вәтәнинин көзәлликләрини вә тәбии сәрвәтләрини севдији кими, вәтәнин өвладларыны, онларын азадлығыны, мадди вә мә'нәви тәрәггисини, өлкәдә данышылан дили дә севмәли, әзиз тутмалыдыр. Халгын мәдәни инкишафында, онун мә'нәви сәрвәтләринин горунуб сахланмасында ана дилинин чох бөјүк рол ојнадығыны билән Көчәрли јазырды: «Ана дили милләтин мә'нәви дирилијидир, һәјатынын мајәси мәнзиләсиндәдир. Ананын сүдү бәдәнин мајәси олдуғу кими, ана дили дә руһун гидасыдыр. Һәр кәс өз анасыны вә вәтәнини севдији кими, ана дилини дә севир»[203]. Көчәрли өз фәалијјәти илә доғма дили севмәјин вә ону горумағын тәгдирәлајиг нүмунәләрини көстәрир, Азәрбајчан дилинин сафлығы уғрунда јорулмаг билмәдән мүбаризә апарыр вә башгаларындан да буну тәләб едирди.

Көчәрли көркәмли Азәрбајчан әдибләри Вагиф, Закир, М. Ф. Ахундов вә С. Ә. Ширванини бир дә она көрә јүксәк гијмәтләндирир вә тәблиғ едирди ки, онлар өз әсәрләрини охучуларынын анлајачағы садә вә һамы тәрәфиндән баша дүшүлән бир дилдә јазмышлар. Сонралар бу чәһәт тәнгидчинин диггәтиндән нәинки јајынмамыш, әксинә, онун әдәби әсәрләри гијмәтләндирәркән истифадә етдији ән мүһүм ме'јарлардан бири олмушдур. Дил мәсәләси илә әлагәдар олараг әсримизин әввәлләриндә хүсусилә күчләнән мүбаһисәләрә Көчәрли дөнә-дөнә гајытмыш, јухарыда адыны чәкдијимиз «Ана дили» мәгаләсиндә исә бу барәдәки мүлаһизәләрини конкрет сурәтдә әсасландырмышды. «Һәр милләтин өзүнә мәхсус ана дили вар» дејән тәнгидчинин бу иддиасы Азәрбајчаны бу вә ја дикәр өлкәјә јамаг сајан, дилимизи башга бир дилин «позуг шивәси» адландыран пантүркистләр сәнкәринә «Молла Нәсрәддин» чәбһәсиндән ачылмыш күчлү бир атәшин экс-сәдасы иди. Азәрбајчан дилинин

[203] Ф. Көчәрли. «Ана дили», «Молла Нәсрәддин» журналы, № 22, 1913.

күја касыб олдуғуну иддиа едәнләрә чаваб олараг Көчәрли достларындан биринә көндәрдији мәктубда јазмышды: «Биз дилимизи билмирик вә бунда тәгсир биздәдир, дилимиздә дејил. Фарс вә әрәбә мејл вә рәғбәтимиз о гәдәр чох олубдур ки, өз дилимиздә олан сөзләри атыб, әвәзинә әчнәби дилләрин гәлиз ибарәләрини вә сөзләрини көтүрмүшүк. Көтүрдүјүмүз сөз вә ибарәләри дилимизин шивәсинә ујдурмајыб ејни һал илә дилимизә гарышдырмышыг вә нагабил пинәчиләр кими әлимизә нә дүшүбсә палтарымыза јамамышыг. Дәркари-алијјә, дүвәли-харичијјә, миләли-мүхтәлифә вә бу гисм һәдди-һесабы олмајан ибарәләр дејилми дилимизи чәтинләшдириб долашыг һала салан?»[204] Өзүнүн «савадлы» олдуғуну көзә сохмаг истәјән, бу мәгсәдлә дә әрәб изафәтләрини јерли-јерсиз ишләдән бә'зи зијалылары Көчәрли хүсусилә кәскин тәнгид едирди.

Тәнгидчи бу мәсәләни дә биртәрәфли гојмур, дилин инкишаф етмәси, зәнкинләшмәси вә сәлистләшмәси үчүн онун башга дилләрлә гаршылыглы мүнасибәтдә олмасыны вачиб сајырды. О, ачыгча јазырды ки, «дүнјада һәр шеј күндән-күнә инкишаф тапдығы сурәтдә, дили бир һалда сахламаг олмаз. Дилә дә лазымдыр тәрәгги вермәк»[205]. Лакин тәнгидчи гәләм саһибләрини бу мәсәләдә бөјүк һәссаслыг көстәрмәјә чағырыр, «дилин шивәсини итирмәк вә үслубуну позмаг бөјүк фәсаддыр» дејирди. Тәнгидчи башга халгларын әдәбијјатындан тәрчүмә едилмиш әсәрләрин дилинә тәләбкарлыгла јанашыр, мүтәрчимләри Азәрбајчан охучулары илә онларын баша дүшәчәји садә дилдә, анлашыглы бир үслубда данышмаға чағырырды. Инкилис драматургу Шекспирин «Отелло» фачиәсини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмиш Һ. Вәзировун бу нәчиб тәшәббүсүнү јүксәк гијмәтләндирән Көчәрли ејни заманда дил гүсурларына: һәрфи тәрчүмәјә вә әјаләтчилијә јол вермиш мүтәрчимин ишини чидди тәнгид етмишди[206].

Мә'лум олдуғу кими, о заман дил саһәсиндәки мүбаһисәләрдә ики мүһүм чәбһә гаршы-гаршыја дурмушду.

[204] А. Шаигә көндәрмиш олдуғу 14 ијун 1913-чү ил тарихли мәктубдан. Әсли јазычынын архивиндәдир.
[205] Јенә орада.
[206] Ф. Көчәрли. «Тәзә китаб», «Шәрги-Рус» гәзети, 20 ијул, 1904.

Бунлардан бири молланәсрәддинчиләр, дикәри исә фјузатчылар чәбһәси иди. Көчәрли бир сыра башга мәсәләләрдә олдуғу кими, дил мәсәләсиндә дә молланәсрәддинчиләрлә бир чәбһәдән чыхыш едирди. Гәдим вә зәнкин Азәрбајчан дилини онун тәбии зәминәсиндән ајырыб, дилимизин тарихини јанлыш шәрһ едән буржуа мүһәррирләринин идеја рәһбәри Әлибәј Һүсејнзадә олдуғу үчүн, тәнгидчи дә өз зәрбәсини бу әсас һәдәфә јөнәлтмишди. Көчәрли Әлибәј Һүсејнзадәни вә онун јерли тәглидчиләрини рүсвај едәрәк јазырды: «Бизим ачыг вә садә дилимизә Истанбулда јарымчыг елм тәһсил едиб кәләнлә хәләл јетирмәкдәдирләр. Бу чәнаблар нә елмдән елм, нә мә'рифәтдән мә'рифәт өјрәнмәјиб вә адларына әлгаб олараг бир гујруг јапышдырыб, гәлиз ибарәләр атына миниб әдәбијјат мејданында чөвлан етмәкдәдирләр... Аллаһ Әлибәј Һүсејнзадәјә инсаф версин. Каш о аличәнаб Истанбулда раһат отуруб, бизим шумбәхт Гафгаза тәшриф кәтирмәјә иди. Сөзүмүз ондадыр ки... дилимизә позгунлуг салды, тәзә дил кәтирди. Әтрафыны бир дәстә мејмунлар бүрүдү вә она тәглид етмәкдә бир-биринә мачал вермәјиб бөјүк һүнәрләр көстәрдиләр»[207].

Көчәрли Азәрбајчан дилинин сафлығы, онун мүстәгил вә гүввәтли бир дил кими инкишаф етдирилмәси, бәдии әдәбијјатын вә дөври мәтбуатын мәһз халгын баша дүшәчәји дилдә јазылмасы ишиндә гәләм саһибләринин бөјүк гүввә олдуғуну билир вә онлара мүрачиәт едәрәк, «дилләрини асанлашдырмаға», «ана дилиндән узаг дүшмәмәјә» чағырырды. Тәнгидчијә көрә, анчаг бу јолла бәдии сөзүн гүдрәти кениш охучу күтләләринин бејнинә вә руһуна һаким кәсиләр, онлары дүшүндүрә вә ајылда биләр, охучу илә јазычы арасында әлагә вә достлуг да мәһз бу јолла јаранар.

«Молла Нәсрәддин» журналында чап етдирдији «Ана дили» мәгаләсиндән тәхминән бир ил сонра Јусиф Вәзирә көндәрдији бир мәктубунда Көчәрли тәкрар һәмин мәсәләнин үзәринә гајыдараг, «әһли-гәләм» олдуғуну сүбут етмәк үчүн һөкмән османлы дәбилә бир-ики јазы чап етдирән бә'зи әдибләри лаға гојурду. Көчәрли көркәмли маарифчи Һ. Зәрдабинин дил мәсәләсилә әлагәдар олараг Ә. Һүсејнзадәләрә гаршы апардығы мүбаризәни хатырладыб јазырды: «Мәрһум Һәсәнбәј һәмишә Әлибәј Һүсејнзадә илә дил үстә чәнк-чидалда олуб, өз «Әкинчи»-сини она дәлил кәтирирди ки, ән чәтин фәнни вә елми мәсәләләри ачыг вә садә дилдә јазмаг мүмкүндүр»[208].

[207] Ф. Көчәрли. «Ана дили», «Молла Нәсрәддин» журналы, № 22, 1913.

Тәнгидчи тәкчә дил саһәсиндә дејил, заманын ирәли сүрдүјү бир сыра ичтимаи вәзифәләрин јеринә јетирилмәси саһәсиндә дә мәтбуатын бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну дәфәләрлә көстәрмишдир. Үмумијјәтлә, мәтбуата даир гијмәтли фикирләри Көчәрлинин публисистикасында мүһүм јер тутур. О, «Әкинчи»дән тутмуш, јашадығы илләрин гәзет вә журналларынадәк Гафгазда чыхан бүтүн мәтбуат органларына јахындан бәләд иди. Бәлкә дә елә буна көрә Азәрбајчан мәтбуатынын илк баһар гарангушу олан «Әкинчи» гәзетинин талеји, онун мүһәрриринин мә'руз галдығы тә'гибләр, нәһајәт гәзетин вахтсыз гапанмасы Көчәрлини һәмишә дүшүндүрүрдү. О, «Әкинчи»нин һәлә илк нөмрәсиндән авамлар тәрәфиндән чох сојуг гаршыландығыны, күчлү дүшмән мүгавимәтинә раст кәлдијини хатырладырды. Тәнгидчи көстәрирди ки, гәзетин редактору Һ. Зәрдабинин садә дилдә јазылмыш ишкүзар мәгаләләри, исте'дадлы шаир С. Ә. Ширванинин мүсәлманлары фәалијјәтә чағыран көзәл ше'рләри чавабсыз галыр, јахуд бүтүн бунларын әвәзинә гәзет идарәсинә сон дәрәчәдә тәһгирамиз һүчумларла долу мәктублар кәлирди[209].

«Әкинчи»нин чох бөјүк сә'јләр вә мәһрумијјәтләр баһасына чыхдығыны, онун мүһәрриринин өз нәчиб фәалијјәтиндә үрәјини шам кими әритдијини көстәрмәк үчүн Көчәрли һәмин мәктубунда Һәсәнбәј Зәрдаби илә Һади Гарабағинин гәзет сәһифәләриндәки мүбаһисәләри үзәриндә кениш дајанмышдыр. Тәнгидчи о заман Һ. Зәрдабијә кәскин һәчвләр, налајиг сөзләр јазанлар арасында бә'зи мүртәче шаирләрин чох чанфәшанлыг етдијини көстәрир вә онларын нүмајәндәси «Һадији-музлим»и кәскин тәнгид едирди. «Бизим вә харичиләрин интиликент фиргәси» адлы мәгаләсиндә Көчәрли мәһз бу чүр нанкор зијалылары нәзәрдә тутараг јазмышды: «Бирисинин һүсн хидмәтләрини, асар-гәләмијјәсини, чанфәдалығыны вә һүнәрини көрдүкдә һәр тәрәфдән она һәсәд апарыб ону

[208] Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Арх—26, Г—13, № 269 (19672).
[209] Ф. Көчәрли. «Азәрбајчан дилиндә чыхан дөври мәтбуата даир гыса ичмал», «Закавказье» гәзети, 21 декабр, 1906.

һәчил вә сәрникун етмәјә чалышыблар... Ачизләр, бачарыгсызлар вә јассарлар һүнәрлиләрә, иш көрәнләрә вә бачарыглылара тор гурмаға вә гују газымаға мәшғул олуб фәсад төрәдибләр»[210].

Көчәрли һаглы олараг белә бир мәсәлә галдырырды ки, Азәрбајчанын илк көркәмли мүһәррири олан Һ. Зәрдабинин халгын рифаһыны јахшылашдырмаг, онун күзәранны вә мәдәнијјәтини јүксәлтмәк мәгсәдилә «Әкинчи»дә бурахылмыш мәгаләләри топлансын вә системә салынараг, јенидән чап едилсин[211].

Көчәрли «Әкинчи»дән сонра чыхмыш «Зија», «Зијаји-Гафгазијјә» вә «Кәшкүл» гәзетләринин фәалијјәтиндәки мүтәрәгги вә мәһдуд чәһәтләри әсасән дүзкүн изаһ едир, онларын нә үчүн мүвәффәгијјәт газанмадыгларынын мараглы изаһыны верирди.

Азәрбајчанын илк көркәмли драматургу М. Ф. Ахундовун тәрчүмеји-һалыны чап етдији үчүн «Кәшкүл»ү тә'рифләдији һалда, тәнгидчи дини мөвзуда јазылмыш узун, гәлиз вә анлашылмаз мәгаләләри далбадал дәрч етмәји онун редаксијасы үчүн ирад тутурду. Көчәрли ајдынча көстәрирди ки, икинчи гисим јазылары чап етмәклә гәзет өз охучуларына диггәтсизлик вә һөрмәтсизлик етмиш олурду. Халгын еһтијач вә тәләбләринә биканә галан, заманын руһуна чаваб вермәјән «Кәшкүл»үн вә онун сәләфинин мүвәффәгијјәтсизлијинин бир сәбәбини дә Көчәрли онларын наширләринин зәифлијиндә көрүрдү. О, Чәлал Әфәнди вә Һачы Сәид Әфәнди Үнсизадә гардашларынын үмумијјәтлә бачарығыны гејд етмәклә јанашы, ејни заманда онларын гәзет чыхармаг кими чәтин вә мүрәккәб бир ишин өһдәсиндән кәлмәк үчүн һазыр олмадыгларыны да көстәрирди. Сонралар мүһәррирлик иши үчүн мүәјјән һазырлығы олан зијалыларын, о чүмләдән «Фикир» адлы гәзет нәшр етмәк истәјән А. О. Чернјајевскинин әризәләринә мәнфи чаваб верән, бә'зиләринә исә һеч бир чаваб вермәјән һөкумәт органларыны да Көчәрли чидди тәнгид едир вә көстәрирди ки, Азәрбајчан халгынын әсрин дөрддә бирини тәшкил едән узун бир мүддәт әрзиндә дөври мәтбуат үзүнә һәсрәт галмасынын әсас күнаһы мәһз һөкумәтин јеритдији халгдан узаг сијасәтдәдир.

---

[210] «Тәрәгги» гәзети, 5 октјабр, 1909.
[211] «Загафгазје» гәзети, 21 декабр, 1906.

Көчәрли мәтбуат органларынын гаршысында јүксәк вәзифәләр гојур, онлардан чәмијјәтин инкишафы, адамларын көзүнүн ачылмасы вә чәһаләтдән гуртармасы јолунда фәалијјәт көстәрмәји тәләб едирди. О, буржуа идеолокијасына хидмәт едән «Һәјат» гәзетинә ирад тутурду ки, онун мәзмуну адына мүвафиг дејилдир, гәзет өз охучуларына һәјати вә мараглы аз шеј верир[212]. Тәнгидчинин фикринчә, «Һәјат» күнүн гаршыја гојдуғу вә һәлләни көзләјән мүһүм ичтимаи мәсәләләрдән кәнарда дурур, бунун әвәзинә өз сәһифәләрини динин әһәмијјәти һаггында мүчәррәд јазыларла долдурурду. Көчәрли гуру, чансыз схоластиканын дүшмәни кими чыхыш едәрәк, гәзетдән ичтимаи-сијаси характерли мәгаләләр, мараглы мәктублар вә хәбәрләр бурахмағы тәләб едирди. Ады илә мәзмуну арасында бөјүк ујғунсузлуг олан, бә'зән исә кәлиши көзәл гојулмуш адлар алтында өз әсил симасыны кизләдән вә мүртәче идејалар јајан мәтбуат һаггында Көчәрли сабиг тәләбәләриндән олан көркәмли мүәллим Рәчәб Әфәндизадәјә белә јазмышды: «Тәзә гәзетләри охудунму, хошуна кәлдими? «Ачыг сөз», јә'ни нә? «Гуртулуш» нә демәкдир? Бир адам ки, гәзетә ад гојмагда ачиз ола, даһа ондан нә көзләмәк?»[213] Шәргдә кениш јајылыб халг күтләләринин савадланмасы јолунда чидди маниәләр төрәдән әрәб әлифбасыны дәјишдирмәк вә јениси илә әвәз етмәк уғрунда мүбаризәдә дә Көчәрли мәтбуаты әвәзсиз бир васитә һесаб едирди.

* *
*

Јени әлифба уғрунда өмрүнүн ахырынадәк ардычыл олараг мүбаризә апармыш көркәмли мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун, Истанбулдакы Иран сәфири Мирзә Рза ханын, Иранын Лондондакы сәфири Мирзә Мүлким ханын, «Шәрги-Рус» гәзетинин мүһәррири М. Шаһтахтлынын, Јеревандакы нүмунә мәктәбинин мүәллими Мирзә Қазымын вә башгаларынын фәалијјәтини јахындан өјрәнән Көчәрли М. Ф. Ахундовун јени әлифба һаггында фикирләринин еһтираслы тәблиғатчысы олмушдур. 1911-чи

---

[212] «Һәјатын бағланмасы мүнасибәтилә», «Знание» гәзети, 10 сентјабр, 1906.
[213] 12 октјабр 1915-чи ил тарихли бу мәктубун әсли Р. Әфәндизадәнин оғлу, филоложи елмләр намизәди Әзиз Әфәндизадәнин архивиндәдир.

илдә чап етдирдији «Мирзә Фәтәли Ахундов» адлы китабында тәнгидчи бу бөјүк Азәрбајчан драматургунун јени әлифба уғрунда апардығы мүбаризәјә кениш јер вермиш вә бу һагда јазмышды: «...Мүсәлман әлифбасынын тәғјир вә тәбдили М. Ф. Ахундовун баш фикирләриндән олуб. Амма, бир тәрәфдән гәфләтлә чәһаләт вә дикәр бир тәрәфдән гәрәзи-шәхси, бүхл вә һәсәд бизим чамаат вә милләт ишләринин чохуна мане олдуғу кими, мәрһум Мирзәјә дәхи мане олуб, онун бу гәдәр чәкдији сә'ј вә зәһмәти сәмәрәсиз гојубдур»[214]. Кениш халг күтләләрини ојатмаг, онлары тәһсилә чәлб етмәк, маариф вә мәдәнијјәти јајмаг ишиндә әрәб әлифбасыны дәјишдирмәјин мүһүм әһәмијјәтини јахшы баша дүшән Көчәрли өзү дә јени әлифба уғрунда јорулмаг билмәдән чалышмышдыр. Онун Шәргдә әлифба проблеми илә әлагәдар олан башлыча фикирләри бир чап вәрәги һәчминдә јаздығы «Әрәб әлифбасы вә онун гүсурлары»[215] адлы мәгаләсиндә өз әксини тапмышдыр. Һәмин мәгаләсиндә Көчәрли долајысы илә олса да биринчи нөвбәдә чар һөкумәтини тәнгид етмиш вә көстәрмишди ки, Русија империјасынын әразисиндә јашајан 12 милјона јахын мүсәлманын маарифләнмәси үчүн һөкумәт һеч бир гајғы көстәрмир. Көчәрли буну Русијада јашајан гејри милләтләрин «инсанлыг ләјагәтинә һөрмәт етмәмәк» кими гијмәтләндирмишди. Бунун ардынча мүәллиф әрәб әлифбасынын Азәрбајчан дилиндә јазаркән өзүнү ашкар сурәтдә көстәрән ән мүһүм гүсурларыны ашағыдакы гајда үзрә груплашдырмышдыр:

1. Һәрфин кәлмәдәки јери дәјишдикдә онун шәкли дә дәјишир, бә'зи һәрфләр исә онларын әввәлки шәклинә гәтијјән охшамајан башга бир көркәм алырлар ки, бу да ахыр нәтичәдә әрәб әлифбасында 118 ишарә (!) әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Ајдын мәсәләдир ки, бу гәдәр ишарәни јадда сахламаг вә бу јолла елм-савад өјрәнмәк, мәсәлән, чәми 30—33 ишарәјә малик роман дилләриндә олдуғундан гат-гат чәтиндир.

2. Ејни шәкилдә олан һәрфләри бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн сајсыз-һесабсыз нөгтәләрдән истифадә едилир. Һәм дә Азәрбајчан дилиндә јазаркән 33 әрәб

[214] Ф. Көчәрли. «Мирзә Фәтәли Ахундов», Тифлис, 1911, сәһ. 16.

[215] «Гафгаз» гәзети, 10 сентјабр, 8 октјабр, 1898.

һәрфиндән 18-и, јә'ни јарыдан чоху нөгтә илә ишләнир ки, бу да сүр'әтлә јазмаг тәләб олундуғу вахт чүз'и бир сәһвин бурахылмасы нәтичәсиндә кәлмәнин вә бүтөвлүкдә чүмләнин мә'насыны дәјишир. Тәнгидчи әрәб әлифбасынын бу икинчи мүһүм гүсуруну даһа ајдын шәкилдә нәзәрә чарпдырмаг мәгсәдилә М. Ф. Ахундовла әлагәдар олараг ел арасында данышылан бу әһвалаты өз мәгаләсиндә вермишдир:

...Бир дәфә гуллугдан евә кеч гајыдан Мирзә Фәтәли јорғунлуг әламәти олараг дәриндән көксүнү өтүрүр. Бу заман арвады ондан јорғунлуғунун вә евә кеч кәлдијинин сәбәбини сорушур. Мирзә бир дә дәриндән аһ чәкиб арвадына дејир ки, јаздығы бир мәктубда пәнчшәнбә[216] сөзүнүн нөгтәләрини гојурмуш»[217].

3. Әрәб һәрфләринин гурулушу намүтәнасиб вә ејбәчәрдир, бу чәһәтдән бүтүн Авропа өлкәләриндә ишләдилән һәрфләрә гәтијјән ујғун кәлмир вә онларын һамысындан да чәтиндир. Әрәб һәрфләрилә јазаркән педагожи принсипләрин мүәјјән етдији отуруш гајдасы позулур, аз јашлы шакирдләрдә лүзумсуз јерә әјилмә вә кәркинлик әмәлә кәтирир. Буна көрә дә тәәччүблү дејил ки, мүсәлман тәһсили көрмүш чаванларын мүһүм бир гисминин ја дөшү батыг, ја бели донга олур, ја да көзү јахшы сечмир.

4. Саит сәсләри ифадә етмәк үчүн әрәб әлифбасында кифајәт гәдәр һәрф јохдур. Бә'зи һалларда јазыны анлашыглы етмәк мәгсәдилә гојулан һәрәкәләр исә сәтрин каһ алтында, каһ да үстүндә јазылдығындан, јазы просесинә даһа да мане олур. Күл, кәл, көл, кил, күл, кәл кәлмәләрини, хүсусән кәләм, килим, күлүм, кәлим кими кәлмәләри әрәб һәрфләри илә бир-бириндән фәргләндирмәк сон дәрәчә мүшкүл бир ишдир. Китаб вә гәзетләрдә раст кәлән намә'лум елми вә чоғрафи адлары, јазычы, алим вә ихтирачы адларыны вә с. нечә тәләффүз етмәк охујанын өз ихтијарына бурахылыр ки, о да јалныз чүмләнин үмуми мә'насына әсасланараг бу намә'лум кәлмәләри бачардығы кими охујур[218].

[216] «Әрәб һәрфләри илә پنجشنبه шәклиндә јазылан «пәнчшәнбә» кәлмәсиндә, көрүндүјү кими, он нөгтәдән истифадә едилир.

[217] «Гафгаз» гәзети, 10 сентјабр, 1898.

[218] Бу фикрини сүбут етмәк мәгсәдилә балтаны лап көкүндән вурмаг үчүн Ф. Көчәрли белә бир мараглы һадисә нағыл едир. Бир гәза мәктәбинин шакирдләри онлара дәрс дејән ахундун «алимлик дәрәчәсини» јохламаг мәгсәдилә, јахуд бәлкә дә онунла зарафат ет-

Көчәрли јени әлифба уғрунда апарылан мүбаризәнин перспективләринә ачыг көзлә бахыр, әрәб әлифбасынын дәјишдирилмәси илә әлагәдар олараг куја Азәрбајҹан мәдәнијјәтини «тәһлүкә» көзләдији һаггында бә'зи зијалыларын уйдурмаларыны алт-үст едирди. Тәнгидчи јахшы билирди ки, өлкәнин әгли инкишафынын ән јахшы нүмунәләри, классикләрин бир сыра һалларда бөјүк усталыгла көчүрүлмүш надир әсәрләри мәһз әрәб әлифбасы илә јазыда тәсбит едилмишдир. Лакин Көчәрлијә көрә истәр мәтбу, истәрсә дә гејри-мәтбу шәкилдә бу күнә гәдәр кәлиб чыхмыш һәмин әсәрләр мәһз чәтин вә гәлиз әрәб һәрфләри илә јазылдығы үчүн, халгын өвладлары һеч дә һәмишә онлардан истифадә етмәк игтидарында дејилләр. «Бу ән башлыча кејфијјәтдән мәһрум олдуғу үчүн һәмин әсәрләр чохлуғун мә'нәви еһтијачларыны өдәјә билмир вә демәли, һеч бир хејир вермәдән јатыб галырлар»[219].

Көчәрли јени әлифба дејәркән орижиналлыг хатиринә һеч дә һәр чүр јени әлифбаны, уйдурма һәрфләри вә гондарма шәкилләри нәзәрдә тутмурду. М. Шаһтахтлыны да Көчәрли мәһз бунун үстүндә чидди тәнгид етмишди[220]. О көстәрирди ки, М. Шаһтахтлынын тәгдим етдији јени һәрфләрдән көһнәлик гохусу кәлир вә онлар артыг тарихин сәһнәсиндән чохдан силиниб кетмиш финикијалыларын вә ассуриләрин јазыларыны хатырладыр. М. Шаһтахтлы саит сәсләри ифадә етмәк үчүн әрәб әлифбасында 1-дән 10-а гәдәр сај адларыны көстәрән рәгәмләри көтүрмүшдү. Башга сәсләр үчүн дә әлавә ишарәләр сечдијиндән, онун әлифбасы 49 һәрфдән ибарәт олмушду. О, әрәб һәрфләринин јазылышында истифадә олунан нөгтәләри ләғв етмишдисә дә бунларын әвәзинә һеч дә нөгтәләрдән асан олмајан хәтләр вә «будаглар» тә'сис етмишди. Чүмләнин башында кәлән сөзләрдә, һабелә хүсу-

мәк гәсди илә Крыловун тәмсилләриндән биринин илк сәтрини Гур'анын јазылдығы хәтлә синиф лөвһәсинә көчүрүрләр. Ахунд синфә кирәр-кирмәз Гур'анын мүгәддәс ајәсини натәмиз лөвһәјә јаздыглары үчүн ушаглара төһмәт едир. Буну көрән шакирдләр ондан тәвәггә едирләр ки, һәмин «ајәни» охусун. Ахунд чешмәјини тахыб һыггана-һыггана, һөччәләјә-һөччәләјә өз билдији кими башлајыр гурашдырмаға вә Гур'анын ајәләриндән бирини охујур...» («Гафгаз» гәзети, 8 октјабр, 1898).

[219] «Гафгаз» гәзети, 8 октјабр, 1898.

[220] Ф. Көчәрли. «М. С. Шаһтахлынын сөвтү Шәрг әлифбасына даир», «Тифлисски листок» гәзети, 14 мај, 1902.

си исимләрдә сечилмәси мүтләг ваҹиб олан баш һәрфләр јох иди.

Тәнгидчи јени әлифба тәблиғатчыларыны бу јолдан узаглашмаға чағырараг јазырды: «Бизим дәриндән инандығымыз будур ки, јени әлифба көһнәлмиш әрәб һуруфаты әсасында дејил, ән јахшы јазы нөвү кими тәгдир едилән Авропа һуруфаты әсасында тәртиб едилмәлидир».

* *
*

Дејиләнләрдән бир даһа ајдын олду ки, о заманын ән ерудисијалы тәнгидчиләриндән бири кими јорулмаг билмәдән чалышан Көчәрлинин чохчәһәтли фәалијјәти М. Ф. Ахундовдан сонра реалист демократик әдәбијјатымызын естетик принсипләринин инкишафында тәгдирәлајиг бир мәрһәлә олмушдур. Тәнгидчинин әдәбијјат тарихинә мүнасибәтини, классик ирси топлајыб нәшр етмәк саһәсиндәки фәалијјәтини, бу ирсдән өз мүасирләринин еһтијачлары үчүн истифадә етмәк манерасыны даһа кениш өјрәнмәк ишиндә онун индијәдәк таныш олдуғумуз мәгаләләри илә бирликдә Көчәрлини сонралар бүтүн елм аләминдә мәшһур едән бөјүк әсәри—«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары»нын чидди ролу вардыр.

III ФӘСИЛ

«АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫ ТАРИХИ МАТЕРИАЛЛАРЫ»

Әдәбијјатымызын тарихини јазмаг саһәсиндә илк вә гијмәтли бир тәшәббүс олан «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» тәкчә Фиридунбәј Көчәрлинин јарадычылығында дејил, Азәрбајчанда әдәбијјатшүнаслыг елминин тарихиндә көркәмли јер тутур.

«Материаллар»ын сәләфи олан «Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты» китабыны Көчәрли 1903-чү илдә Тифлисдә чап етдирсә дә һәмин мөвзу илә әлагәдар олараг ахтарышлар апармаға даһа әввәл, һәлә Јереванда мүәллим олдуғу илләрдә башламышды. Шушада, Горидә, хүсусилә Јереванда, һабелә вахташыры кәлиб кетдији Бакы, Тифлис, Кәнчә, Газах шәһәрләриндә Ф. Көчәрли Азәрбајчан әдәбијјатына даир әлинә кечән әсәрләри һәмишә бөјүк сә'јлә топлајырды.

1903-чү илдә чап етдирдији илк китабчасы илә тәдгигатчы Гафгазын әдәби ичтимаијјәти вә үмумән зијалылары гаршысында бир әдәбијјатшүнас кими өзүнү имтаһан етмәк мәгсәди күдүрдү. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинә даир јығчам мә'лумат верән бу китаб о заман бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышды.

Көчәрли китаб шәклиндә бурахылмаздан әввәл һәмин әсәри Тифлисдә чыхан «Кавказский вестник» мәчмуәсиндә дә чап етдирмишди[221]. Һәр ики мәтнин мүгајисәси онларын арасында чидди бир фәрг олмадығыны сүбут едир.

Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архивиндә һәмин

[221] «Кавказский вестник», № 5, 1901.

әсәрин мүәллиф тәрәфиндән чох сәлигә илә көчүрүлмүш әслини тапдыг[222].

Бу әлјазмасыны 1903-чү илдә бурахылмыш мәгаләнин вә китабын мәтни илә мүгајисә етдикдә бә'зи нүсхә фәргләри илә гаршылашдыг ки, бунлардан ән мүһүмләрини јери кәлдикчә гејд едәчәјик.

«Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты» китабы вахты илә чох кениш јајылмыш вә о заманкы мәтбуатын диггәтини чәлб етмишди. Бу китаб тәкчә әдиб вә шаирләрин дејил, Азәрбајчан әдәбијјаты мараглыларынын да севинчинә сәбәб олмушду. Өлкәнин мүхтәлиф јерләриндән көндәрилән мәктубларда Көчәрлинин бөјүк зәһмәти гејд едилир, онун бу нәчиб иши тәгдир олунурду. «Тифлисски листок» гәзети һәмин китабы азәрбајчанлыларын һәјаты илә мараглананһәр бир адам үчүн лазымлы сајараг ону тәблиғ етмишди[223]. Бу мүнасибәтлә «Шәрги-Рус» гәзетиндә Рәшидбәј Әфәндијевин ресензијасы дәрч едилмиш[224], о заман тәләбә олан Нәриман Нәриманов исә мүәллифә јаздығы бир мәктубунда бу китабла әлагәдар олараг Көчәрлидән сон дәрәчә разы галдығыны билдирмишди[225].

Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдгигатына даир илк тәчрүбәсинин мүвәффәгијјәтлә нәтичәләндијини көрән Көчәрли һәвәсләнәрәк әсәрини тамамламаг үчүн өз фәалијјәтини даһа да кенишләндирир. Әлавә олараг беш иллик кәркин зәһмәтдән вә сајсыз-һесабсыз мәһрумијјәтдән сонра Көчәрли «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары»нын биринчи вариантыны јазыб гуртарыр.

Лакин бу әсәрини чап етдирмәк Көчәрли үчүн ону јазмагдан гат-гат чәтин иди. «Закавказское обозрение» гәзети бу мүнасибәтлә јазырды: «Мәшһур мүсәлман әдәбијјатшүнасы Ф. Көчәрли Азәрбајчан татарларынын әдәбијјатына даир ири һәчмли әсәрини јазыб гуртармышдыр. Мүәллиф бир нечә илдән бәри үзәриндә ишләдији

[222] Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 1428, иш 751. Бу әлјазмасы библиограф С. Есадзенин шәхси архивиндә Азәрбајчанын етнографијасына, хүсусилә фолклорумуза даир бир нечә библиографик көстәричи илә бир јердә сахланмагдадыр. Көчәрли әлјазмасындакы имзасынын алтында ашағыдакы тарихи гејди етмишдир: 2 октјабр, 1902-чи ил.

[223] «Тифлисски листок» гәзети, 26 октјабр, 1903.

[224] «Шәрги-Рус» гәзети, 29 октјабр, 1903.

[225] Бу факт Фәрһад Ағазадәнин «Ф. Көчәрлинин биографијасы» адлы мәгаләсиндән көтүрүлмүшдүр (Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун елми архиви, инвентар № 566).

бу әсәри үчүн индијәдәк һеч кәсә мә'лум олмајан чохлу материал топламышдыр... Анчаг буна тәәссүф едирик ки, ч-б Көчәрлинин әлиндә вәсаит олмадығы үчүн бу чох гијмәтли әсәрин нәшри бәлкә дә узун мүддәтә тә'хирә салыначагдыр»[226].

Мадди еһтијач Ф. Көчәрлинин чохдан топлајыб системә салдығы Азәрбајчан фолклору нүмунәләринин дә чап едилмәсинә мане олан башлыча сәбәб иди. 1912-чи илдә Бакыда, Оручовлар мәтбәәсиндә чап едилмиш «Балалара һәдијјә» адлы һәмин мәчмуә дә 5 ил ишыг үзү көрмәмишди.

«Ничат» чәмијјәтинин 1906-чы илдә мәтбуатда е'лан едилмиш мәрамнәмәсини[227] көрәркән Көчәрли чох севинмишди. Һәмин мәрамнамәнин бәндләриндән бириндә «Мүсәлман шүәра вә әрбаб-гәләмининин тәрчүмеји-һалларыны вә асарыны нәшр етмәк» сөзләрини охујан Көчәрли үрәкдән инанмышды ки, битирмәкдә олдуғу әсәринин чапы ишиндә бу чәмијјәт она јардым көстәрәчәкдир. Лакин илләр кечир, әсәр исә, мүәллифин өзүнүн јаздығы кими, «тоз баса-баса јатыб галырды»[228].

Әсәрин чап олунмасы үчүн јалныз Ф. Көчәрли өзү дејил, онун достлары, јазычылар, әдәбијјатымызын вә маарифимизин гәдрини билән зијалылар да чалышырдылар. Бу ишдә А. Шаигин зәһмәти хүсусилә бөјүк олмушдур. О, Көчәрли илә мүнтәзәм олараг јазышыр, достунун Горидән көндәрдији мәктублара әсасән Бакы нәшријјатлары илә әлагә сахлајырды. 1914-чү илдә көндәрдији бир мәктубда Көчәрли А. Шаигин Бакы наширләри илә әлагәләриндән данышыр вә көстәрирди ки, бу китабы чап етдирмәкдә «мәгсәдим пул газанмаг дејил, халгымыза, әдәбијјат вә мәдәнијјәтимизә көмәк етмәкдир»[229].

Лакин нәшријјатлар каһ бу чүр китабларын јахшы сатылмадығыны, каһ јеничә башланмыш биринчи дүнја мүһарибәси илә әлагәдар олараг кағызын баһаландығыны, каһ да башга сәбәбләри бәһанә кәтирәрәк «Материаллар»ын чапы үчүн бөјүк мәбләғ тәләб едирдиләр.

---

226 «Закавказское обозрение» гәзети, 28 октјабр, 1908.
227 «Рәһбәр» журналы, № 3, 1906.
228 «Материаллар», I чилд, 1 һиссә, сәһ. VIII.
229 Мәктубун әсли А. Шаигин архивиндәдир.

Көчәрлинин бир мәктубундан[230] мә'лум олур ки, 1913-чү илин әввәлләриндә мәтбәә саһиби нашир Исабәј Ашурбәјов «Материаллар»ы чап етмәји бојнуна чәкмишсә дә сонра вә'динә әмәл етмәмишдир. Пулпәрәст мәтбәә саһибләри Оручов гардашларына мүрачиәт едән Көчәрли јенә дә узун сүрүндүрмәләрә мә'руз галмыш вә арзусуна наил ола билмәмишди. Һәр јердән әли үзүлән Көчәрли ахырда белә гәрара кәлмишди ки, әсәрини Кијевдә тәһсил алан азәрбајчанлы тәләбәләрә көндәриб, орада һиссә-һиссә чап етдирсин. Лакин о заман тәләбәләрин сон дәрәчә ағыр олан мадди вәзијјәти бу ишин дә баш тутмасына мане олмушду.

Сајсыз-һесабсыз дәфтәрхана маниәләриндән сонра 1915-чи илин әввәлләриндә «Материаллар»ла әтрафлы таныш олан «Ничат» чәмијјәти идарәси бу әсәри чап етдирмәји гәрара алыр[231]. Лакин чәмијјәтин һәмин гәрары кағыз үзәриндә галыр...

Бүтүн бунлара бахмајараг, Көчәрли руһдан дүшмүр, әлиндән кәләни әсиркәмәдән «Материаллар»ын ишыг үзү көрмәси үчүн чалышыр, онлары јорулмаг билмәдән топладығы јени мә'лумат вә әсәрләрлә даһа да зәнкинләшдирир вә тамамлајырды.

Көчәрлини илләр боју бу әсәри чап етдирмәк уғрунда мүбаризәјә сөвг едән әдәбијјатымыза, мәдәнијјәтимизә олан сонсуз мәһәббәт иди. Онун өз әсәри һаггында «Бу бизим үчүн әзиз вә мүбарәк бир китабдыр» демәси дә бу бөјүк мәһәббәтин тәзаһүрү кими гијмәтләндирилмәлидир.

Әсәрләринин нәшри јолунда раст кәлдији һәр чүр маниәни әдиб јашадығы дөврдә әдәбијјат вә инчәсәнәтин, халг исте'дадынын инкишафына әһәмијјәт верилмәмәси илә изаһ едирди. Лакин о, инанырды ки, «бу чәһаләт вә бәталәт һәмишәлик давам етмәјәчәкдир. О вахт кәләчәкдир ки, үдәба вә шүәрамызын гәдри вә гијмәти билинәчәкдир. О көзәл вахт бәлкә дә јахынлашыбдыр»[232]. Вәтәнпәрвәр алимин көстәрдији сә'јләрә бахмајараг,

---

230 Горидән Ј. В. Чәмәнзәминлијә јазылмыш 17 март 1913-чү ил тарихли һәмин мәктуб Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы јанында Республика Әлјазмалары фондунда (инв. 270—19671) сахланыр.
231 «Мүсәлманларын һәјаты вә мәтбуаты», «Каспи» гәзети, 30 апрел, 1915.
232 Ф. Көчәрли. «Әдәбијјатымыза даир», «Сәда» гәзети, 3 декабр, 1909.

онун сајсыз-һесабсыз әзаб-әзијјәтлә топладығы, системәсалдығы «Материаллар» өз сағлығында дүнја үзү көрмәди.

Совет һакимијјәтинин илк илләриндән башлајараг, өлкәмиздә милли әдәбијјатларын тәдгиги, топланмасы вә өјрәнилмәси үчүн кениш шәраит јаранды. Республикамызда классик ирсин нәшр едилмәси саһәсиндә атылмыш илк мүвәффәгијјәтли аддымлардан бири дә «Материаллар»ын бурахылмасы олду. Бу ишдә Көчәрлинин арвады, маариф хадими Бадсәба ханым Көчәрлинин дә чидди хидмәтләри вардыр. 1923-чү илин ахырларында Б. Көчәрли «Материаллар»ы Азәрбајчан ССР Халг Маариф Комиссарлығына тәгдим едир. О заман али вә орта мәктәбләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинә даир кениш вә әһатәли бир дәрслик олмадығындан, тәләбәләрин вә мүәллимләрин бу саһәдәки еһтијачыны өдәмәк үчүн комиссарлыг јоллар ахтарырды. Мәрһум А. Шаигин сөјләдијинә көрә, 1924-чү илин әввәлләриндә о вахт Халг Маариф комиссары вәзифәсиндә чалышан Мустафа Гулијев јолдаш Көчәрлинин «Материаллар»ыны, Һүсејн Әфәнди Гајыбовун «Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмуәдир» адлы әсәринин дөрдчилдлик әлјазмасыны бир нечә јазычыја вә әдәбијјат мүәллиминә верәрәк бунларла јахындан таныш олуб, индики һалда һансыны чап етмәјин мәгсәдә ујғун олдуғу һаггында өз рә'јләринин билдирмәјини хаһиш едир. Јухарыда көстәрилдији кими, А. Шаиг «Материаллар»ын тәртиб принсипи, һабелә онун ајры-ајры фрагментләри илә һәлә мүәллифин өз сағлығында таныш олмушду. Онлары күлл һалында тәкрар охудугдан сонра А. Шаиг дә биринчи әсәрә үстүнлүк верир вә өз фикрини Маариф Комиссарлығына билдирир. Узун илләрдән бәри Азәрбајчан маарифи вә әдәбијјаты саһәсиндә чалышан, бәдии әсәрләри, дәрслик, програм вә тәрчүмәләри илә мүәллим вә тәләбәләрин һөрмәтини газанан А. Шаигин рә'јини республика Халг Маариф Комиссарлығы әсас көтүрүр вә «Материаллар» нәшр олунмаг үчүн о заман Маариф Комиссарлығынын нәздиндә олан Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјатына (Азәрнәшр) верилир[233]. 22 мај 1924-чү илдә бир тәрәфдән Бадсәба ханым Көчәрли, дикәр тәрәфдән

[233] А. Шаиг. «Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим». Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Арх—24, Г—7 (183).

исә Азәрнәшрин директору Чәлил Мәһәммәдзадә арасында «Материаллар»ын чап едилмәси илә әлагәдар олараг мүгавиләнамә бағланыр[234].

Һәмин мүгавиләнамәјә әсасән Азәрнәшр бу әсәри 1.000 нүсхә тиражла бурахмағы, онун орижиналыны исә Бадсәба ханыма гајтармағы өһдәсинә көтүрүрдү. Мүгавиләнамәдә көстәрилир ки, китаб анчаг јазылдығы шәкилдә дәрч едиләчәкдир вә онун мәтнинә едиләчәк һәр һансы хырда дүзәлиш јалныз Бадсәба ханымын разылығы илә олачагдыр.

Нәһајәт, 1925-чи илдә «Материаллар»ын I чилди (I вә II һиссәләр ајрыча китаблар һалында), 1926-чы илдә исә II чилди (I вә II һиссәләр ајрыча китаблар һалында) чапдан чыхды.

* *
*

Јухарыда вердијимиз мүхтәсәр мә'лумат «Материаллар»ын I вә II чилдләринә (4 һиссә) аиддир. Бу чилдләрдә мүәллиф XX әсрә гәдәрки Азәрбајчан әдәбијјатыны әһатә етмәјә чалышмыш, XX әср јазычылары вә конкрет әдәби һадисәләри һаггында исә һеч бир әтрафлы мә'лумат вермәмишдир. Тәдгигатчынын мәгалә вә мәктубларындан, һабелә ону јахындан танıјанларын дедикләриндән көрүнүр ки, Көчәрли һәмин әсәринин XX әср Азәрбајчан әдәбијјатындан бәһс едән хүсуси чилди үзәриндә дә узун мүддәт чалышмыш, бол вә зәнкин материал топламыш, лакин әввәлки чилдләр кими ону да чап етдирмәјә мүвәффәг олмамышдыр.

«Материаллар»ын III чилдинин јазылмыш олдуғуну күман етмәјә әсас верән бә'зи фактлара нәзәр салаг.

Көчәрлинин Республика әлјазмалары фондундакы архивиндә рус дилиндә тәртиб едилмиш бөјүк сијаһыдан ибарәт бир дәфтәр сахланыр. Бу сијаһыда Көчәрли илә јазышан мүәллифләрин ад вә фамилијалары, онларын Көчәрлијә көндәрдикләри мәктубларын сајы вә бә'зи мәктубларын чох хырда (ики-үч чүмләдән ибарәт) аннотасијасы гејд едилмишдир. Һәмин мәктублар әлимизә кечмәсә дә, бу сијаһынын өзү Көчәрлинин XX әсрдә јашајыб јаратмыш бир сыра көркәмли Азәрбајчан әдиб,

[234] Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Арх—24, Г—3 (85).

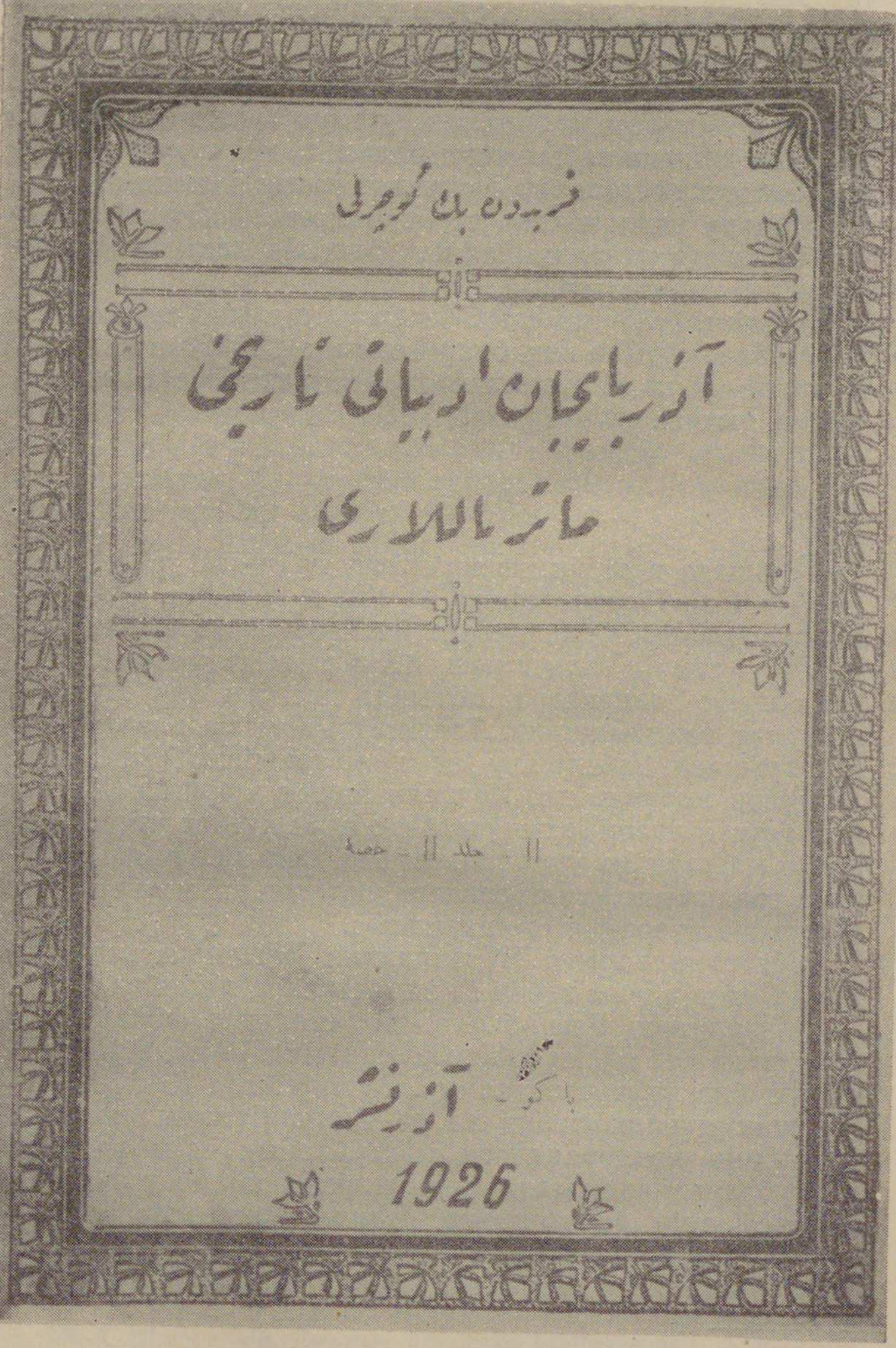

«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары»нын (II чилд, II һиссә) титул сәһифәси (Бакы, 1926).

шаир, алим вә мүһәррири илә јахын јарадычылыг әлагәләри сахладығыны сүбут едир[235].

Бу сијаһыны ахырадәк диггәтлә охудугда асанлыгла еһтимал етмәк олур ки, Көчәрли мүасири олан һәр бир јазычыја ајрылыгда мәктуб јазараг, онлардан әсәрләринин әлјазмаларыны, һабелә тәрчүмеји-һалларыны көндәрмәји хаһиш едирмиш. Бә'зи мәктублара верилмиш аннотасијалар бу еһтималымызы даһа да гүввәтләндирмәкдәдир. Мәсәлән, һәмин дәфтәрдә Аббас Сәһһәтин Көчәрлијә јазмыш олдуғу мәктубларын сајындан әлавә, бу мәктубларын арасында А. Сәһһәтин чохлу орижинал ше'рләринин, рус вә Авропа әдәбијјатындан етдији тәрчүмәләрин, һабелә 32 сәһифәлик тәрчүмеји-һалынын олдуғу да көстәрилир. Мәһәррәмов фамилијалы бир мүәллиф Шамахыдан Ширван шаирләри һаггында мә'лумат вә Сабирин тәрчүмеји-һалыны, Әли Мирзә Нәриманов исә Нәриман Нәримановун тәрчүмеји-һалыны Көчәрлијә көндәрмишләр. Һүсејн Чавидин, Абдулла Шаигин вә башгаларынын мәктубларына верилмиш аннотасијалардан да онларын өз әсәрләрини вә тәрчүмеји-һалларыны Көчәрлијә көндәрдикләри мә'лум олур.

Ајдын мәсәләдир ки, Көчәрли бүтүн бу әсәр вә мә'луматлары мүәјјән мәгсәдлә топлајырмыш. «Материаллар»ын I вә II чилдләри үчүн материал јығаркән растлашдығы чәтинликләр әдиб үчүн бир өрнәк олмушду. О, һисс едирди ки, мүасир әдәбијјата даир материаллары инди јығмазса, XX әсрдән әввәлки әдәби ирсимизи тәдгиг едәркән өзүнүн чәкдији мөһнәт вә әзабы сабаһын тәдгигатчылары икигат артыг чәкәчәкләр.

«Материаллар»ын 3-чү чилди үзәриндә ишләдији вә әсәрини мүасир Азәрбајчан әдәбијјаты илә тамамламаг нијјәтиндә олдуғу һаггында Көчәрли өзү бир нечә јердә јазмыш вә III чилд үчүн материал топламагда она көмәк едәнләрә разылығыны билдирмишдир.

[235] Нәриман Нәриманов — 2 мәктуб, Чәлил Мәммәдгулузадә — 22 мәктуб, Һашымбәј Вәзиров — 47 мәктуб, Аббас Сәһһәт — 27 мәктуб, Әләкбәр Сабир — 3 мәктуб, Јусиф Вәзир — 6 мәктуб, Әбдүррәһимбәј Һагвердијев — 5 мәктуб, Һүсејн Әфәнди Гајыбов — 7 мәктуб, Чавад Ахундов (Әһмәд Чавад) — 1 мәктуб, Фәрһадбәј Ағајев — 10 мәктуб, Абдулла Шаиг — 24 мәктуб, Сәлман Мүмтаз — 17 мәктуб, Үзејир Һачыбәјов — 14 мәктуб, Султан Мәчид Гәнизадә — 78 мәктуб, Һүсејн Чавид — 4 мәктуб, Мәһәммәд аға Шаһтахтлы — 3 мәктуб, Сејид Һүсејн — 4 мәктуб, Рәшидбәј Әфәндијев — 4 мәктуб, Мәммәдәли Сидги — 1 мәктуб, Әлигулу Нәчәфов Гәмкүсар — 1 мәктуб вә һ. б. (Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Арх—24, Г—1 (15).

«Мирзә Абдулла Мәммәдзадәнин вә Рәһимбәј Гајыбовун хатирәләринә» адлы мәгаләсиндә Көчәрли тәдгигатчы Сурун (Мирзә Абдулла Мәммәдзадәнин тәхәллүсү иди) һәјат вә фәалијјәти һаггында мә'лумат вердикдән сонра белә јазыр:

«Азәрбајчан әдәбијјатына даир јаздығымыз әсәр үчүн Јелизаветпол шаир вә јазычыларынын әсәрләриндән нүмунәләри вә онларын тәрчүмеји-һалларыны—бу гијмәтли материаллары топлајыб көндәрдијинә көрә биз шәхсән мәрһум Мирзә Абдуллаја миннәтдарыг. О мәрһум доғма әдәбијјаты чох севәр вә әсәримизә кәрәк олан мә'луматы топламаг үчүн етдијимиз бүтүн хаһишләрә вә вердијимиз һәр чүр тапшырыглара әмәл едәрди. Сурдан алдығымыз сон материал мүасир шаирләримиздән Әли Мәммәдзадәнин, Әли Разинин вә шаирә Асија ханымын тәрчүмеји-һалларына аид иди... Бунлардан Мәшәди Сиҹимгулу имзасы илә јазан биринчиси, Дабаны чаттаг хала имзасы илә јазан икинчиси сатирик «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсиндә әмәкдашлыг едибләр»[236].

Бурада ады чәкилән шаирләрдән һеч биринин һаггында «Материаллар»ын бизә мә'лум олан ики чилдлијиндә мә'лумат, јахуд биографик очерк јохдур. Истәр бу материаллардан, истәрсә дә јухарыда хатырлатдығымыз јазышмалардан Көчәрли өз әсәринин јалныз III чилдиндә истифадә едә биләрди. Һәмин әсәрин III чилдини һазырламаг үчүн бол материалы вә ајдын перспективи олмадан Көчәрли һеч вәчһлә Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлијә мәктубунда бу сәтирләри јазмазды: «Тәзә әдәбијјатымыза даир өз мәчмуәмин III чилдиндә... сизин әсәрләрин барәсиндә әтрафлы јазачағам»[237]. Ејни вә'ди Көчәрли «Кәлинләр һәмајылы» вә с. әсәрләрини тәһлил етдији Султан Мәчид Гәнизадә һаггындакы мәгаләсиндә дә хатырлатмышдыр[238].

«Материаллар»ын III чилдинин әлјазмаларындан бир гисмини шәхсән охујанлардан гочаман јазычымыз мәрһум Абдулла Шаиглә көрүшмәк бизә нәсиб олду. Һәлә 1958-чи илин јанварында јазмыш олдуғу «Көчәрли һаггында хатирәләрим» адлы мәгаләсиндә А. Шаиг көстәрирди ки, о, 1914-чү илин јајында Күрчүстанын Манглиси јајлағында Көчәрли илә бир јердә истираһәт етмиш вә мүәллиф өзү әсәринин XX әср Азәрбајчан әдәбијјатына һәср едилмиш III чилдинин бир нечә фәслини она охумушдур[239].

[236] «Каспи» гәзети, 6 ијун, 1912.

[237] Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы јанында Республика Әлјазмалары фонду, Арх—26, Г—13 (269).

[238] «Мәктәб» журналы, № 21, 1912.

Бүтүн бу дедикләримиз күман етмәјә әсас верир ки, Көчәрли «Материаллар»ын XX әсрин әдиб вә шаирләриндән бәһс едән 3-чү чилдини дә јазмыш, лакин буну да өз сағлығында чап етдирә билмәмишдир.

* *
*

«Материаллар»ын гурулушундан, онун тәртиб принсипләриндән вә әһатә етдији јазычылар һаггындакы очеркләрдән данышмаздан әввәл һәмин әсәрә гәдәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинә даир бә'зи мәтбу вә гејри-мәтбу мәнбәләрә өтәри дә олса бир нәзәр салмаг фајдалы оларды.

Азәрбајчан халгынын әдәбијјаты дүнјанын ән гәдим вә зәнкин әдәбијјатларындандыр. Һәлә VII—VIII әсрләрдә јашајыб әрәб дилиндә гијмәтли ше'рләр јазмыш бир сыра Азәрбајчан шаирләринин әсәрләринә даир мә'лумат верән мәнбәләр вардыр. Бәшәр мәдәнијјәти хәзинәсини өз өлмәз әсәрләрилә бәзәмиш Хагани, Низами, Фүзули, Нәсими, Вагиф, М. Ф. Ахундов, Сабир кими классикләримиз ејни заманда јашадыглары дөврүн ичтимаи фикринин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрән сәнәткарлар олмушлар. Һәлә өз сағлыгларында мәшһур олмуш бу бөјүк әдибләрин әсәрләринә инди дүнјанын бир сыра өлкәләринин китабхана вә музејләриндә, әлјазмаларын мүһафизә едилдији фондларда раст кәлмәк олур. Азәрбајчан шаирләринин јүксәк бәшәри дујғулар, һуманист идејалар тәблиғ едән, инсаны јүксәлдән, азадлығы тәрәннүм едән, феодал адәт-ән'әнәләринә вә сарај мүһитинә мејдан охујан әсәрләрини бир чох халгларын өвладлары өз дилләриндә мүталиә етмәкдәдирләр.

Әдәбијјатын тарихи илә, классик јазычыларын јарадычылығы илә мәшғул олан филолокијамызын өз тарихи исә гәдим олмадығы кими, Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсинәдәк о гәдәр зәнкин дә дејилди. Бә'зи Азәрбајчан, рус, Гәрб вә Шәрг әдәбијјатшүнаслары, бир сыра тәзкирәчиләр ајры-ајры Азәрбајчан шаирләри вә

[239] Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Арх—24, Г—7 (183).

онларын әсәрләри һаггында гијмәтли фикирләр сөјләмиш вә бәдии әсәрләри топламыш, бир сыра марағлы гәзет вә журнал мәгаләләри јазмышларса да нәинки әдәбијјатымызын тарихи, һәтта классикләримиз һаггында белә кениш вә һәртәрәфли монографијалар јазылмамышды. Азәрбајчан әдәбијјатынын марксизм-ленинизм методоложиси әсасында кениш вә һәртәрәфли тәдгиг едилмәси ишинә јалныз Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра башланмышдыр. Ајры-ајры јазычыларымыз һаггында монографијалар, хүсусилә әдәбијјатымызын мүхтәлиф дөврләринә аид үмумиләшдиричи елми-тәдгигат әсәрләри, нәһајәт үччилдлик «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» сон 25 илдә Азәрбајчан совет филолокијасынын әлдә етдији наилијјәтләрдир.

Азәрбајчан әдәбијјатынын ингилабдан әввәлки инкишаф мәрһәләләринә даир тәдгигатчыларымызын истифадә етдикләри илк мәнбәләрдән бири тәзкирәләрдир. Азәрбајчан шаирләри һаггында биографик мә'лумат топламагда, онларын әдәби ирсини мүәјјәнләшдирмәкдә тәзкирәләрдән кениш истифадә едилир. Лакин тәзкирәләрин бә'зисиндә шаирин һаггында верилән мә'лумат мүбалиғәли вә курултулу ифадәләрдән ибарәт олдуғу үчүн чидди елми-тәдгигат әһәмијјәтинә малик дејилдир.

Шәрг әдәбијјатына даир ән гәдим мәнбәләрдән сајылан Мәһәммәд Өвфинин «Лүбабүл-әлбаб» тәзкирәсиндә (XIII әсрин I рубү) Низами Кәнчәви һаггында верилмиш мә'луматдан көтүрдүјүмүз ашағыдакы чүмлә бу нөгтеји-нәзәрдән сәчијјәвидир: «Низами сөз мүлкүнүн һакими олмуш вә дүнјадакы бүтүн өлкәләрин һакими Македонијалы Искәндәр һаггында дастан јаратмышдыр»[240].

Заман кечдикчә тәзкирәчиләр бу чүр курултулу ибарәләрдән әл чәкиб мүәллифләрин тәрчүмеји-һалына даир бә'зи фактлары да көстәрмәјә башладылар ки, бу фактлар әсас е'тибарилә мүәллифләрин доғулдуғу, јахуд өлдүјү или, һабелә бә'зи әсәрләринин адларыны әһатә едир. Садигинин «Мәчмәүл-хәввас»ында, Сам Мирзәнин «Төһфеји-Сами»синдә верилән бу чүр мә'луматлар чох бәсит вә сәтһидир. Һакимијјәт башында дуран сүлаләләрин тарихи илә әлагәдар олараг бир сыра тәзкирәләр

---

240 А. Крымски. «Низами вә онун өјрәнилмәси», «Низами Кәнчәви» (мәгаләләр мәчмуәси), Бакы, 1947, сәһ. 142.

хроноложи гајдада, бә'зиләри әразијә көрә, бир гисми исә шаирләрин тәхәллүсләринин баш һәрфинә әсасән әлифба сырасилә тәртиб едилмишдир[241].

Тәзкирәләрин бөјүк әксәријјәтинин башлыча мәһдуд чәһәти онларын јалныз фарс дилиндә әсәрләри олан Азәрбајчан шаирләрини әһатә етмәсиндәдир. Һ. Араслынын XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјатына даир тәдгигатындан мә'лум олур ки, Әһмәд Рази, Лүтфәлибәј Азәр, Мирзә Таһир Нәсрәбади, Әлишир Хан кими тәзкирәчиләр анчаг фарс дилиндә әсәрләри олан тәк-тәк Азәрбајчан шаирләри һаггында бир-ики чүмләдән ибарәт мә'лумат вермиш, ана дилиндә гијмәтли бәдии әсәрләр јаратмыш сәнәткарларымыз һаггында исә демәк олар ки, һеч бир шеј јазмамышлар.

Мәсәлән, Лүтфәлибәј Азәр «Атәшкәдә» адлы тәзкирәсиндә[242] анчаг фарсча јазан бә'зи Азәрбајчан шаирләринин әсәрләриндән нүмунәләр вермишдир. Һәмин шаирләрин һәјат вә јарадычылығы һаггында тәзкирәдә јазылмыш мә'лумат исә чох чүз'и вә сәтһидир. Проф. Һ. Араслы һаглы олараг һесаб едир ки, XIX—XX әсрләрдә тәзкирә јазан Азәрбајчан мүәллифләри өзләринин орта әсрләрдәки сәләфләриндән о гәдәр ирәли кедә билмәмиш, гәдим тәзкирәчиләрә бә'зи әлавәләр етсәләр дә әсас јазычылары әһатә едә билмәмишләр[243].

Кечән әсрдә тәртиб едилмиш поетик мүнтәхәбатлардан Адолф Берженин 1867-чи илдә Лејпсигдә чап етдирдији «Гафгаз вә Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмуә» диггәти чәлб едир. Бу мәчмуәдә Азәрбајчанда реалист ше'рин көркәмли нүмајәндәләри олан Вагиф, Видади вә Закирин әсәрләриндән көзәл нүмунәләр топланмышдыр. Һәмин әсәрләр хроноложи гајдада, јахуд мөвзусуна көрә дејил, поетик формаларынын ујғунлуғу әсасында мүхтәлиф башлыглар алтында верилмишдир. Мәчмуәнин 45 сәһифәлик бөјүк бир һиссәси Молла Пәнаһ Вагифин әсәрләри үчүн ајрылмышдыр. Бу һиссәдә шаирин мүхәммәс, мүстәзад, гәзәл вә рүбаи-

---

241 Тәзкирәләрин тәртиб принсипләри һаггында бах: Ј. Е. Бертелс. «Низами» монографијасы, ССРИ Елмләр Академијасы Нәшријјаты, Москва, 1956, сәһ. 7—25.

242 Бомбеј, һичри 1277 (1860), Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы јанында Республика Әлјазмалары фонду, инвентар VI—111.

243 Һ. Араслы. «XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», Бакы, АДУ Нәшријјаты, 1956, сәһ. 6.

ләри, «Бир көзәл ки, ширин ола бинадан», «Булуд зүлфлү, ај габаглы көзәлин», «Билмәнәм мәндән нечин ол севкили чанан күсүб» мисралары илә башлајан вә артыг дилләр әзбәри олмуш мәһәббәт ше'рләри, «Бах» вә «Көрмәдим» рәдифли кәскин ичтимаи е'тираз мотивли әсәрләри, һабелә «Тифлисин мәдһинә», «Түфәнк», «Саггал», «Видадијә чаваб» вә с. ше'рләри верилмишдир. Лакин Адолф Берженин мәчмуәсиндә һәчм е'тибарилә әсас јери Гасымбәј Закирин әсәрләри тутур. Бурада биз Закирин чохлу гәзәл вә мүхәммәсләри илә јанашы онун јарадычылығында мүһүм јер тутан мәнзум мәктубларын да кениш әһатә едилдијини көрүрүк. Закирин М. Ф. Ахундова, Чәфәргулу хана, Исмајылбәј Гутгашынлыја јаздығы мәнзум мәктублар, һабелә бир сыра һәчвләри мәчмуәнин әһәмијјәтини даһа да артыран әсәрләрдәндир. Адолф Берже бу әсәрләрин Азәрбајчан әдәбијјаты вә һәјаты илә јахындан таныш олмајан Авропа охучулары үчүн дәрч едилдијини нәзәрә алараг, мәчмуәсинин сонунда чәтин анлашылан Азәрбајчан вә фарс сөзләринин лүғәтини вермишдир. Мәчмуәнин тәртибатчысы тәрәфиндән јазылмыш мүгәддимәдә бә'зи Азәрбајчан шаирләри һаггында верилән биографик мә'лумат исә чох гыса вә үмумидир.

Башлыча олараг Вагиф вә онун мүасирләринин, XIX әсрин биринчи јарысында фәалијјәт көстәрмиш бә'зи Гарабағ шаирләринин әсәрләриндән нүмунәләр верән Мирзә Јусиф Нерсесов Гарабағинин «Мәчмуәји-Вагиф вә мүасирини-дикәр» (Тејмурханшура, 1856) вә Һүсејн Әфәнди Гајыбовун чох зәнкин әдәби материалы әһатә едән «Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмуәдир»[244] адлы мәчмуәләриндән фәргли олараг Мир Мөһсүн Нәввабын «Тәзкирәји-Нәвваб» (Бакы, 1913) адлы әсәриндә мүхтәлиф шаирләрин әдәби ирси илә јанашы онларын тәрчүмеји-һалларына даир фарсча мә'лумат да верилир. Бу мә'лумат чох гыса, бә'зән исә лап 2—3 сәтирдән ибарәт олса белә, шаирләрин ад вә тәхәллүсләрини, доғулдуглары јери, һабелә јашларыны тә'јин етмәкдә тәдгигатчыларымыза көмәк едир. Һәмин мә'луматлар һаггында даһа конкрет тәсәввүр јаратмаг үчүн онлардан бирини бурада веририк:

[244] Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, М—131 (3043), М—132 (3044), М—133 (3045), М—134 (3046).

«Мирзә Һүсејн Ибн мәрһум Мирзәкәрмәст. Дәр Шуше тәвәллүд јафтә. Си сал син дарәд. Шуғләш савадкирист вә әш'ар һәм микујәд»[245] (Мирзә Һүсејн мәрһум Мирзә Кәримин оғлудур. Шушада доғулмушдур. Отуз јашы вардыр. Пешәси дәрс вермәкдир; ше'р дә јазыр).

«Тәзкирәји-Нәвваб» Гарабағ шаирләрини әһатә едир. Бурада поезијасындан парчалар дәрч едилән 90 шаирин арасында Гази, Ариф, Ашиг, Аси, Фәна, Шәһид, Азәр, Қатиб, Мәхфи, Мәмаји, Шејда, Мәһзун, Тәбиб, Мухтар кими аз мә'лум олан мүәллифләр дә вардыр. Лакин 245 сәһифәлик бу китаб бир сыра икинчи дәрәчәли мүәллифләрин әсәрләри илә ағырлашдырылмыш, ирсиндән нүмунә чап едилән шаирләрин јарадычылыг хүсусијјәтләри һаггында әтрафлы мә'лумат верилмәмишдир.

Сејид Әзим Ширванинин 80-чы илләрдә тәртиб олундуғу күман едилән тәзкирәсиндә[246] о вахтадәк мәшһур олмајан Шамахы шаирләриндән Фүруғи, Мәхмур, Гәннади, Гәми вә Рүсванын, Хан Гарадағинин тәзкирәсиндә[247] исә Ағабәјим ағанын тәрчүмеји-һалына даир мараглы мә'лумат верилмишдир.

Көрүндүјү кими, бүтүн бу тәзкирә вә мәчмуәләр (мүнтәхәбатлар) әксәр һалларда Азәрбајчан поезијасына даир јалныз фактик материалы әһатә етдикләри үчүн тәдгигатчыларымызын јахын көмәкчиләри олсалар да онлардакы елми мә'лумат сон дәрәчәдә аз, һабелә үмуми вә сәтһи олуб, филоложи фикримизин тарихиндә чидди рол ојнаја билмәмишдир.

* *
*

Көчәрлинин «Материаллары» јухарыда мүхтәсәр шәкилдә үзәриндә дајандығымыз тәзкирә вә мәчмуәләрин бә'зи әламәтләрини дашыдығына бахмајараг, онларын һамысындан фәрглӧнән, әдәбијјатымызын бөјүк бир дөврүнү әһатә едән мүәјјән елми принсипә әсасән тәртиб едилмиш тәдгигат әсәридир.

«Материаллар»да һансы мәсәләләри гојуб һәлл етмәјә чалышдығыны мүәллиф белә изаһ едир:

«Һәр бир шаирин мәсләкини, үслуб-кәламыны, өз әср вә зәманәсинин тәгазасынча нә нөв әсәрләр вүчуда кә-

[245] «Тәзкирәји-Нәвваб» сәһ. 213.
[246] Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, С. Ә. Ширвани архиви (Г—23).
[247] Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, Б—1486/10510.

тирдијини вә онларын ҹәмаәтимизә һүсн тә’сирини, хејир вә зәрәрини бәгәдри гүввә ачыб көстәрмишик»[248]. Әлбәттә, әдәби шәхсијјәтләрин јазы үслубуну, әсәрләрилә заманын тәләбләринә нечә ҹаваб вердикләрини, һабелә онларын тә’сир даирәсини әһатә етмәк мүәллифин е’тираф етдији кими—«бәгәдри гүввә» олса да, о заманкы шәраитдә чох чәтин вә мүрәккәб бир иш иди.

Тәдгигатчынын бүтүн шаирләр һаггында јаздыглары һеч дә ејни дәрәҹәдә кениш вә әсаслы дејилдир. Бу да башлыҹа олараг бу вә ја дикәр мүәллифин әдәбијјатымызын тарихиндәки мөвгеји вә топланмыш материалын мигдары илә әлагәдар иди. Доғрудан да Көчәрли јалныз ики-үч гәзәл јазмыш һәр һансы бир шаир һаггында әсаслы фикир сөјләјә билмәзди. Буна көрә дә о, чох һаглы олараг бу ҹүр әдәби сималардан Мәшәди Әбдүл Шаһин, Мирзә Садыг Фани, Мәшәди Һидајәт Хаки, Мәммәдәли бәј Мәхфи, Мирзә Һагверди Сәфа вә бир чох башгалары һаггында јалныз гысаҹа мә’лумат вермәклә кифајәтләнмишдир. Һәјат вә јарадыҹылығы һаггында нисбәтән кениш мә’лумат топламаға мүвәффәг олдуғу Азәрбајҹан әдәбијјатынын шөһрәтини уҹалдан Фүзули, Вагиф, Закир, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани кими сәнәткарлар һаггында исә даһа әтрафлы данышмаға ҹалышмышдыр. Көчәрли бөјүклүјүндән вә кичиклијиндән асылы олмајараг, бүтүн әдәби сималарын ирсини еһтијат вә мәһәббәтлә топламаға, өјрәниб нәшр етмәјә ҹалышмышдыр. Лакин тәдгигатчы әдәбијјатымызы јалныз өјрәнмәклә кифајәтләнмәјиб, ону гијмәтләндирмәјә дә тәшәббүс көстәрмишдир. Адолф Берженин, Мирзә Јусиф Нерсесов Гарабағинин, Мир Мөһсүн Нәввабын, Һүсејн Әфәнди Гајыбовун тәзкирәчилик руһунда тәртиб олунан, ајры-ајры шаирләр вә онларын әсәрләри, һабелә әдәби сималарын јетишдикләри конкрет тарихи шәраит һаггында демәк олар ки, һеч бир тәһлили материалы әһатә етмәјән мәҹмуәләриндән әсаслы сурәтдә фәргли олараг, «Материаллар»да әдәби һадисәләрин кедиши, тарихи инкишаф просеси тәһлил едилир.

Бу ҹәһәт, көрүнүр, Көчәрлинин рус әдәбијјаты тарихинә даир охудуғу мәнбәләрлә әлагәдар иди. Әсримизин әввәлләриндә бу мөвзуда Н. Соловјовун (Андрејевич) «Рус әдәбијјатына даир очеркләр», А. Пыпинин «Рус

248 Материаллар, II ҹилд, I һиссә, сәһ. X.

әдәбијјаты тарихи», А. Мезијерин «XI—XII әсрләрдә рус әдәбијјаты», Н. Пиксановун «Рус әдәбијјатынын хронолокијасы», М. Сперанскинин «Гәдим рус әдәбијјаты тарихи» кими ири һәҹмли тәдгигат әсәрләри чап едилмишди. Бу әсәрләрдә ән гәдим дөврләрдән башламыш XIX әсрин ахырларынадәк рус әдәбијјатынын мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләри вә ајры-ајры јазычыларын јарадыҹылығы тәһлил едилирди. Рус ше’ри тарихинә даир о заман ән чох јајылмыш әсәрләрдән бири исә «Рус поезијасы»[249] адлы икиҹилдлик мәҹмуә иди ки, Көчәрлинин өз әсәрини јазаркән бу мәҹмуәјә јахындан бәләд олдуғуну күман етмәк олар. Чүнки онун «Материаллар»ынын тәртиб принсипләри дә рус әдәбијјаты тарихинә даир јухарыда көстәрдијимиз әсәрләрин һамысындан даһа артыг «Рус поезијасы»нын тәртиб принсипләрини хатырладыр. «Рус поезијасы»нда рус шаирләринин бөјүк бир дәстәси әһатә едилмишдир. Әсәрин тәкҹә I ҹилдиндә 116 шаир һаггында мә’лумат верилир. «Материаллар»да олдуғу кими бу әсәрдә дә шаирләрин ирсиндән кениш нүмунәләр дәрҹ едилмишдир. Беләликлә дә охуҹулар «Рус поезијасы»нда Радишшев, Ломоносов, Кантемир, Тредјаковски, Верешшакин, Сумароков, Фонвизин вә башга шаирләрин тәрҹүмеји-һалына, јарадыҹылығына даир гыса мә’луматла јанашы онларын үмумијјәтлә 1.400-дән артыг ше’рини дә охуја биләрдиләр.

Рус шаирләринин тәрҹүмеји-һаллары вә онларын јарадыҹылығы һаггында әсәрдә верилән мә’лумат тәҹрид едилмиш шәкилдә дејил, мүәллифләрин јашадығы дөвр, онлары әһатә едән әдәби мүһитлә әлагәдар иди. Көчәрли дә, көрүнүр, «Рус поезијасы»нын тәртиб принсипләриндән истифадә етмишдир.

Көчәрлинин бу әсәри бир сыра әдәби мәҹмуәләрин мәһдудијјәтиндән узаг олуб, тәкҹә фарс дилиндә јазан сәнәткарлардан бәһс етмир. Әксинә, башлыҹа олараг ана дилиндә јазмыш Азәрбајҹан мүәллифләринин кениш әһатә едилдији «Материаллар»да онларын фарс вә әрәб дилләриндәки әсәрләриндән дә бәһс олунур вә нүмунәләр верилир. Тәдгигатчы бу вә ја дикәр шаири ајрылыг-

249 «Русская поэзия». Собрание произведений русских поэтов, частью в полном составе, частью в извлечениях, с важнейшими критико-биографическими статьями, библиографическими примечаниями и портретами. Издание под редакцией С. А. Венгерова, том I, Петербург, 1897. Том II, Петербург, 1901.

да, тәчрид едилмиш һалда көтүрмүр, онун фәалијјәт көстәрдији мүһити, шәраити, јазычынын мүасирләрини, өз гәләм достлары илә әлагәләрини дә өјрәнир. Көчәрли јазычылары јарадычылыг үслубларына көрә әдәбијјатшүнаслыгда инди гәбул едилдији гајдада групплашдыра билмәсә дә, онларын әдәбијјатда мөвгеји, әсәрләринин тәрбијәви әһәмијјәти вә с. һаггында әсасән дүзкүн фикирләр ирәли сүрүр. Көчәрлинин әдәби сималар һаггында мүлаһизәләриндә онлара бәсләдији дәрин мәһәббәт һәр аддымда диггәти чәлб едир. Тәдгигатчы шаирин мүвәффәгијјәтсизлијиндән, бәдии чәһәтдән мүкәммәл олмајан бир әсәриндән, үмумијјәтлә јарадычылығынын зәиф чәһәтләриндән дә сәмимијјәтлә бәһс едир, онун әсас хидмәтләрини кичилтмәмәјә чалышыр. Јухарыда көстәрдијимиз кими, «Материаллар» тәзкирәләрин тә'сириндән азад дејилди. Бу тә'сир биринчи нөвбәдә «Материаллар»-да тәсвирчилик мејлләринин күчлү олмасында өзүнү көстәрир.

Тәдгигатчы әдәбијјатымызын инкишаф мәрһәләләри, мүхтәлиф заманларда јашамыш сәнәткарларын јарадычылығында мүшаһидә етдији үмуми чәһәтләр һаггында мүлаһизәләр сөјләркән марагды паралелләрдән вә мүвәффәгијјәтли мүгајисәләрдән истифадә едәрәк, фикрини даһа ачыг вә ајдын шәкилдә сөјләмәјә чалышыр. Тәнгидчилик фәалијјәтиндә олдуғу кими, бу әсәриндә дә Көчәрли мүасирлијә хүсуси диггәт вермиш, Азәрбајчанын классик әдиб вә шаирләринин әсәрләриндә онларын дөврү илә, һабелә тәдгигатчынын өзүнүн јашајыб јаратдығы дөврлә сәсләшән чәһәтләри өн плана чәкәрәк бу барәдә кениш данышмышдыр. О, Гасымбәј Закирин ифшаедичи сатираларыны, хүсусән шаирин сонралар «Чар һакимләринин рүшвәтхорлуғу һаггында» ады илә танынмыш тәркиббәндини тәһлил едәрәк јазырды: «Бурада чајитәәссүф вә һејрәт будур ки, 60—70 сәнә бундан ирәли диван хидмәтчиләри хәлајиг илә нә нөв рәфтар едирмишләрсә, инди дә о күнә рәфтар етмәкдәдирләр... Онларын әхлаг вә әдәбиндә бир тәбдилат вә тәрәгги әсәри мүајинә олунмур. Заһирдә әдаләт вә сәдагәт мә'мурлары вә закон тәрәфдарлары адланырларса да әсил һәгигәтдә әһли-зәләмәдирләр: шүғл вә сән'әтләри шәрарәт вә фәсад төрәтмәкдир, хилаф-ганун вә әдаләт ишләр етмәкдир»[250]. Закир сатирасынын чанына, ганына ишләмиш мүасирлик дујғуларыны Көчәрли 1908-чи илдә јаздығы бир мәгаләсиндә шаирин јарадычылығындан көтүрүлмүш фактлар әсасында даһа кәскин бир шәкилдә шәрһ етмишдир[251].

Доғрудур, «Материаллар»да беш—он мәрсијә јазмагла диндар мүсәлманлар арасында шөһрәт тапмыш бә'зи шаирләрә дә јер верилмиш, онларын јарадычылығындакы мүртәче чәһәтләр ашкар мүәјјән едилмәмиш, истедад дәрәчәси, ше'рләринин руһу, әһәмијјәти бир-бириндән фәргли олан бир сыра мүәллифләрә охшар тә'рифләрдә верилмишдир. Лакин бу кими елми-методоложи гүсурларына бахмајараг, «Материаллар» Азәрбајчан филолокијасынын инкишафында ирәлијә доғру атылмыш гијмәтли бир аддым иди. Аббасгулу Аға Бакыхановун «Күлүстани-Ирәм» әсәри тарихшүнаслыгда олдуғу кими, «Материаллар» да Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында илк вә мө'тәбәр мәнбәләрдән биридир.

* *
*

«Материаллар» әсәрин јазылмасы тарихи, тәртиб принсипләри вә мүәллифин истифадә етдији мәнбәләр һаггында јығчам бир киришдән, «Башланғыч» адлы кениш нәзәри мүгәддимәдән, 6 тарихи очеркдән, әдәби сималарын тәрчүмеји-һалларына вә јарадычылыгларына даир мәгаләләрдән ибарәтдир.

Көчәрлинин бәдии әдәбијјат, әдәбијјатымызын тарихи, дил вә с. һаггында бир сыра үмуми фикир вә мүлаһизәләри, кәлдији нәтичәләр «Башланғыч»да өз әксини тапмышдыр.

Тәдгигатчы әдәбијјаты халгын тәрәггисинә тә'сир көстәрән, сәадәтинә «баис олан» амилләрдән бири һесаб едир, ону халгын һәгигәти көстәрән күзкүсү адландырыр. О, үмумијјәтлә әдәбијјаты ики гисмә ајырыр. Бунлардан биринчиси, «ағызда сөјләнән нағыл вә һекајәләрдән, чүрбәчүр милли нәғмәләрдән, ашыг сөзләриндән, мәсәлләрдән, тапмачалардан, јанылтмачлардан, ағычы сөзләриндән, бајатылардан ибарәтдир». Ајдын мәсәләдир ки, Көчәрли «ел әдәбијјаты» адландырдығы бу гисим әдәбијјатдан бәһс едәркән фолклору нәзәрдә тутмушдур.

[250] «Материаллар» I чилд, II һиссә, сәһ. 385.

[251] «Мәишәтимизә даир», «Тәрәгги» гәзети, 17 нојабр, 1908.

Шаир вә әдибләрин нәзм вә нәсрлә јаздыглары мә'лум әсәрләри исә мүәллиф јазылы әдәбијјатын нүмунәләри кими көтүрүб тәһлил едир. Көчәрли belә бир дүзкүн мүлаһизә јүрүдүр ки, «Әдәбијјатын бинөврәси вә тәкјәкаһы сөздүр». Тәдгигатчы сөзү тәкчә әдәбијјатын дејил, үмумијјәтлә инсанлар арасындакы мүнасибәтләрин дә ән мүһүм васитәси һесаб едир. Мараглыдыр ки, Көчәрли дилин мәншәји һаггында идеалист фикирдә олдуғу һалда, бир гәдәр ашағыда онун инкишаф тарихинә даир мараглы материалист мүддәалар сөјләјир: «Нечә мин илләр кәлиб кечибдир ол әсрдән ки, бизим улу бабаларымыз вәһшијанә гајалар арасында вә мағаралар күнчүндә сүкунәт едиб, даш әсбаб вә аләт васитәсилә өзләри үчүн азугә вә әтәмә кәсб едәрдиләр вә мәзкур аләтләрлә өзләрини хата-баладан мүһафизәт гылардылар. О әсрләрдә ки, она «даш әсри» дејилир, бизим бабаларын дилләриндә исте'мал олунан сөзләрин әдәди чох аз олуб, һәр бир шеји вә мәхлугу ибтидада өз сөвтилә адландырардылар вә өз бармагларындан артыг сај вә һесаб билмәздиләр. Амма мүрур-әјјам илә милләл вә әғвамын мәишәтләри вүс'әт вә рәфаһәт тапдыгча, мәдәнијјәт... артдыгча онларын дилләри дәхи тәрәгги етмәкдә олубдур вә бу һалда мәдәни милләтләрин дилләриндә нечә јүз мин сөзләр тәләффүз вә исте'мал олунмагдадыр»[252].

Бурадан көрүндүјү кими, Көчәрли дили һазыр шәкилдә адамлара «верилмиш» бир шеј дејил, конкрет тарихи шәраитлә әлагәдар инкишаф едиб зәнкинләшән бир категорија һесаб едир. Тәдгигатчыја көрә, диллә әдәбијјат бир-бирилә гаршылыглы әлагәдәдир. Биринчи икинчи үчүн шәртдир вә өз нөвбәсиндә дилин инкишафында бәдии әдәбијјатын да чох бөјүк ролу вардыр. Әдәбијјатын өзү дә дил кими чәмијјәтин кечдији инкишаф мәрһәләләри илә сыхы сурәтдә бағлыдыр. «Милләтин доланачағы кенишләндикчә, зәрури еһтијачлары тәһсил олундугча, сәрвәт вә дөвләти, шан вә шөвкәти артдыгча онун дили дә һәмин гәрар үзрә тәрәгги вә вүс'әт тапыр вә бир мәгамә чатыр ки, милләт һәр нөв фикир вә хәјалатыны, һәр гисим һиссијјат вә тәсәввүратыны, әтрафында көрүбешитдијини, мүшаһидә гылдығы әламәт вә әһвалаты, әхлаг вә әтвара даир назик мә'налары шәрһ вә бәјан етмәјә гадир олур. Бу һалда милләт башлајыр гисим-гисим

[252] «Материаллар», I чилд, I һиссә, сәһ. 5.

нәгл вә һекајәләр дүзмәјә вә синәдән сөзләр вә маһнылар (нәғмәләр) тохумаға»[253].

Көчәрлинин өзүнүн көстәрдији кими, о, «Материаллар»ы тәртиб едәркән Лүтфәлибәј Азәрин о заман кениш јајылмыш мәшһур «Атәшкәдә» тәзкирәсинин гурулушундан да истифадә етмиш, јә'ни әдәби сималар һаггында јазаркән онлары әрази, чоғрафи принсип әсасында груплашдырмаға чалышмышдыр. Тәдгигатчы «Кәнчә», «Ширван вә Шамахы», «Гарабағ—Шуша шәһәри», «Дәрбәнд шаирләри», «Губа», «Ирәван» башлыглары алтында һәмин јерләрин тарихи вә игтисади очеркини вермишдир. Бу очеркләрдә Көчәрли башлыча олараг ајры-ајры Азәрбајчан әјаләтләринин дәфәләрлә харичи ишғалчыларын һүчумларына мә'руз галдығындан, халгын өз истиглалијјәтини гәһрәманлыгла мүдафиә етмәсиндән данышыр. Һәсән Әлгәдаринин «Асар-Дағыстан», Аббасгулу Аға Бакыхановун «Күлүстани-Ирәм», Мирзә Адкөзәлбәјин «Гарабағнамә», Мирзә Чамалын «Гарабағ тарихи» әсәрләри кими мө'тәбәр тарихи мәнбәләрдән истифадә едән Көчәрли бу очеркләрдә охучусуна әдәбијјаты вә сәнәти илә таныш етмәк истәдији вилајәтин тарихи һаггында да јығчам мә'лумат верә билмишдир. Мүәллиф һәмин очеркләриндә Азәрбајчанын Кәнчә вә Шамахы кими шәһәрләринин һәлә гәдимдә Шәргин күчлү тичарәт мәркәзләриндән олдуғуну көстәрир, өлкәнин игтисадијјатында әсас јер тутан тахылчылыгдан, малдарлыгдан, ипәкчиликдән вә с. данышыр.

Мараглыдыр ки, Көчәрли очерк һәср етдији шәһәрин бина едилдији вахтдан тутмуш, мүәллифин һәмин әсәри јаздығы илләрәдәк бүтүн әсас тарихи һадисәләрини әһатә етмәјә чалышмыш, Азәрбајчанын ајры-ајры ханлыгларынын рус дөвләти илә әлагәси үзәриндә даһа кениш дајанмыш вә үмумијјәтлә Азәрбајчанын Русија илә бирләшдирилмәсини бөјүк тарихи әһәмијјәти олан бир һадисә кими гијмәтләндирмишди.

Тарихи очеркләрдә тәдгигатчы јери кәлдикчә барәсиндә јаздығы шәһәрләрин аб-һавасындан, тәбиәтиндән, орадакы ади зәһмәт адамларынын ағыр күзәранындан да бәһс едир. Мәсәлән «Кәнчә» очеркиндә охујуруг:

«Вәли аб-һавасы.. сәламәт дејил, јај фәслиндә шиддәтли исти олмағына көрә гыздырма вә гисим-гисим на-

[253] «Материаллар», I чилд, I һиссә, сәһ. 5.

хошлуглар әмәлә кәлир. Шәһәрин нүчәба гисми вә варлылары јај мөвсүмүндә Һачыкәнд адлы јајлаға ки, Кәнчәнин јахынлығындадыр, көчүб орада истираһәт едирләр. Фәгир-фүгәра шәһәрдә галыб нөв-нөв мәризләрә мүбтәла олурлар»[254].

Башга бир очеркиндә Нухада ипәкчилијин инкишафындан, барама ишләјән заводларын кетдикчә чохалдығындан данышан мүәллиф бу заводларда сон дәрәчә ағыр шәраитдә ишләјән јохсул фәһләләр һаггында јазырды: «Бичарәләр дә дар вә рүтубәтли заводларда сәһәрдән ахшамадәк ишләмәкдән вә үфунәтли һава илә нәфәс алмагдан вахтсыз-вә'дәсиз солурлар»[255].

Әлбәттә, бу очеркләр конкрет тарихи дөврүн дүзкүн методоложи әсасларыны, ичтимаи-сијаси характеристикасыны вермәкдән узагдыр вә буну Көчәрли бачара да билмәзди. Һәмин очеркләрдә ичтимаи мүбаризәнин әкс олунмамасы, бә'зи феодал һакимләринин идеализә едилмәси, тәсвир үсулларында көһнәлик әсәрин зәиф чәһәтләридир. Мәсәлән, тәдгигатчы XVII әсрин Иран һөкмдарларындан Шаһ Аббасы (1557—1628) идеализә едир, ишғал етдији әјаләтләрдә халгын көзүндән пәрдә асмаг үчүн мәсчидләр тикдирән бу залым падшаһын һәмин јерләрдә куја абадлыг ишләри апардығындан данышыр[256], елми әсәр үчүн сәчијјәви олмајан ашағыдакы мәһдуд тәсвир васитәләриндән истифадә едир:

«Ираван шәһәриндән чәнуб-гәрб тәрәфә вә шимала бахдыгда көз өнүндә гәрибә бир мәнзәрә ачылыр. Чәнуб сәмтиндә бир чүт пирамид шәклиндә көзәл, башы гарлы дағлар, «Ағры дағлары» көј сәмтинә көрдәнкуш олуб, булуддан башларына әммамә сарыјыблар вә куја зәбани һал илә хәлаіиги асиман тәрәфинә—үлвијјәт аләминә дә'вәт едирләр»[257].

* *
*

Гејд етдијимиз кими, «Материаллар»да 129 әдәби шәхсијјәт һаггында мә'лумат верилмишдир.

Көчәрли «Материаллар»ы Фүзулијә һәср едилмиш очерклә башласа да, гәдим әдәбијјатымызын бир сыра

[254] «Материаллар», I чилд, I һиссә, сәһ. 62.
[255] Јенә орада, I чилд, II һиссә, сәһ. 470.
[256] Јенә орада, сәһ. 72.
[257] «Материаллар», I чилд, II һиссә, сәһ. IX.

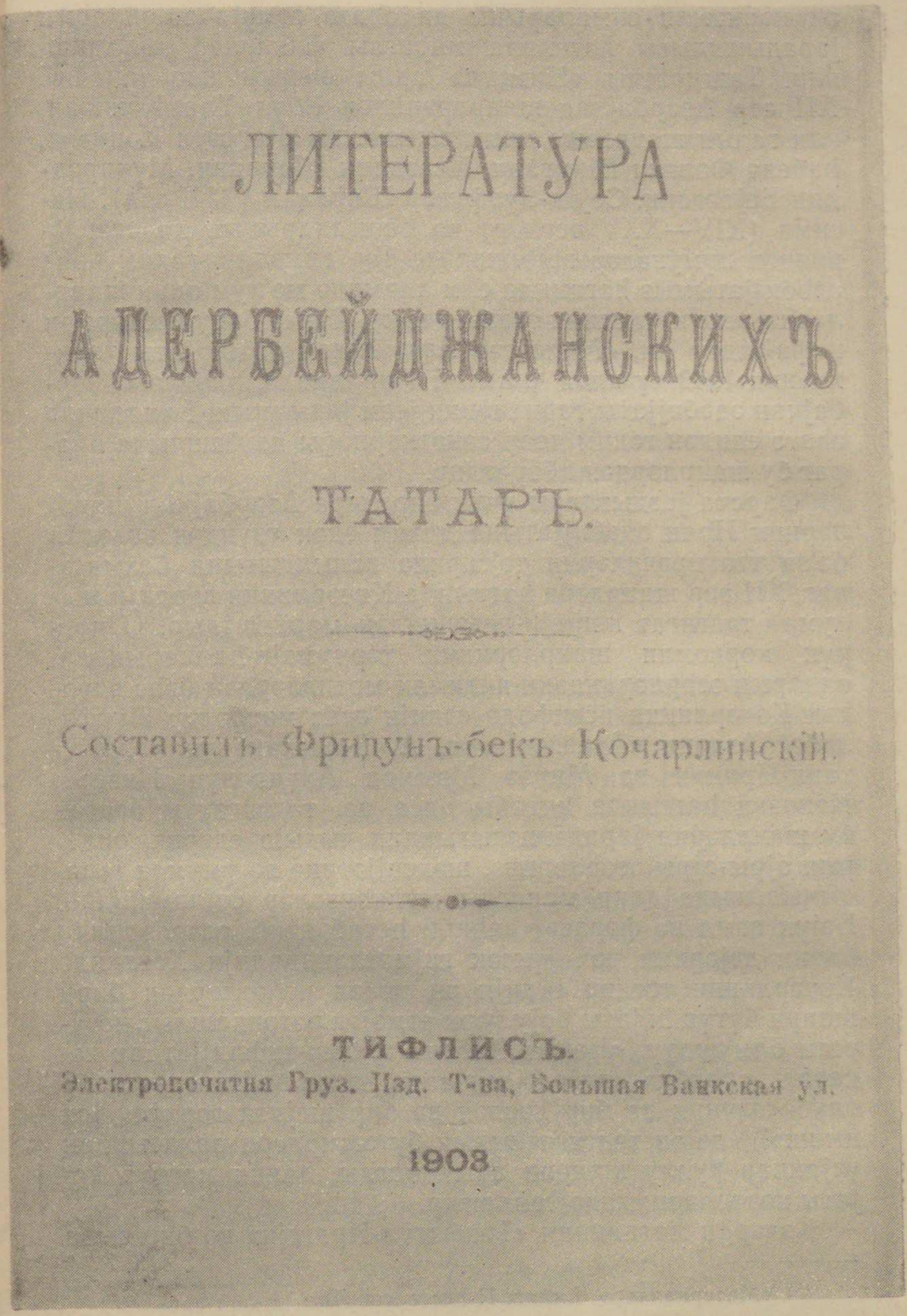
ЛИТЕРАТУРА
АДЕРБЕЙДЖАНСКИХЪ
ТАТАРЪ.

Составилъ Фридунъ-бекъ Кочарлинскій.

ТИФЛИСЪ.
Электропечатня Груз. Изд. Т-ва, Большая Ванкская ул.
1903.

Ф. Көчәрлинин илк китабынын үзү.

ән көркәмли сималарыны да әһатә етмиш вә онларын јарадычылығы һаггында мараглы фикирләр сөјләмишдир. Тәдгигатчы «Низами» адлы очерки илә јанашы, XII әср Азәрбајҹан шаирләриндән Әбүл Үла Кәнҹәви, илк гадын шаиримиз кими танынмыш Мәһсәти Кәнҹәви, һабелә Фәләки Ширвани, Иззәддин Ширвани, Муҹирәддин Бејләгани, Сејид-Зүлфүгар Ширвани (XIII әср), Нәсими (XIV—XXV әсрләр) вә башгаларынын да әсәрләриндән нүмунәләр вермишдир. Бу сималар гәдим дөвр әдәбијјатымыз һаггында елм аләминә мә'лум олан шаирләрин әсас күтләсини тәшкил едир. Тәкҹә буну көстәрмәк кифајәтдир ки, «Мүхтәсәр Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи»нин 1943-ҹү илдә чыхмыш I ҹилдиндә, һабелә «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи»нин јени јазылмыш I ҹилдиндә әһатә едилән гәдим дөвр сәнәткарлары да башлыҹа олараг бу шаирләрдән ибарәтдир.

Фарсҹа јаздыглары үчүн бир сыра Азәрбајҹан шаирләрини Иран әдәбијјатына дахил едән өзүндән әввәлки бә'зи тәзкирәчиләрин тә'сиринә гапылдығына бахмајараг, XII әср шаирләри һаггында Көчәрлинин вердији мә'лумат тәдгигат нөгтеји-нәзәриндән мараглыдыр. О дөврүн көркәмли шаирләринин тәрҹүмеји-һалларындан, онларын әсәрләриндәки иҹтимаи мотивләрдән бәһс едәркән Көчәрлинин истифадә етдији әсас мәнбәләр Лүтфәлибәј Азәрин «Атәшкәдә»си, А. Бакыхановун «Күлүстани-Ирәм»и вә Мирзә Мәммәд Ахундовун Низами Кәнҹәви һаггында китабы олса да, тәдгигатчы әсасән бу шаирләрин јарадычылығындан чыхыш едәрәк, онларын ајры-ајры әсәрләринә, шәхсијјәтинә вә үмумән јарадычылығына даир мараглы мүлаһизәләр сөјләмишдир. Бөјүк ағыл вә фәрасәт саһиби һесаб едиб, әсәрләринин бәдии дәјәрини чох јүксәк гијмәтләндирдији Хаганидә Көчәрлинин тәгдир етдији ән көзәл ҹәһәтләрдән бири шаири бүтүн һәјаты боју тәрк етмәјән вәтәндашлыг ҹәсарәти олмушдур. «Һәким Хагани әјјами-тифлијјатдан зәкавәт... саһиби», «зијадә ҹүр'әтли, зирәк вә һазыр-ҹаваб» олуб «өзүнүн дә бир кәсдән вә бир шејдән горхусу јох имиш»[258] дејән тәдгигатчынын бу сәтирләри архасындан үсјанкар руһлу шаирин аҹынаҹаглы, лакин мәғрур һәјаты нәзәрләримиздә ҹанланыр.

Көчәрли Хаганинин «Төһфәтүл-Ирагејн» вә бир сыра

258 «Материаллар», I ҹилд, II һиссә, сәһ. 76.

башга әсәрләрини јүксәк сәнәт нүмунәләри кими гијмәтләндирир.

XII әср әдәбијјаты нүмајәндәләриндән Көчәрлинин ән јүксәк гијмәт вердији шаир, шүбһәсиз, Низами Кәнҹәвидир. Онун фикринҹә, Низами кими «рәван тәб вә ширин зәбан» шаир дүнја үзүнә аз кәлибдир... Онун ҹүмләјә мәшһур олан «Хәмсә»си... бимисл вә бинәзир әсәрләрдир»[259].

Тәдгигатчы Низаминин Азәрбајҹанда, Кәнҹә шәһәриндә доғулуб бөјүдүјүнү, орада вәфат етдијини, Шых дүзүндә дәфн едилдијини вә көркәмли рус әдиби А. С. Грибоједовун Низаминин гәбри үзәриндә күнбәз тикдирдијини көстәрмишдир. Бу фактлар һәмишә Низами биографларынын диггәт мәркәзиндә олмушдур. Сарајларда јашајыб һөкмдарлара мәдһнамәләр јазмағын бир нөв дәб олдуғу о заманкы шәраитдә Низаминин һеч бир падшаһын көлкәсинә сығынмадығыны вә өз јохсул комасында јашајыб әсәрләри илә сарајлара вә һакимләрә мејдан охудуғуну Көчәрли чох јүксәк гијмәтләндирәрәк ифтихарла јазмышды ки, Низами өмрүнүн ахырына кими мәддаһлыг исмини шә'нинә лајиг вә рәва көрмәмишдир.

Тәдгигатчы «Хәмсә»нин парлаг инҹиләри олан «Сиррләр хәзинәси», «Лејли вә Мәҹнун», «Хосров вә Ширин», «Једди көзәл» вә «Искәндәрнамә» әсәрләрини Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә едиб халга танытмағын лүзуму үзәриндә дајанараг јазмышды ки, фарс дилинә бәләд олан исте'дадлы шаирләримизин ән мүһүм вәзифәләриндән бири дә Низаминин бу әсәрләрини ана дилимизә чевириб әдәбијјатымызы зәнкинләшдирмәкдән ибарәтдир. Бунун үчүн Көчәрли Низами јарадычылығынын Авропа дилләриндә јајылдығыны нүмунә көстәрәрәк дејирди: «инсаф дејил ки, ...бизләр ону өз дилимиздә мүталиә едиб фејзијаб олмагдан мәһрум галаг»[260].

Көрүнүр, Көчәрли Гивами Мүтәрризи, Гәтран Тәбризи вә хүсусилә көркәмли алим—әдәбијјатшүнас Хәтиб Тәбризи, һабелә Һәсәноғлу, һуруфи шаирләрдән исә Шаһ Гасым Әнвар вә Гази Бүрһанәддин һаггында материал топлаја билмәмишдир. Һалбуки Хәтиб Тәбризи өз дөврүнүн ән јахшы шаирләриндән бири олмагла јанашы,

259 «Материаллар» I ҹилд, II һиссә, сәһ. 76.
260 Јенә орада, I ҹилд, I һиссә, сәһ. 68.

һәм дә ән көркәмли Азәрбајҹан алими кими шөһрәт газанмышды. Хүсусилә әдәбијјатшүнаслыға даир әсәрләри («Елмүл-әруз вәл гәвафи», «Китабүл-әлфаз», «Шәрһи-ше'ри-Мүтәнәбби» вә с.) Хәтиб Тәбризини чох мүкәммәл бир филолог кими танытмышды[261].

Елм аләминдә һәләлик јалныз икиҹә гәзәли илә танынан Һәсәноғлунун Азәрбајҹан дилиндә јазылмыш јеканә гәзәлинин (Ајырды көнлүмү бир хош гәмәр үз, ҹанфәза дилбәр; Нә дилбәр, дилбәри-шаһид, нә шаһид, шаһиди-сәрвәр) Азәрбајҹан филолокијасы үчүн нә гәдәр бөјүк бир әһәмијјәтә малик олдуғу ајдындыр. Бу гәзәл Һәсәноғлунун ана дилиндә јаздығы јеканә гәзәл олмадығы кими, үмумијјәтлә Азәрбајҹан дилиндә јарадылмыш илк гәзәл дә дејилди. Сон дәрәҹә ојнаг вә рәван дили олан һәмин гәзәлдәки гијмәтли бәдии тәсвир васитәләри, ахыҹылыг, көнүлләри охшајан аһәнкдарлыг, күчлү мүбалиғә вә с. бир даһа көстәрир ки, Азәрбајҹан дилиндә јазылан ше'р һәлә Һәсәноғлунун јашајыб јаратдығы XIII әсрдә чох гүввәтли вә зәнкин ән'әнәләрә малик олмушдур. Һәсәноғлунун әһатә едилмәмәси, хүсусилә Нәсимидән јалныз хырдаҹа бир ше'р верилмәси «Материаллар»ын XIII—XIV әср шаирләриндән бәһс едән очеркләриндә бир натамамлыг олдуғуну көстәрмәкдәдир.

Азәрбајҹан ше'ринин ән гүдрәтли нүмајәндәси олан Фүзули һаггында јазылмыш «Молла Мәһәммәд Сүлејман оғлу Бағдади Фүзули тәхәллүс» адлы очерк Ф. Көчәрлинин «Материаллар»ындакы ән јахшы очеркләрдән бири кими диггәти ҹәлб едир.

Даһи Азәрбајҹан шаири Фүзули һәлә сағ икән бу надир исте'дадын әсәрләри мүасирләрини марагландырмыш, һикмәт долу ше'рләри ән гијмәтли китабларын һәгиги бәзәји олмушдур. Шәргин тәзкирәчи, алим вә јазычыларындан Ләтифи, Сам Мирзә, Әфшар, алманијалы Һаммер, инкилис Кибб, франсыз Фази, рус Крымски вә башгалары Фүзули һаггында марaглы мә'лумат вермиш, дәјәрли елми фикирләр сөјләмишләр. Лакин Фүзули өзүнүн әсил гијмәтини Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра алмышдыр. Онун әсәрләринин илк ака-

[261] Бах: «Мүхтәсәр Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи», I ҹилд, ССРИ ЕА Азәрбајҹан филиалынын Нәшријјаты, Бакы, 1943, сәһ. 26—27. Фируз Садыгзадә. «Хәтиб Тәбризи», «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзети, 12 декабр, 1959.

демик нәшри јалныз совет дөврүндә һәјата кечирилдији кими, шаирин јарадыҹылығы һаггында кениш елми-тәдгигат да мәһз совет алимләри (ССРИ Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү мәрһум Ј. Е. Бертелс, Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү профессор Һ. Араслы, филоложи елмләр доктору, профессор Мир Ҹәлал Пашајев вә башгалары) тәрәфиндән апарылмышдыр.

Фүзулинин ингилабдан әввәлки Азәрбајҹан тәдгигатчылары арасында Фиридунбәј Көчәрлинин хүсуси јери вардыр. О, бөјүк шаирин јарадыҹылығыны чох јүксәк гијмәтләндирмиш вә әдәбијјатымызын тарихинә аид јаздығы әсәрини Фүзулијә һәср етдији мәгалә илә башламышды.

«Азәрбајҹан шүәра вә үдәбасындан бәһс едиб дә онларын сәрвәри вә пишрови мәгамында олан Фүзулинин исм-шәрифләрини зикр етмәмәк һагты вә әмәји итирмәк кимидир»—дејән тәдгигатчы шаирин һәјаты, јарадыҹылығы, Шәрг әдәбијјатына тә'сири вә с. һаггында гијмәтли фикирләр сөјләмишдир.

Көчәрли Фүзули кими бөјүк бир сәнәткарын тәрҹүмеји-һалына даир мә'луматын јохлуғуна үрәкдән тәәссүфләндијини гејд етдикдән сонра, онун һиҹри тарихлә 900-ҹү илдә доғулдуғуну көстәрмишдир. Инди фүзулишүнасларын бу саһәдә апардыглары тәдгигат үмумиләшдирилмиш вә шаирин 1498-ҹи илдә анадан олдуғу гәбул едилмишдир. Һиҹри тарихлә 899-ҹу илә мүвафиг кәлән һәмин рәгәмлә Көчәрлинин көстәрмиш олдуғу тәвәллүд или арасында бирҹә ил фәрг вардыр.

Фүзулинин вәфат етдији или мүәјјәнләшдирә билмәсә дә Көчәрли шаирин хејли өмүр сүрүб гоҹалдығыны гејд етмиш вә өз фикрини онун ашағыдакы бејти илә әсасландырмышдыр:

> Еј Фүзули, гәдимиз гылды фәләк хәм, јә'ни
> Вәгтдир чыхмаға дүнја гапысындан, әјиләк.

Тәдгигатчы Фүзулинин өз диванына јаздығы дибаҹәјә әсасланараг көстәрир ки, шаир һәлә илк кәнҹлик илләриндән башлајараг зәманәсинин дәбдә олан бүтүн елмләри илә марагланмыш вә онларын мүһүм гисмини дәриндән мәнимсәмиш, көркәмли елм, сәнәт әсәрләринин јазылдығы Азәрбајҹан, әрәб, фарс дилләрини өјрәнмишдир. Азәрбајҹан дилини «хар вә хашагдан тәмизләјиб

бир көјчәк вә сәфалы чәмәнә бәнзәдән—чәми лисана малик олан Фүзули олмушдур»[262].

Тәдгигатчыја Фүзулинин «Күллијјати-дивани-Фүзули» вә «Һәдигәтүс-сүәда» әсәрләри мә'лум иди.

Көчәрлинин истифадә етдији Фүзули диванында шаирин јазмыш олдуғу мүгәддимә илә јанашы онун гәзәл, гәсидә, тәркиббәнд, тәрчибәнд, рүбаи, мүсәддәс вә мүхәммәсләри, һабелә «Лејли вә Мәчнун» дастаны вә башга әсәрләри олмушдур. Тәдгигатчы нисбәтән мүрәккәб әсәр олан «Һәдигәтүс-сүәда»нын ајры-ајры фәсилләринин мәзмуну илә охучулары таныш едир. Көчәрлијә елә кәлирди ки, Азәрбајчанда аз-чох савадлы вә бәдии зөвгү оланлар арасында елә бир адам тапмаг чәтиндир ки, Фүзули кәламындан бихәбәр олсун. Елә буна көрә дә тәдгигатчы башга шаирләрдән фәргли олараг Фүзулинин дикәр әсәрләриндән кениш парчалар вә нүмунәләр вермәјиб, бир баша онун јарадычылығынын тәһлилинә кечмишдир.

Көчәрли Фүзули әсәрләринин һәјати күчүнү дәриндән дујур вә онларын һәлә тарих боју чох әсрләр јашајыб кәләчәк нәсилләрин дә бәдии зөвгүнү охшајачағына үрәкдән инанырды. Тәдгигатчы бунун ики башлыча сәбәбини көстәрирди. Бу сәбәбләрдән бири ондан ибарәтдир ки, Фүзули ше'рләринин «тамамиси пак, һәгиги вә тәбии һиссијјатдан нәш'әт етмиш әсәрләрдир ки, ешги-һәгигидән бәһс едир. Фүзули өзү һәгиги ашиг олдуғу үчүн кәламы дәхи башдан-ајаға ашиганәдир»[263].

Лакин Фүзули јалныз ашиганә ше'рләр јаздығы үчүн учалмамышды. Шәргдә бөјүклүјүндән-кичиклијиндән асылы олмајараг, елә бир шаир тапмаг мүмкүн дејил ки, о, ашиганә ше'рләр јазмамыш олсун. Бу чүр јүзләрлә шаирин бир сыра һалларда бир-биринә бәнзәјән сәсләри арасындан Фүзулинин кур вә гүдрәтли сәдасы, онун өзүнә мәхсус орижинал, көзәл вә аһәнкдар нәғмәси јүксәлир. Фүзули сәнәтин ән инчә сирләринә бәләд олан, сөзү әлиндә мума дөндәрмәји бачаран, сөзлә инсан гәлбинин дәринликләринә нүфуз едән сон дәрәчә һәссас бир шаирдир. «О пакизәлик вә ләтафәт, о назиклик вә нәзакәт ки, Фүзулинин ше'рләриндә һисс олунур, һеч бир шаирин кәламында о дәрәчәдә... дејилдир». Инчә мәтләбләри бөјүк усталыгла тәсвир едиб, охучуну өз тә'сири алтына алан шаир онун бүтүн варлығыны риггәтә кәтирир. Ф. Көчәрли һаглы олараг јазыр ки, «Фүзулинин һансы гисим кәламыны мүталиә етмәк истәсәниз, мүталиә бујурун, онун һүсн-тә'сирини... өз вүчудунузда һисс едәчәксиниз вә бу тә'сирдән ичәри аләминиз бир нөв тәмизләниб пакә чыхачагдыр, вүчудунуз ујгудан ајылмыш кими олачагдыр».

Фүзули ше'рини әбәдиләшдирән икинчи башлыча сәбәб, Көчәрлинин фикринчә, бу ше'рләрин «елм вә тәчрүбә үзилә тәб'-сәлимдән доғуб вүгуә кәлмәләридир»[264].

Мә'лум олдуғу кими, Фүзули бүтүн јарадычылығы боју елмсиз ше'рин әсассыз дивар олдуғу фикрини ирәли сүрмүшдүр. Өз әсәрләрини јашадығы дөврүн әдәби һадисәләрилә әлагәләндирмәјә чалышан Көчәрли Фүзулинин бу фикрини мүасири олан сәнәткарларын јарадычылығына тәтбиг етмиш вә белә бир дүзкүн нәтичәјә кәлмишдир ки, «бу ирада бизим шүәра диггәт јетирмәлидир вә елм, маарифлә өз ше'рләринә мөһкәм бина вә әсас саз етмәлидир». Тәсадүфи дејил ки, Көчәрли Фүзули әсәрләринин мә'на дәрјасына баш вурмадан, туту гушу кими онларын јалныз «ләфз вә ибарәсини» өјрәнәнләрин әлејһинә чыхыр, охучулары јүксәк поетик исте'дадын, бол һәјати мүшаһидәләрин мәһсулу олан Фүзули ше'риндәки мә'на зәнкинлијини мәнимсәмәјә чағырырды. Шаирин исте'дадынын е'чазкар гүдрәтини вә онун сон дәрәчә орижинал бир сәнәткар олдуғуну көстәрмәк үчүн Көчәрли Шәрг мәнбәләриндән алдығы бу мүкалимәни бөјүк бир ифтихар һиссилә өз әсәринә дахил етмишдир:

«Бизә белә суал верә биләрләр ки, Фүзулидән әввәл «Лејли вә Мәчнун», «Јусиф вә Зүлејха», «Хосров вә Ширин» јазылдығы һалда, нечә олмушдур ки, шаир бунлары тәглид етмәмишдир? Биз дә чаваб вериб дејирик ки, хејр! Һәтта, мәрһумун руһи-ләтифи нитгә кәлиб «Мән тәглидчијәм!» демиш олса, инанмајыныз... (Фүзулинин) «Лејли вә Мәчнун»у тәглид үзрә јазылан әсәрләрдән дејил.

— Бәс нәдир?

— Бүтүн көз јашларыдыр!...»[265].

Бу фактлар көстәрир ки, Көчәрли Фүзули јарадычы-

---

262 «Материаллар», I чилд, I һиссә, сәһ. 16.
263 Јенә орада, сәһ. 24.
264 «Материаллар», I чилд, I һиссә, сәһ. 25.
265 Јенә орада, сәһ. 17.

лығынын ән башлыча сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини доғру тә'јин едә билмишдир.

Тәдгигатчы Фүзули јарадычылығынын дәрин ичтимаи мә'на дашыдығыны јахшы һисс етмиш вә ону «мәзлумларын һалына јанмаг үчүн хәлг олунмуш шаир» адландырмышдыр. О јазырды: Фүзули «...мөһнәт јүкүнүн баркәши олуб, аләми-инсанијјәтдә тамам гәмзәдәләрин вә мөһнәткешләрин јүкләрини көтүрмәк» үчүн јаранмышдыр. «Фүзулинин аһ-наләләри гареләрә дәхи сирајәт едиб онлары да өзү илә атәши-һүзн вә әләмә јандырыр. Амма бу јанмагда бир фејз, сәадәт вә үлвијјәт вардыр ки, о атәшә јанан истәр ки, бир дә јансын...»[266].

Көчәрли тәкчә Азәрбајҹан халгынын дејил, түрк системли дилләрдә данышан бүтүн халгларын шаири һесаб етдији Фүзулинин өзүндән сонракы Азәрбајҹан ше'ринә күчлү тә'сириндән данышмыш, гәзәлдә Фүзули әдәби мәктәбинин давамчылары олан Һакам, Закир, Асиф, Вәфа, Сејид Әзим, Бихуд, Гөвси, Начи кими шаирләрин әсәрләриндән нүмунәләр топлајыб чап етдирмишдир.

Бунунла белә Көчәрлинин Фүзули һаггында мүлаһизәләринә совет фүзулишүнаслығынын бу күнкү наилијјәтләри сәвијјәсиндән јанашдыгда мүәјјән бир натамамлыг өзүнү көстәрир. Фүзулинин ше'р дәрјасы чох дәрин, онун сәнәткарлыг үфүгләри олдугча кенишдир ки, бөјүк-бөјүк тәдгигат әсәрләринә мөвзу олан һәмин мәсәләләр «Материаллар»да бүтүн тәфәррүаты илә өз эксини тапа да билмәзди.

* *
*

Көчәрлинин «Материаллар»ындакы очеркләри диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә мә'лум олур ки, тәдгигатчы XVI әсрин сонларында јашајыб «Бәхтијарнамә» адлы көзәл поема јаратмыш Фәдаи, XVI әсрин икинчи јарысында вә XVII әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹан вә фарс дилләриндә гијмәтли ше'рләр јазмыш Мәһәммәд Әмани, «Вәрга вә Күлша» мүәллифи Мәсиһи, һабелә Саиб Тәбризи (XVII әср) вә Шакир Ширвани (XVIII әср) кими шаирләри әһатә едә билмәмишдир. Лакин онун XVII әср сәнәткарларындан Гөвси Тәбризи, XVIII әсрдә јашамыш шаирләримиздән исә Нишат Ширвани, Мәһҹур Ширвани, Аға Мәсиһ Ширвани, Видади вә Вагиф һаггында дедикләри «Материаллар»ын елми дәјәрини хејли артырмышдыр.

[266] «Материаллар», I ҹилд, I һиссә, сәһ. 30.

Гөвсинин ше'рләриндән нүмунәләр вериб, онун Тәбризли олдуғуну сөјләјән С. Ә. Ширванидән сонра, бу шаирдән илк дәфә бәһс едән әдәбијјатшүнас Көчәрлидир. Тәдгигатчынын јаздыгларындан мә'лум олур ки, «Гөвси» тәхәллүслү бир шаирин көзәл вә зәриф ше'рләрдән ибарәт диваны әлинә кечәркән әввәлҹә о, һәмин шаирин шәхсијјәтини мүәјјән етмәкдә чәтинлик чәкмишдир. Лакин һәссас тәдгигатчы бу дивандакы әсәрләрин «шивеји-лисанындан вә үслуб-кәламындан бизим Гафгаз торпағынын рајиһәси» кәлдијини дујмушду. Мүраҹиәт етдији мәнбәләрин һеч бириндә онун адына раст кәлә билмәјән, мүасир әдиб вә шаирләрдән дә бу барәдә бир мә'лумат ала билмәјән Көчәрли онун өз әсәрләринин тәһлилиндән чыхараг, Тәбриз шаирләриндән олдуғуну мүәјјән етмиш, бу мәгсәдлә Гөвси диванындан нүмунә вердији «Дедикләри» вә «Јетишмәз!» рәдифли гәзәлләри исә шаирин гүрбәтдә јаздығы еһтималыны ирәли сүрмүшдү. Гөвсинин ше'рләриндә «рум шаирләринин үслуб-кәламына бир азаҹыг бәнзәјиш» мүшаһидә етдијинә бахмајараг, «она рум шаири сөјләмәк олмаз» дејән тәдгигатчы белә гәти бир нәтиҹәјә кәлмишди ки, Гөвси Азәрбајҹан шаиридир. Гөвсинин бир тәркиббәндини, бир тәрҹибәндини вә мүсәддәсләриндән нүмунәләри, һабелә бир нечә гәзәлини дәрҹ едән Көчәрли онун јашадығы дөврү дүзкүн мүәјјән едә билмәсә дә, шаирин јарадычылыг јолу һаггында белә доғру бир нәтиҹәјә кәлмишди: «Гөвси дүнјанын мал-мәналына вә чаһ-ҹәлалына көнүл бағламајыр; заһири һүсн-ҹамал вә хәтти-хал илә онун иши јохдур... Әсил сәадәти вә инсанијјәти... сәдагәтдә көрүр».

Көчәрли XVIII әсрдә јашајыб јаратмыш Нишат Ширванини Ширванын мө'тәбәр шаирләриндән бири кими гијмәтләндирмишдир. Шаирин узун мүддәт гүрбәтдә јашадығыны вә мәшәггәтли һәјат сүрдүјүнү көстәрән тәдгигатчы онун әсәрләриндә ифадә едилән һүзн вә кәдәрин мәнбәјини доғру изаһ едирди. Нишатын әсәрләриндән бол нүмунәләр вермәјә имкан олмадығыны көстәрән Көчәрли онун јарадычылығында раст кәлдији бир зиддијјәти гејд етмәји лазым билмишди ки, бу да «халгдан гәт' әлагә едиб, әнгә кими гәнаәт кушәсиндә ашијан етмәкдир. Нишат бир тәрәфдән кушәнишин абидләри вә

ријакар заһидләри тә'н вә мәламәт едиб, дикәр тәрәфдән өзүнүн кушәнишинлик арзу етмәси бир нөв гәриб кәлир».

Фүзули әдәби мәктәбини XVIII әсрдә Азәрбајчанда давам етдирән көркәмли шаирләрдән Аға Мәсиһ Ширванинин шәхсијјәти, һәјаты вә бә'зи мүасирләри һаггында да илк мә'лумата Көчәрлинин «Материаллар»ында раст кәлирик. Шаирин әсәрләриндән бә'зи нүмунәләр дәрч едән тәдгигатчы онун Мустафа ханын һакимијјәти заманы Ширванда јашадығыны, Вагиф вә Видадинин мүасири олуб өз үзәриндә бу сәнәткарларын мүәјјән тә'сирини һисс етдијини көстәрир.

Көчәрли Фүзулинин вәфатындан сонра тәкчә Азәрбајчан әдәбијјатында дејил, үмумијјәтлә, бүтүн Шәрг әдәбијјатында бир мүддәт дурғунлуг әмәлә кәлдијини дүзкүн мүшаһидә етмишди. Бу фикри сонралар көркәмли совет драматургу Ч. Чаббарлынын да тәсдиг етдији мә'лумдур[267].

Тәдгигатчы XVII—XVIII әсрләрдәки Азәрбајчан әдәбијјатынын ән зәиф вә мәзмунсуз бир голу олмаг е'тибарилә сарај ше'рини, онун нүмајәндәләринин шаһлара вә јүксәк рүтбәли мә'мурлара јаздыглары бир-бирини тәкрар едән мәдһнамәләри тәнгид едир, беләләринин јалныз шәхси мәнфәәт күддүкләрини, чохлу газанч әлдә етмәк нијјәтләрини ачыг көстәрирди.

Сарај ше'рилә јанашы Азәрбајчан поезијасынын башга чох гүввәтли бир голу да инкишаф едирди ки, бу да халг ше'ри вә онунла бағлы олан јени шаирләр иди. Мә'лум олдуғу кими, XVII—XVIII әсрләр Азәрбајчанда шифаһи халг әдәбијјатынын ән мәһсулдар дөврләриндән биридир. «Шифаһи халг әдәбијјаты тә'сирилә јараныб ондан гүввәт алан ше'р мәзмун вә шәкли илә гәдим әдәбијјатдан вә һаким сарај ше'риндән көклү сурәтдә фәргләнирди»[268]. Туфарганлы Аббас, Сары Ашыг, сонралар исә Видади, Вагиф мәһз бу зәминдә јетишиб инкишаф едән сәнәткарлардыр.

Видадинин тәрчүмеји-һалындан вә јарадычылығындан бәһс етдији һиссәдә Көчәрли шаирин Газах маһалында доғулдуғуну, јашча өзүндән бир гәдәр кичик олан Вагифлә јахын дост олдуғуну, онун дә'вәтилә хејли вахт

[267] Ч. Чаббарлы. Әсәрләри, I чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 222.

[268] Һ. Араслы. XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, АДУ Нәшријјаты, Бакы, 1956, сәһ. 102.

Гарабағда јашадығыны вә јүз илдән артыг өмүр сүрүб, 1809-чу илдә вәфат етдијини көстәрмишдир. Тәдгигатчы шаирин гәзәл вә гошмаларынын сәнәткарлыг сәвијјәси үзәриндә кениш дајанмыш, Видади поезијасынын әсас хүсусијјәтләри һаггында орижинал фикирләр сөјләмишдир. Онун «әш'арынын чохунда аһу зар ешидилир, ағламагдан, һүзн вә әләмдән бәһс олунур» дејән тәдгигатчы Видадинин әдәби ирсиндән вердији чохлу нүмунәләр, һабелә онларын Вагифин ше'рләри илә мүгајисәси әсасында Видади јарадычылығына хас олуб, ону бир сыра мүасирләриндән ајыран дәрин һүзн вә кәдәр мотивләринин көкүнү ахтарыб тапмаға чалышмышдыр.

Молла Пәнаһ Вагифин дөврүнә, онун тәрчүмеји-һалына вә јарадычылыг хүсусијјәтләринә даир гијмәтли мә'лумат верән Көчәрли 1903-чү илдә Вагиф јарадычылығынын бәдии хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирәркән бунлары фарс ше'ринин тә'сири илә бағламагда, әлбәттә, дүзкүн һәрәкәт етмирди. Лакин сонралар Вагифин әсәрләрилә даһа јахындан таныш олан Көчәрли бу фикирдән дашынмыш, шаирин јарадычылыг гидасы алдығы мәнбәләри дүзкүн изаһ едән мүлаһизәләр ирәли сүрмүшдүр.

Көчәрлинин «Материаллар» илә әлагәдар олараг шаир һаггында апардығы тәдгигатын вагифшүнаслығымызын инкишафында көркәмли јери вардыр. Буна инанмаг үчүн онун «Молла Пәнаһ Вагиф тәхәллүс» адлы очеркинә нәзәр салмаг кифајәтдир.

Һәмин очерки јазмаг үчүн тәдгигатчынын илк мәнбәји, әлбәттә, Вагифин өз әсәрләри олмушдур ки, бунларын да әксәријјәтини о, Мирзә Јусиф Нерсесовун, Адолф Берженин, Һүсејн Әфәнди Гајыбовун мәчмуәләриндән охумушдур.

Бунунла јанашы Көчәрли ајры-ајры ше'рләри конкрет тәһлил етмәк, Вагифин тәрчүмеји-һалына даир мә'луматыны дәгигләшдирмәк вә с. үчүн јери кәлдикчә өзүндән әввәл јашамыш тарихчиләрин китабларына, хүсусилә Мирзә Чамалын вә Әһмәдбәј Чаванширин әсәрләринә иснад етмишдир.

«Молла Пәнаһ Вагиф тәхәллүс» очеркиндә Көчәрлинин әһатә етдији башлыча фактлары үмумиләшдирдикдә шаирин тәрчүмеји-һалына даир ашағыдакы мә'луматы алмаг олур.

Молла Пәнаһ Вагиф Газах маһалынын Салаһлы кән-

диндә анадан олмушдур. Вагифин һансы кәнддә анадан олмасы һаггында бир нечә рәвајәт сөјләндијини гејд етдикдән сонра тәдгигатчы шаирин бабасынын Меһди олдуғуну көстәрир вә јазыр ки, онун «Маһди оғлу» ады илә мәшһур олан нәслинин нүмајәндәләри инди дә Салаһлыда јашамагдадыр.

Вагифин мәһз Салаһлы кәндиндән олдуғуну бир даһа тәсдиг етмәк үчүн тәдгигатчы дүзкүн һәрәкәт едәрәк онун өз јарадычылығына әсасланмыш, ашағыдакы бејтләрдән бир дәлил кими истифадә етмишдир:

Вәтән хошдур дејә, Вагиф, мәни чәкдин Салаһлыја,
Нәдир ондан сәлаһын ким чү јар-чанфәза јохдур?
Әзәл башдан шәкәр ләбләр олурду Сарығамышда,
Кәлиб сордум сорағын, инди онлардан сәда јохдур.

Бундан сонра Көчәрли көстәрир ки, 1759-чу илдә, сәрһәд мәсәләсиндә баш верән бә'зи мүбаһисәләрлә әлагәдар олараг, Газахдан бир нечә кәнд Кәнчәјә вә Гарабаға кечәркән Вагиф дә өз обасы илә бирликдә Гарабаға кедиб, Чаваншир маһалында сакин олмушдур. Шаирин күзәранынын ағыр кечдијини, онун әввәлләр чох јохсул бир һәјат сүрдүјүнү көстәрмәк үчүн тәдгигатчы јенә дә әдәби ирсә мүрачиәт едәрәк, Вагифин сонралар «Бајрам олду...» ады илә танынмыш үч бәндлик гошмасыны ејнилә өз әсәринә салмышдыр.

Беләчә јохсул бир һәјат сүрән Вагиф бир мүддәт Шуша шәһәринин Саатлы мәһәлләсиндә мәктәбдарлыгла мәшғул олур. Заманәсинә көрә чох билликли вә мә'луматлы олан шаирин исте'дад, габилијјәт вә шөһрәти бүтүн шәһәрә јајылыр вә тезликлә Ибраһим хана да чатыр. Вагифи сараја дә'вәт едән хан ону ешик ағасы, јә'ни харичи ишләрә бахан вәзир тә'јин едир. Чох кечмәдән сарајда бөјүк е'тибар вә еһтирам газанан Вагиф нәһајәт ханын баш вәзири олур. Шаир узун мүддәт бу вәзифәдә фәалијјәт көстәрир вә ејни заманда өзүнүн көзәл лирик ше'рләрини јазыр.

1796-чы илдә Иран шаһы Аға Мәһәммәд хан Гачар Гафгазы истила етмәк мәгсәдилә күчлү гошунла Аразы кечир. О заман Күрчүстан падшаһы II Иракли, Ираван һакими Мәммәд хан, Талыш һакими Мир Мустафа хан вә Гарабағ һакими Ибраһим хан үмуми дүшмән олан Иран ордусуна гаршы ваһид бир чәбһәдә бирләшмишдиләр.

Гачар Шушаны мүһасирәдә сахладығы күнләрдә галанын мүдафиәсинин тәшкилиндә Вагиф фәал иштирак едир.

Һәмләләринин мүвәффәгијјәтлә дәф едилдијини көрән Гачар мүһасирәдән әл чәкиб, Күрчүстан истигамәтиндә ирәлиләјир. О, күрчү кнјазлары арасындакы ихтилафлардан истифадә едиб Тифлиси виран гојдугдан сонра Ирандакы иғтишашларла әлагәдар олараг керијә дөнмәјә мәчбур олур.

Вагиф Гарабағ ханлығы илә рус дөвләти арасында достлуг мүнасибәтләринин јаранмасында да јахындан чалышырды.

Ибраһим ханын Русија һимајәсини гәбул етмәсиндән гәзәбләнмиш Гачар 1797-чи илин јазында тәкрар Гарабаға һүчум едир. Тәбии фәлакәт нәтичәсиндә гытлығын вә ачлығын һөкм сүрдүјү Шушада ордуну топлајыб шәһәрин мүдафиәсини тәшкил етмәк чәтин иди. Буну көрән Ибраһим хан өз јахын адамлары илә галадан гачыр. Шаһын гошунлары һеч бир чидди мүгавимәт көрмәдән шәһәрә кирирләр. Гачарын әмри илә чохлу шушалы өлдүрүлүр, Вагифи исә зиндана салырлар. Шаири е'дам етдирмәк әрәфәсиндә шаһ өз хидмәтчиләри тәрәфиндән өлдүрүлүр. Лакин сонра Шушада ханлыг едән Мәммәдбәј Чаваншир кечмиш ханын јахын адамы кими шүбһәләндији Вагифи онун оғлу илә бирликдә Шушадакы Чыдыр дүзүндә е'дам етдирир...

Тәдгигатчы Вагифин тәрчүмеји-һалынын бу әсас хәтти илә јанашы, онун һәјатында баш вермиш мүхтәлиф һадисәләр (Газахдан көчмәси, Гарабағ ханлығындакы фәалијјәти, Шушанын мүдафиәсиндәки иштиракы, шаирин гәтли вә с.) һаггында мүхтәлиф мәнбәләрдән алдығы мә'луматлары вә о заман халг арасында долашан рәвајәтләри дә әсәринә дахил етмишдир ки, бунлар XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјатынын тәдгиги илә мәшғул олан мүтәхәссисләрин диггәтини чәлб етмәјә билмәз.

«Материаллар»дакы «Молла Пәнаһ Вагиф тәхәллүс» очеркинә әсасән хејли гысалдылмыш шәкилдә вердијимиз бу тәрчүмеји-һал көстәрир ки, Көчәрли Вагифин һәјатына аид вагифшүнаслығымызын бу күн малик олдуғу мә'луматын әсас һиссәсини һәлә тәгрибән јарым әср бундан әввәл топлаја билмишдир. Диггәт едиләрсә, асанлыгла көрмәк мүмкүндүр ки, тәдгигатчы Вагифин анадан олдуғу или дәгиг сурәтдә мүәјјән едә билмәмишсә дә онун доғулдуғу јери, шаирин нәслини дүзкүн көс-

тәрмиш, һәлә Гарабағ ханлығында мәнсәб саһиби олмадығы илләрдәки јохсул һәјаты һаггында доғру мә'лумат вермишдир. Көчәрли Вағифин Гарабаға көчмәсини, хүсусилә сарајдакы нүфузуну инандырычы дәлилләр әсасында көстәрә билмишдир. Бу тәрчүмеји-һалын ән долғун һиссәси—Гачарын һүчуму, Шуша галасынын мүдафиәси вә Гарабағ ханлығы илә Русија дөвләти арасында дипломатик мүнасибәтләрин јарадылмасы мәсәләләри илә әлагәдар олан һиссәдир.

«Шаирин сәркүзәштини Гарабағ ханлығынын тарих вә кејфијјәтиндән ајырмаг олмаз» дејән тәдгигатчы Вағиф һәјатынын Гарабағ дөврүнү, онун Гачар тәрәфиндән зиндана атылмасыны, лакин азад олдугдан сонра Мәммәдбәј Чаваншир тәрәфиндән гәтл едилмәсини бу һадисәләрин мүасири олмуш тарихчиләрин әсәрләринә әсасән ишләдијиндән, даһа инандырычы чыхмышдыр.

Вағиф һаггында сон илләрдә јазылмыш тәдгигат әсәрләрини, һабелә орта вә али мәктәб дәрсликләрини охудугда көрмәк һеч дә чәтин дејил ки, шаирин елми тәрчүмеји-һалыны бир сыра јени мә'луматларла зәнкинләшдирән, марксист-ленинчи әдәбијјатшүнаслыг нөгтеји-нәзәриндән дүзкүн методоложи әсасда шәрһ едән һәмин тәдгигатчыларын әлиндәки биографик материалын әсас һиссәси Көчәрлинин «Материаллар»ында верилмиш, јахуд онун истифадә етдији дикәр мәнбәләрдәки фактлардан ибарәтдир.

* *
*

Көчәрли Вағифи һаглы олараг әдәбијјатымызын корифејләриндән бири, Азәрбајчанда јаранан хәлги поезијанын ән гүдрәтли нүмајәндәси адландырыр, садә, ачыг вә ајдын Азәрбајчан дилиндә јазмағы шаирин бөјүк мәзијјәтләриндән бири һесаб едирди. Көчәрли һәлә 1903-чү илдә јазмышды ки, Вағиф ше'рләриндә тәбиилик, садәлик вә сәмимијјәт һакимдир. Бу әсәрләри халг поезијасынын көркәмли нүмунәләри адландыран әдиб көстәрирди ки, Вағифин кәламы өз аһәнкдарлығы вә фөвгәл'адә көзәл ифадә васитәләри илә инсаны һејран едир. Јарадычылығындакы бу кејфијјәтләринә көрә Көчәрли Вағифи мин бир аһәнклә өтән бүлбүл адландырырды.

Тәдгигатчы Вағиф ше'риндәки реализмә әсасланараг онун кениш тә'сир даирәсинә малик олдуғуну көстәрир

вә гејд едирди ки, «Вағиф... көчәриләрин һәјат вә мәишәтини ә'ла билирди»[269]. Көчәрли Вағиф ше'ринин ән үстүн чәһәтләриндән бири кими онда реализмин күчлү олдуғуну көстәрир, «шаир өз мүасирләринин ајин вә адәтләрини, әдәб вә әхлагыны, доланачағыны артыг мәһарәтлә риштеји-нәзмә чәкибдир»[270] дејирди. Тәсадүфи дејил ки, о, Вағифин мәшһур «Күрк», «Түфәнк» вә с. реалист ше'рләринин тәһлили үзәриндә ајрыча олараг дајаныб, һәмин әсәрләри бимәзмун һесаб едән бә'зи әдәбијјатчылары тәнгид етмишдир. Вағифин «Еј зүлфи сијаһ, синәси абиз, көзү ала! Нә түрфә чавансан!» мүстәзадындан, «Ај габаглы булуд зүлфлү көзәлин», «Ал кејиниб чыхсан күлшән сејринә», «Долду дамағыма зүлфүн әнбәри», хүсусилә «Еј Кә'бәм, Кәрбәлам, Мәккәм, Мәдинәм!» мисралары илә башланан гошмаларындан чохлу нүмунәләр верән Көчәрли шаирин күчлү реалист бир сәнәткар кими әсил һәјати көзәлләрдән бәһс етдијиндән данышыр вә бу чүр әсәрләрин бөјүк тә'сир гүввәсинә малик олдуғуну дөнәдөнә гејд едирди: «Молла Пәнаһын көзәллик бабында вә дилбәр вәсфиндә јаздығы гафијәләр бир о гәдәр ләтиф вә ајдын сөзләр илә нәзмә чәкилмиш кәламлардыр ки, нә гәдәр чөвһәрсиз, мә'рифәтсиз адам онлары ешитсә, мүтәәссир вә мәсрур олар»[271].

Вағиф сәнәткарлығындан, ше'рдәки усталығындан данышмаг үчүн тәдгигатчы онун ән ојнаг гошмаларындан бири олан «Еј шаһы хубларын, шуху дилбәрим!» мисрасы илә башлајан гошма үзәриндә дајаныб ону белә тәһлил едир: «Вағифин бу мүрәббиатында шајан-диггәт будур ки, һәр мисрасы ики һиссәдән тәртиб олунмуш вә көзәл гафијәләр илә бағланмыш бәндләрдән әмәлә кәлир. Һәр бәндин өзүнә мәхсус мә'насы зијадә мәһарәтлә нәзмә чәкилиб»[272].

Көчәрли Вағифи Азәрбајчан дилинин зәнкин имканларындан бачарыгла истифадә едән ән устад шаирләрдән бири кими гијмәтләндирирди. Тәдгигатчы Вағифин садә, һамы үчүн анлашыглы олан бир дилдә јаздығыны, һабелә дилимизә дахил олмуш бә'зи фарс вә әрәб кәлмәләриндән мәһарәтлә истифадә етдијини габарыг шәкилдә

---

269 Ф. Көчәрли. «Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты» Тифлис, 1903, сәһ. 10.
270 «Материаллар», I чилд, I һиссә, сәһ. 110.
271 Јенә орада, сәһ. 119.
272 Јенә орада, сәһ. 128.

нәзәрә чатдырмаг үчүн шаирин һазырда дилләр әзбәри олмуш ики гошмасындан ашағыдакы бәндләри нүмунә олараг верир:

1. Бағламышам дин иманы зүлфүнә,
Мәним кими һејран һаны зүлфүнә,
Тапшырыб кедирәм чаны зүлфүнә—
Јахшы сахла, сәндә әманәтимдир.

2. Хумар-хумар бахмаг көз гајдасыдыр,
Лаләтәк гызармаг үз гајдасыдыр,
Пәришанлыг зүлфүн өз гајдасыдыр—
Нә бад сәбадан нә шанәдәндир.

«Бу садә вә рәван ше'рләр... мә'нән дәхи зијадә мәгбул вә мүстәһсәндир» дејән тәдгигатчы бу ахычы вә сәлис гошмаларын тәкчә формача мүкәммәл олдуғуну гејд етмәклә кифајәтләнмәјиб, онларын дәрин мәзмуна малик олдугларыны да сөјләјир. Көрүндүјү кими, Көчәрлинин Вагиф јарадычылығы һаггында фикирләри ејни заманда шаирин сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин дә кениш тәһлилинә әсасланыр.

Көчәрли Вагиф јарадычылығынын пафосуну, өмрүнүн ахырларында јазмыш олдуғу бә'зи ше'рләрини чыхмаг шәртилә бүтүн әсәрләринә хас олан никбин әһвал-руһијјәни, мәһз бу нөгтәдә онун поезијасы илә әзиз досту вә мүасири олан Видадинин поезијасы арасындакы фәргләри дүзкүн мүшаһидә етмишдир. Тәдгигатчынын өз әсәриндә сых-сых кәтирдији парчалар, Вагифлә Видадинин дејишмәси, хүсусилә һәр ики шаирдә «Дурналар» мөвзусунун нечә ишләндији һаггындакы мүлаһизәләр фикримизи бир даһа тәсдиг едир. Нә Адолф Берженин Лејпсигдә чап едилмиш мәчмуәсиндә вә нә дә Мирзә Јусиф Нерсесов Гарабағинин китабында олмајан бу ше'рләри, һабелә Видадинин ејни адлы гошмасына Гасымбәј Закирин нәзирә јазмыш олдуғу «Дурналар»ы Көчәрли илк дәфә 1906-чы илдә чап етдирмиш[273] вә сонралар «Материаллар»да бу барәдә даһа әтрафлы мә'лумат вермишди. Һәр үч шаирин «Дурналар»ыны ејнилә дәрч едән тәдгигатчы көстәрир ки, Вагиф вә Закир әслиндә Видадијә нәзирә јазмышларса да бу үч әсәрин һеч бирини дикәриндән үстүн тутмаг олмур. Көчәрли һаглы олараг дурналары һәр үч шаирин мүрачиәт етдији әдәби васитә (пријом) сајырды. О, бу шаирләрдән һәр биринин конкрет ше'рләрдә өз әксини тапан фәрди чизкиләрини габардыр, һәмин ше'рләрин өз мүәллифләринин «үрәк сөзләри» олдуғуну гејд едирди: «Һәр бир шаирин кәламынын өзүнә мәхсус шивәси вардыр. Һәр бир шаир өз гәлбинин вә тәб'инин игтәзасынча... дурналара үз тутуб өз һал дилини онлара әрз едир»[274]. Бу мүәллифләрдән ән мүкәддәри, ән дәрдлиси, әлбәттә, һәмин мөвзуну илк дәфә гәләмә алан Видадидир. «Видади хәстә өз һүзн вә әләминдән вә шикәстә хатирлијиндән дәм вурур, елә зәнн едир ки, дурналар дәхи һәмишә гәм вә әләмә мүбтәла олуб, охудуглары нәғмәләр гәм вә гүссәдән нәш'әт едән аһ вә наләләрдир».

Лакин Вагифин «Дурналар»ында тәдгигатчынын диггәтини чәлб едән тамамилә өзкә бир аләмдир. Дурналарын охумағы Вагифә һүзн кәтириб ону пәришан етмир, әксинә, онларын авазы «шаирин руһуну тәзәләндириб ону да дөрә галхмаға, әрш үзүндә онлар илә сејр вә сәјаһәт етмәјә тәһрик гылыр».

«Дурналар»ын һәр үчүндә Көчәрлинин тәгдир етдији бир чәһәт дә Видади, Вагиф вә Закир јарадычылығына мәхсус һуманизм дујғуларынын вә нәчиб һиссләрин тәрәннүмүдүр. Буну көстәрмәк үчүн тәдгигатчы «Дурналар»ын үчү үчүн дә үмуми олан ашағыдакы бејтләрә диггәти чәлб едир:

Шаһин-шунгар сүрбәнизи дағыдыр,
Бојанарсыз гызыл гана, дурналар! (Видади)
Сагын кәзин, лачын көзү көрмәсин,
Горхурам сәфиниз поза, дурналар! (Вагиф).
Лачын јатағыдыр бизим мәканлар,
Горхурам сүрбәниз чаша, дурналар! (Закир)

Һәмин бејтләрдә дурналары еһтијатлы олмаға чағыран ифадәләри үмумиләшдирәркән тәдгигатчы Вагиф, Видади вә Закирин көјләрин бәзәји олан дурналара һәссас мүнасибәтини, һуманист дујғулары тәрәннүм етдикләрини көстәрмишдир.

[273] «Рәһбәр» журналы, № 2, 1906.

[274] «Материаллар», I чилд, I һиссә, сәһ. 167.

«Вагиф» очеркинин сонунда шаирин мәшһур «Көрмәдим» мүхәммәси һаггында Көчәрлинин јүрүтдүјү фикирлә, әлбәттә, разылашмаг олмаз. Дәрин ичтимаи мәзмун ифадә едән һәмин мүхәммәси тәһлил едәркән конкрет тарихи шәраитдән чыхыш етмәјән тәдгигатчы бу үрәк јандыран шикајәтләрин куја бүтүн халглар вә бүтүн заманлар үчүн сәчијјәви олдуғуну сөјләмәкдә һаглы дејилди. Азәрбајчанда мөвчуд олан феодал-патриархал мүнасибәтләрә, сарајлардакы фитнә-фәсадлара, зүлмә вә рәзаләтә бир иттиһамнамә кими сәсләнән «Көрмәдим» мүхәммәсинин конкрет ичтимаи мәзмунуну тәдгигатчы көстәрә билмәмишдир.

Көчәрли шаирдән онун үчүн мүмкүн олмајаны тәләб едән тәдгигатчылардан дејилди. «Милләтин һүрријјәтинә аид ше'р јазмадығы үчүн» Вагифин көлкәсини гылынчлајан бә'зи мүасирләринә чаваб верәрәк Көчәрли көстәрирди ки, «Молла Пәнаһ дәхи саир шаирләр кими өз зәманәсинин оғлу олуб, онун тәгазасынча ше'р јазмышдыр». Тәдгигатчы һаглы олараг дејирди ки, Вагифдән хејли сонра кәлән бир сыра шаирләрин дә әсәрләриндә һүрријјәт, милләт, вәтән кими мәфһумлар јохдур. Лакин бунун үчүн һеч кәс һәмин шаирләрин хидмәтләрини әскилтмәмәлидир.

Вагифин әдәбијјатымыз гаршысында һәгигәтән чох бөјүк ролуна кәлдикдә исә, буну һеч кәс инкар едә билмәз. Тәдгигатчынын дүзкүн мүәјјән етдији кими, Вагифин ән бөјүк хидмәти будур ки, шаир «Түркијә вә Иранзәмин шүәрасына мүгәллидлик етмәјибдир, бәлкә асан вә тәбии бир јол ачыбдыр ки, сонра кәлән шаирләр она пејрәвилик едиб... көзәл әсәрләр мејдана кәтирибләр. Бу чәһәтә, Молла Пәнаһ Вагифин Гафгазијада вүчуда кәлән шаирләрин бабасы вә устады адланмаға һагги вардыр»[275].

Көчәрлинин бу фикри онун өзүнүн бир тәдгигатчы кими инкишаф етмәси нөгтеји-нәзәриндән дә чох гијмәтлидир. Јухарыда көстәрдијимиз кими, 1903-чү илдә тәдгигатчы белә бир гәнаәтдә олмушдур ки, куја Вагиф фарс әдәбијјаты зәмининдә вә онун тә'сирилә мејдана кәлмиш Азәрбајчан шаиридир. Лакин бу барәдә тәдгигатыны кенишләндирәркән, көрүнүр, Көчәрли Вагиф јарадычылығынын көкләрини вә онун тә'сир даирәсини даһа дәриндән өјрәнмиш вә биринчи фикринә көкүндән зидд олан доғру бир нәтичәјә кәлмишдир.

---

[275] «Материаллар», I чилд, I һиссә, сәһ. 137.

Азәрбајчан әдәбијјатынын XIX әсрдә јашамыш нүмајәндәләриндән бәһс едән очеркләр Көчәрли «Материаллар»ынын ән долғун сәһифәләрини тәшкил едир. Бу, әлбәттә, һәр шејдән әввәл онунла изаһ едилмәлидир ки, XIX әсрдә Азәрбајчанын Русијаја бирләшдирилмәсилә әлагәдар олараг, халгымызын тарихиндә јени бир дөвр ачылмыш, әдәбијјатымызда тәнгиди реализм гүввәтләнмиш, ичтимаи ејибләри гырманчлајан сатира јени вә јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чыхмыш, бүтүн Шәрг әдәбијјаты тарихиндә илк дәфә олараг мәһз Азәрбајчанда драм жанры мејдана кәләрәк М. Ф. Ахундовун мәшһур комедијаларынын тимсалында өзүнүн илк, өлмәз нүмунәләрини вермишди.

«Материаллар»дан анлашылдығына көрә, А. Бакыхановун «Күлүстани-Ирәм»и вә «Китаби-Әскәријјә»си, М. Ф. Ахундовун «Тәмсилат»ы, «Әкинчи» гәзетинин комплекти, Сејид Әзим Ширванинин «Диван»ы, Закирин вә башга шаирләрин әсәрләриндән чохлу нүмунәләр Көчәрлинин әлинин алтында олмуш, тәдгигатчы XIX әср јазычыларынын гоһумлары вә кичик мүасирләри илә јахындан әлагә сахламышдыр. О, М. Ф. Ахундовун оғлу Рәшид бәј Ахундовла јазышмыш, Закири шәхсән танышан өз атасы Әһмәдаға Көчәрлидән шаир бәрәсиндә әтрафлы мә'лумат алмышдыр.

Исмајыл бәј Гутгашынлынын «Материаллар»а салынмамасынын сәбәби ајдындыр: јазычынын бизә мә'лум олан јеканә әсәри—«Рәшид бәј вә Сәадәт ханым» 1835-чи илдә Варшавада франсыз дилиндә нәшр олунмуш вә Көчәрлинин вәфатындан хејли сонра тапылыб Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмишдир. Мәгаләләриндә һаггында бәһс етдији драматург Нәчәфбәј Вәзировдан исә, көрүнүр, тәдгигатчы мүасири олан бир јазычы кими әсәрини III чилдиндә данышмағы мәгсәдәујғун һесаб етмишдир. Мирзә Шәфи Вазеһ бәрәсиндә әлаһиддә очерк јазмаса да, «М. Ф. Ахундов» адлы очеркиндә әсәрләри бүтүн Авропада танынан бу көзәл шаирин әдәби ирсинин Фридрих Боденштедт кими плакиаторун әлинә кечмәсиндән вәтәнпәрвәр бир алим кими гејзләндијини билдирмишдир.

Көчәрли А. Бакыханов һаггында јаздығы очеркдә әдибин мәшһур «Күлүстани-Ирәм» әсәринин сонунда

вердиjи тәрҹүмеjи-һалдан истифадә етмиш, Гүдсинин лирик ше'рләриндән нүмунәләр дәрҹ едәрәк, онларын тәһлилини вермишдир.

А. Бакыхановун jарадычылығында лирик ше'рләрин, нәсиһәтамиз парчаларын вә елми әсәрләрин мүһүм jер тутдуғуну көстәрән тәдгигатчы Гүдсинин Тәбриз сәфәриндән алдығы тәәссүрат һаггында jаздығы вә бу күн дә Азәрбаjҹан сатирасынын гиjмәтли нүмунәләриндән һесаб едилән «Тәбриз әһлинә хитаб» ше'рини дәрҹ едәрәк, ону «гылынҹдан кәскинраг» бир әсәр адландырмышдыр. Көчәрли көстәрирди ки, тәгрибән 80 ил әввәл jазылмыш бу һәjати ше'р мүасир Тәбризин вәзиjjәтинә нисбәтлә дә еjни гүввәтлә сәсләнир.

Бөjүк рус тәмсилчиси И. А. Крыловун «Ешшәк вә бүлбүл» әсәринин А. Бакыханов тәрәфиндән Азәрбаjҹан дилинә тәрҹүмәсини—рус дилиндән ана дилимизә едилмиш бу илк поетик тәрҹүмәни тәдгигатчы чох jүксәк гиjмәтләндирмиш вә мүтәрҹимин һәрфи тәрҹүмәдән узаг олдуғуну көстәрәрәк jазмышды: «Гүдси тәмсили сөзбәсөз тәһтәлләфз тәрҹүмә етмәjибдир, анҹаг онун мә'насыны нәзмә чәкибдир». Көчәрли бу шаиранә тәрҹүмәни һәр бир гираәт китабынын зиjнәти адландырыб һәмин китабларын мүәллифләрини ондан истифадә етмәjә чағырырды.

Көчәрлинин XIX әсрдә Азәрбаjҹанда сатирик поезиjанын jаранмасында вә инкишафында көркәмли хидмәтләри олмуш Гасымбәj Закир һаггында вердиjи мә'лумат тәдгигат нөгтеjи-нәзәриндән хүсусилә әһәмиjjәтлидир. Бир гәдәр ирәлидә биз үмумиjjәтлә «Материаллар» мүәллифинин мүасир мәсәләләрә сәс вермәк меjлләрини вә бунунла әлагәдар олараг, онун Закир сатираларындакы мүасирлик дуjғулары һаггында фикирләрини хатырлатмышдыг. Көчәрли Закирин Азәрбаjҹан вә фарс дилләриндә jаздығы әсәрләрдә онун бәдии сөз демәк гүдрәтинин парлаг шәкилдә өзүнү көстәрдиjинә инанмыш, азәрбаjҹанча ше'рләри һаггында исә даһа jүксәк фикирдә олуб jазмышдыр: «Түрки (Азәрбаjҹан—Б. Н.) гәзәлләри вар ки, Фүзулинин гәзәлләринә бәрабәрдир. Мүхәммәс вә гафиjәләри Вагифинкиндән әскик деjил»[276].

Тәдгигатчы Закирин садә вә рәван дилдә jазылмыш мәнзум мәктубларыны онун ән jахшы әсәрләриндән һесаб едирди. Чүнки бу мәнзум мәктублар Көчәрлинин өзүнүн дедиjи кими, «мәишәтимизә мүнасибәтли» олуб ше'рдә тәнгиди реализмин гиjмәтли нүмунәләри иди. Тәдгигатчынын рә'jинҹә, бу мәнзум мәктубларда «дүрлү мәсәлләр, мәзәли вә ширин ел сөзләри, назик ишарәләр, зәриф кинаjәләр вардыр ки, аздан чох вә назикдән jоғун мә'налар анламаг кәрәкдир». Закир ше'ринин о заманкы ичтимаи еjибләрин ифшасына jөнәлдилмиш сатирик вүс'әтини Көчәрли һәлә 1903-ҹү илдә jүксәк гиjмәтләндирмиш вә шаири вәтәндашлыг ҹәсарәти үчүн тәгдирләрә лаjиг көрмүшдү: «Закир руһаниләрин гәрәзкарлығыны, икиүзлүлүjүнү вә авамлығыны, бәj силкинин зүлмкарлығыны вә кобудлуғуну, әксәр һалларда оғруларa, гулдурлара һавадарлыг едән чиновникләрин пула һәрислиjини вә рүшвәтхорлуғуну ҹәсарәтлә, ачыгдан-ачыға ифша едирди. Закир адларыны «мәшәди» вә «һачы» гоjуб халгы виҹдансызҹасына истисмар едән таҹирләр силкинә гаршы да амансыздыр»[277].

Закир сатирасынын кениш диапазонуну, тәнгид обjектләринин чох мүхтәлиф олдуғуну доғру мүшаһидә едән тәдгигатчы jазмышды: Закир «өз әсриндә шаjан-диггәт олан бир шеj гоjмаjыбдыр ки, әл апармамыш олсун. Мәишәтин һәр бир синиф вә тәбәгатына әтрафлы нәзәр jетириб, саирләрин көзләринә көрсәнмәjән шеjләри көрүб тәфтиш вә тәнгид едибдир»[278].

Закирин поетик дилинин халг дили илә үзви әлагәсини шаирин мәзиjjәти саjан Көчәрли онун өз әсәрләриндә истифадә етдиjи аталар сөзләринә хүсуси диггәтлә jанашмыш, онларын һәмин әсәрләри зәнкинләшдирдиjини сөjләмишдир.

XIX әср әдәбиjjаты мүтәхәссисләринин мүбаһисәләринә сәбәб олан Закирин тәвәллүд тарихи һаггында да дүрүст мә'лумат верән мәнбә Көчәрлинин «Материаллар»ыдыр. Мараглыдыр ки, Нәвваб, Гаjыбов, Мүҹтеһидзадә, С. Мүмтаз, проф. Ф. Гасымзадә шаирин тәвәллүд тарихини мүхтәлиф ҹүрә (1799, 1781, 1786, 1789, 1790) көстәрмишләр. Көчәрлинин «Гасым бәj тәвәллүд едибдир һиҹрәтин 1205-ҹи тарихиндә ки, тарихи мәсиһинин 1784-ҹү илинә бәрабәрдир» деjә вердиjи мә'луматдан сонра

---

276 «Материаллар», I чилд, I һиссә, сәһ. 389.

277 Ф. Көчәрли. Азәрбаjҹан татарларынын әдәбиjjаты (рус дилиндә), Тифлис, 1903, сәһ. 25.

278 «Материаллар», I чилд, II һиссә, сәһ. 407.

(әсәрин бу чилдинин 1925-чи илдә чыхдығыны нәзәрдә тутмалы) да Закирин доғулдуғу ил һаггында тәдгигатчылар мүхтәлиф фикирләрдә олмушлар. Шаирин јарадычылығы һаггында сон мәтбу тәдгигат әсәрини јазмыш филоложи елмләр намизәди Гамран Мәммәдов Гасымбәј Закирин өз әлилә јазылмыш әризәјә вә онун әсәрләринә әсасән бу нәтичәјә кәлмишдир ки, шаир доғрудан да Көчәрлинин көстәрдији кими, 1784-чү илдә анадан олмушдур[279].

Закир һаггында олдуғу кими, XIX әсрин ән көркәмли Азәрбајчан шаирләриндән С. Ә. Ширвани һаггында да Көчәрли мәһәббәтлә, һәм дә әтрафлы бәһс етмишдир.

Тәдгигатчы С. Ә. Ширванини «чисмән өлүб фот олса да руһән вә мәнән һәлак олмајан» әдибләрдән һесаб едир, онун адыны М. Ф. Ахундовун ады илә јанашы чәкәрәк көстәрирди ки, бизим әдибләрин гәдир-гијмәти нә өз вахтларында, нә дә бизим дөврүмүздә билинмишдир. Кәләчәкдә гәфләт јухусундан ајылан милләтимизин зирәк вә гәдиршүнас балалары онларын унудулмуш әсәрләрини чап едиб јајмагла шөһрәтләрини учалдачаглар. Азәрбајчан халгынын хошбәхт кәләчәјинә вә Сејид Әзимләрин әбәди шөһрәт газаначағына бәсләдији дәрин инам һиссинин ифадәси олмаг е'тибарилә Көчәрли шаирин гәбир дашы үзәриндәки бу бејти хатырлатмышдыр.

Мөвти-чисмани илә санма мәним өлмәјими,
Сејјида, өлмәрәм, аләмдә сәсим вар мәним!

Тәдгигатчы шаирин тәрчүмеји-һалы, педагожи фәалијјәти, «Әкинчи» гәзети илә әлагәләри вә јарадычылығы һаггында о заман үчүн мүфәссәл мә'лумат вермишдир. Көчәрлинин јаздыгларындан мә'лум олур ки, С. Ә. Ширвани өз әсәрләриндән тәртиб етдији бир әлјазма китабыны Гори семинаријасынын Азәрбајчан бөлмәсинин инспектору Черњајевскијә көндәрмиш, о да һәмин әсәрләрдән бә'зиләрини «Вәтән дили» китабында дәрч едиб әлјазмасыны өз кечмиш тәләбәси вә јахын досту олан Көчәрлијә вермишдир. Тәдгигатчы һәмин китабда С. Ә. Ширванинин «Күлүстан» вә «Бустан» әсәрләриндән, һабелә бә'зи дикәр Шәрг шаирләриндән етдији тәрчүмәләри, 51 нәсиһәти, бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик олан

[279] Г. Мәммәдов. «Гасымбәј Закир», Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Нәшријјаты, Бакы, 1957, сәһ. 8.

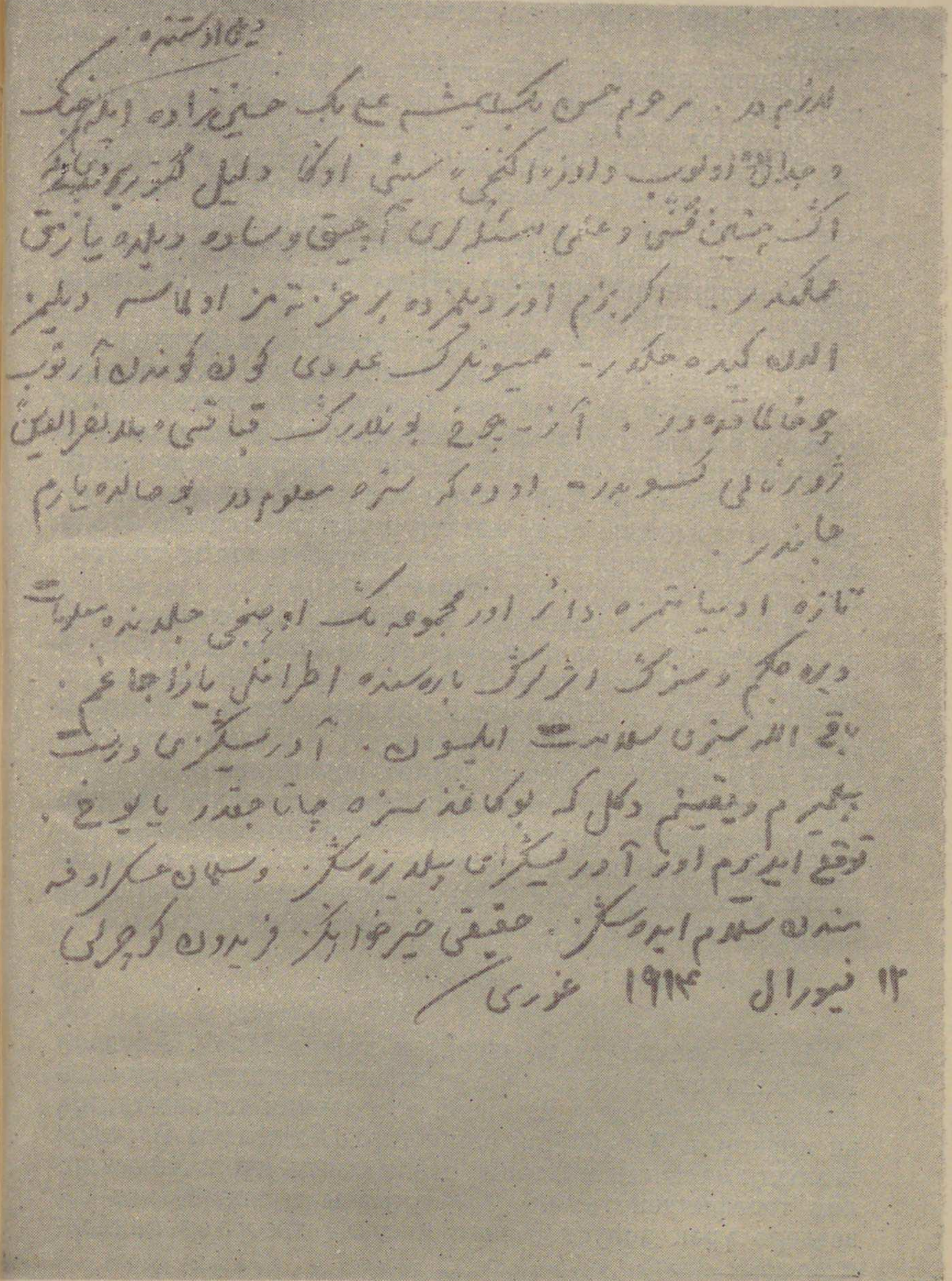

Ф. Көчәрлинин Ј. В. Чәмәнзәминлијә јаздығы 12 феврал 1914-чү ил тарихли мәктубун автографындан

мәнзум һекајәләри вә ашиганә гәзәлләри олдуғуну көстәрир.

Шаирин өмрүнүн ахырларынадәк чәһаләт вә авамлыг әлејһинә, елм вә маарифин тәрәггиси наминә апардығы мүбаризәдән бәһс едәркән Көчәрли дејирди: «Һачы Сејид Әзим... милләтин чәһаләт вә зәлаләтдә галмасына баис олан үләма вә фанатик руһани синфи илә һәмәвәгт чәнкдә олубдур». Тәдгигатчы һаглы олараг көстәрир ки, халгы көзү бағлы гојмаға чәһд едән бу гисим руһанилә-рин «онларын пахырынын үстүнү ачан» Сејид Әзими көрмәјә көзләри јох иди.

Көчәрли С. Ә. Ширванинин әсәрләриндә охучуну әлә алмаг, мараглы сүжет вә инандырычы һәјат лөвһәләри илә онун фикир вә хәјалыны мәшғул етмәк истеʼдадыны конкрет олараг мүчтәһидин тәһсилдән гајытмасына һәср едилмиш мәнзумә әсасында кениш тәгдир едир вә көстәрирди ки, бу әсәри Сејид Әзим чох бөјүк мәһарәт вә усталыгла јазыбдыр. «Һәр кәс ону мүталиә етсә елә билир ки, өзү мүчтәһидин истигбалына чыхыб чәлал вә тәнтәнә илә ону шәһәрә варид едибдир»[280].

Сејид Әзимин фанатизм әлејһинә јазылмыш бу чүр әсәрләрини Ф. Көчәрли «чијәри гәзәб атәши илә алышыб јанан» шаирин көнлүндән гопан аһлар һесаб едирди.

Көчәрли С. Ә. Ширванинин башга халглара еһтирам тәблиғ едән, рус дилини өјрәнмәјин зәрурәтиндән бәһс едән шеʼрләрини дә јүксәк гијмәтләндирмиш вә өз «Материаллар»ында онлара кениш јер вермишдир. Шаирин тәкрар-тәкрар бу мөвзуја гајытмасынын сәбәбини исә тәдгигатчы белә изаһ едирди: «Мәрһумун заманында фанатик руһаниләрин вәʼзинин бәрәкәтиндән чохлары бу әгидәдә идиләр ки, рус дилини... билмәк күнаһдыр».

* *
*

Бөјүк драматург вә ичтимаи хадим М. Ф. Ахундов Көчәрлинин фөвгәлʼадә јүксәк гијмәтләндирдији, јарадычылығына дөнә-дөнә гајыдыб, әсәрләрини тәблиғ етдији ән көркәмли Азәрбајчан әдибидир. Тәдгигатчы Ахундов комедијаларынын мүхтәлиф шәһәрләрдә јерли һәвәскарлар тәрәфиндән тамашаја гојулмасы мүнасибәтилә гәзетләрә үрәк долусу севинч һиссилә хәбәрләр көндәр-

280 «Материаллар», II чилд, I һиссә, сәһ. 44.

миш, Азәрбајчан комедијалары һаггында мәгаләсиндә онун јарадычылығыны бүтүн Азәрбајчан вә Шәрг драмјазанлары үчүн өрнәк кими гијмәтләндирмиш, М. Ф. Ахундовун јүз иллик јубилеји мүнасибәтилә (1911) ахундовшүнаслығымызын тарихиндә илк дәфә ајрыча китаб јазыб чап етдирмиш вә нәһајәт, «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары»нда онун јарадычылығына бөјүк бир очерк һәср етмишдир.

Тәгдирәлајиг чәһәт будур ки, Көчәрлинин М. Ф. Ахундов һаггында мүлаһизәләри мәгаләдән-мәгаләјә инкишаф едиб, дәгигләшир вә зәнкинләширди. Әкәр илк јазыларында драматургун әсәрләринин тамашаја гојулмасындан садәчә вәчдә кәлән Ф. Көчәрли һәләлик әдибин јарадычылығыны, онун сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини тәһлил етмәјә киришмирсә, бу мөвзуја даир сонракы чыхышларында пухтә бир әдәбијјатшүнасын чидди тәдгигата, мараглы мүгајисәләрә вә елми мәнтигә әсасланан бир сыра мүлаһизәләри илә гаршылашырыг.

Көчәрлинин фикринчә, М. Ф. Ахундов өзүндән әввәлки Азәрбајчан әдәбијјатынын көзәл әнʼәнәләрини дәриндән мәнимсәмиш, бунлары јени, даһа јүксәк бир инкишаф мәрһәләсинә галдырмыш, әдәбијјат хәзинәмизи өлмәз әсәрләрилә зәнкинләшдирмишдир. Ахундовун әдәбијјатымызын тарихиндәки чох бөјүк хидмәтләрини Көчәрли билаваситә әдибин јарадычылыг рәшадәтиндә, халг һәјаты илә мөһкәм әлагәсиндә, мүасирләринин һәјатыны әкс етдирмәк бачарығында көрүрдү: «Мирзә Фәтәли Ахундовун комедијалары гырхынчы вә әллинчи илләрдә Загафгазија мүсәлманларынын һәјатыны әкс етдирән рефлектор хидмәтини көрүр. Бөјүк истеʼдад саһиби олмасы вә халгла јахшы танышлығы сајәсиндә Ахундов онун мәишәтинин мүхтәлиф тәрәфләрини сон дәрәчә доғру вә мәһарәтлә тәсвир едирди»[281]. Көрүндүјү кими, тәдгигатчы Ахундов јарадычылығында хүсуси бир гүввәтлә өзүнү көстәрән реализмин ики башлыча әламәтини габарыг шәкилдә ифадә етмәк истәмишдир. Бу реализм бир тәрәфдән һәјата әсасланыр, өз гүввәсини, мајасыны, илһамыны ондан алыр, дикәр тәрәфдән исә халгла мөһкәм бағлыдыр, халгын арзу вә истәкләриндән доғур, она дәрин мәһәббәтлә долудур, башга сөзлә, халгидир. Елә бу-

281 Ф. Көчәрли. «Татар комедијалары», «Новое обозреније» гәзети, 3 ијун, 1895.

на көрәдир ки, Көчәрли Пәрзад, Бајрам, Танрыверди, Һачы Гара, Һејдәр бәј вә ҝејри бәдии сурәтләрин чох инчә вә дәгиг верилмиш сәчијјәләринә әсасланараг, М. Ф. Ахундову тәсвир етдији халгын һәјатынын маһир биличиси, надир психологу вә рәссамы адландырырды. О көстәрирди ки, М. Ф. Ахундовун јарадычылығында әдибин һәјат тәчрүбәси вә һәртәрәфли мә'луматла зәнҝин олан исте'дады ашкара чыхыр; «онун һәр һансы комедијасыны охујаркән адама елә ҝәлир ки, бир заман јахындан таныдығын адамларын арасында олуб, онлардан лап бу јахынларда ајрылмысан»[282]. Көчәрли дүнја әдәбијјатынын классик хәсис образлары илә мүгајисә едилмәјә лајиг Һачы Гараны даһа јүксәк гијмәтләндирәрәк јазмышдыр: «Һачы Гара бир сағ доғру вә дүз јазылыбдыр ки, бу мәрд-хәсисин әхлаг вә этвары... бир нөв тәһрир олунубдур ки, куја мәрһум Мирзә бүтүн өмрүнү мәзкур Һачы илә бир јердә кечирибдир вә онун үрәјиндә олан фикирләрини, һәр бир чүз'и һәрәкәт вә рәфтарыны, адаб вә әхлагыны лазымынча өјрәнибдир»[283].

Әсәрләрин тәһлилиндә анчаг бәдии хүсусијјәтләри вә шәкли чәһәтләри тәһлил етмәклә мәһдудлашмајыб идеја-мәзмун мәсәләләрини өн плана чәкмәкдә Көчәрлинин тутдуғу мөвге јухарыда сөјләдијимиз бу фикри бир даһа тәсдиг едир ки, тәдгигатчы XIX әсрин көркәмли рус тәнгидчиләринин, хүсусилә Белински вә Добролјубовун әсәрләринә бәләд олмуш вә онлардан өјрәнмишдир.

Көчәрли әдәбијјатда бөјүк бир јенилик олан драматурҝијаны чох чәтин жанр һесаб едир вә көстәрирди ки, «комедија јазмаг һәр бир әдибин иши дејил, әдәбијјатын бу нөвүндә әсәр мејдана ҝәтирмәк үчүн елм вә саваддан башга тәчрүбә, билик вә милләтин мәишәтинә әтрафлы бәләдијјат дәхи лазымдыр»[284].

Көчәрлини бир тәдгигатчы кими М. Ф. Ахундова бағлајан да елә өлмәз әдибин мәһз бу ҝөзәл јарадычылыг кејфијјәтләри иди. Тәсадүфи дејил ки, тәдгигатчы дәфәләрлә М. Ф. Ахундовун комедијаларыны «һәгигәти ҝөстәрән бир ајна» адландырмышдыр. Бу тә'рифи биртәрәфли баша дүшмәк доғру олмазды. Бунунла Көчәрли Ахундовун бу әсәрләриндә јарадычы сәнәткар тәхәјјүлүнүн бөјүк ролуну инкар етмирди. Әксинә, о, елә һәмин очеркиндә јазмышды ки, адыны драматург гојан һәр бир сәнәткар ҝәрәк «бир јандан ҝөрүб ешитдијини ҝөтүрүб јетирә билсин», дикәр тәрәфдән исә «өз фикир вә хәјалаты илә јохдан вар етсин».

Мирзә Фәтәли Ахундовун Һәтәмхан аға, Һачы Гара, Молла Ибраһим Хәлил, Аға Кәрим мијанчы вә с. образларыны тәдгигатчы һәјатла чидди тәмас нәтичәсиндә, мәһз belә ҝүчлү бир сәнәткар тәхәјјүлүнүн мејдана чыхардығы типләр кими гијмәтләндирирди. Јазычы тәхәјјүлүнүн әтә-чана ҝәтирдији типләрә, онларын хасијјәт вә давранышларына, әтрафдакы адамлара мүнасибәтләринә јахындан бәләд олдугча, охучу ихтијарсыз олараг өзүнү унудур, Көчәрлинин тә'биринчә десәк, «әфрад-мәчлис куја бир-бир ҝөзүмүзүн өнүндән нөвбәнөв либасларда ҝәлиб кечирләр. Биз онларын һәрәкәт вә сүкунәтини нечә вар, мүшаһидә едирик»[285].

Ахундов сәнәткарлығынын мәзијјәтләриндән бири дә онун әсәрләринин сон дәрәчә чанлы вә мүкәммәл дилиндә өзүнү ҝөстәрир. Әдибин өз әсәрләриндәки типләрин һәр бирини онларын мәнсуб олдуглары тәбәгә вә зүмрәјә, образларын дахили аләминә, тәфәккүр тәрзинә вә психолоҝијасына ујғун бир шәкилдә данышдырмаг исте'дадыны Көчәрли ән јүксәк јарадычылыг кејфијјәтләриндән һесаб едирди. «Әкинчидән тутмуш вәзирә вә падшаһа кими—һәр һансы синфин дилиндән сөз ачырса, елә бир сағ сөјләјир, ки, куја мүсәнниф һаман о синфин вә даирәнин өзүндәдир вә јаинки онларын сөзләрини ешитдикчә бир-бир синәсинә јығыбдыр»[286]. Тәдгигатчы һаглы олараг хәлгиликлә бағладығы бу кејфијјәти парислиләрлә азәрбајчанлыларын адәт вә ән'әнәләри арасындакы зиддијјәтләри садәлөвһчәсинә өз ҝоһумуна баша салмаға чалышан Һатәмхан ағанын, ҝөзәл Пәрзад илә икид Бајрамын севҝиси гаршысында бир гара дивар кими учалыб мане олмаг истәјән, нәтичәдә исә хәчил олан Танрывердинин, пулу дининдән, мәзһәбиндән үстүн тутан Һачы Гаранын вә бир сыра башга һәјати образларын М. Ф. Ахундов тәрәфиндән бөјүк бир һәссаслыгла фәрди-

[282] Ҝүрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 1438, сахланма ваһиди 751, «Ф. Көчәрлинин Азәрбајчан әдәбијјатына даир әсәринин әлјазмасы», сәһ. 16.

[283] Ф. Көчәрли. «Мүсәлман мүәллимләринин һүммәти», «Шәрги-Рус» гәзети, 3 август, 1903.

[284] «Материаллар», I чилд, II һиссә, сәһ. 489.

[285] «Материаллар», I чилд, II һиссә, сәһ. 492.

[286] Јенә орада, сәһ. 500.

ләшдирилмиш мүкалимәләриндә көрүрдү. «Алданмыш кәвакиб» повестиндә Шаһ Аббасын һүзурунда тәдбир көрмәкдән ачиз олан вәзирләрин чыхышларыны исә Көчәрли типин өз дили илә онун өзүнү ифша етмәјин классик нүмунәси кими тәгдир едирди.

Мә'лум олдуғу кими, Көчәрли М. Ф. Ахундов һаггында јазаркән бөјүк әдиб артыг чохдан вәфат етмишди. Лакин тәдгигатчы һаглы олараг бу әгидәдә иди ки, Ахундов јашајыр, онун «әкдији тохумлар чүчәрир, о, халгына өз әсәрләри илә көмәк едир». Бу јалныз она көрә белә дејилди ки, о заман һәлә тәдгигатчы Ахундов комедијалары сәвијјәсиндә дура билән дикәр Азәрбајчан комедијалары илә таныш олмамышды. Көчәрлидә Ахундовун өлмәзлијинә сарсылмаз инам һиссини гүввәтләндирән бөјүк әдибин әсәрләриндәки муасир фикир вә дујғулар иди. М. Ф. Ахундовун комедијаларында тәнгид вә ифша олунан чәмијјәт јаралары илә өзүнүн јашамагда олдуғу чәмијјәтин јаралары арасында үмуми чәһәтләри мүәјјән етмәк, мараглы паралелләр апармаг, бөјүк сәнәткары ејни заманда бу күнүн драматургу кими тәблиғ едиб јајмаг Көчәрлинин өзүнүн тәгдирәлајиг јарадычылыг хүсусијјәтләриндән бири иди. Бу үсулдан тәдгигатчы ејни заманда М. Ф. Ахундовун әсәрләрини кениш тәблиғ етмәк үчүн дә истифадә едирди. Көчәрли М. Ф. Ахундову бир дә она көрә гызғын тәблиғ едирди ки, әдибин өз комедијалары илә јарым әср әввәл ачдығы јајлым атәшә тәдгигатчынын јашадығы чәмијјәт өзүнүн һәр чүр мөһнәт вә рәзаләтләри илә әсил һәдәф иди. О, М. Ф. Ахундов һаггында јаздығы очеркдә бу барәдә дејирди: «Ата-бабаларымызын батил әгидәләринә, кәсаләт вә бәталәтләринә варис олмушуг; бу ахыр вахтларда шәһәрләрдә аз-чох тәрәгги вә тәмдин әсәрләри көрүнүрсә дә әһли даһат ирәлики гәрар үзрә авамлыг һалында јашајырлар. Онларын имдадына јетән јохдур, амма онлары сојан, гарәт едән чохдур: бир тәрәфдән тамаһкар руһаниләр, бир јандан зүлмкар полис мә'мурлары вә үчүнчү тәрәфдән јаланчы милләт достлары ки, ибарәт олсун јарымчыг елм кәсб едәнләримиздән вә гуру исм илә мәдәни олан нүчабамыздан... һәр һалда мәрһум Мирзә Фәтәлинин комедијалары... заһиримизи дә, батинимизи дә ејнилә көстәрир. Диггәтлә она бахсаг, өз сурәтимизи онда көрәрик... Хәчаләт чәкиб јәгин едәрик ки, бу јарым әсрин мүддәтиндә чох да узаг кетмәмишик, чүз'и дәјишик вә тәфавүтүмүз

олубса о да заһиридир. Одур ки, Ахундовун комедијаларыны охујан бәсирәт әһли бир тәрәфдән күлүрсә, бир тәрәфдән дә ағлајыб көз јашы төкүр. Күлмәк көрүнүр, амма ағламаг көрүнмүр, онун ағыр дамчылары үрәк үстүнә дүшүб ону јаралајыр, дәлир»[287]. Бу тә'сирли сәтирләрин мүәллифинин дә Азәрбајчан халгынын о заманкы гара күнләринә мәһз М. Ф. Ахундов кими гәлбән алышыб јандығына биз дә үрәкдән инаныр вә онун бөјүк әдибин әсәрләрини өз дөврү илә нә үчүн бу гәдәр сә'ј илә бағламаға чалышдығынын сәбәбләрини баша дүшүрүк.

Көчәрли М. Ф. Ахундову зәһмәткеш, ағыллы Азәрбајчан гадыныны илк дәфә сәһнәјә чыхаран новатор бир драматург кими севир, өзү дә гадын һаггында, онун һәјатдакы мөвгеји, әдәбијјатда ин'икасы, о заманкы уғурсуз талеји һаггында вахташыры јазырды. Һәлә 1909-чу илдә чап олунмуш бир мәгаләсиндә Көчәрли Некрасовун «Рус гадынлары» әсәриндән данышаркән бүтүн Русијада гадынын гул вәзијјәтиндә олдуғуну гејд едир вә көстәрирди ки, Шәргдә дә гадын «анадан кәниз доғулур, әринә кәнизлик едир, һәмишә она әр јох, саһибим дејир, ахырда тәрбијәсиз өвладына да ана јох, кәниз олур»[288].

Һәмин мәгаләсиндә тәдгигатчынын халг әдәбијјатындан алдығы, һүгугсуз гадынларын дәрдләрини ифадә едән ашағыдакы бәнд гадыны инсан јеринә гојмајан истисмарчы чәмијјәт гурулушунун мәнфур гајда-ганунларына гаршы амансыз бир иттиһамнамә иди:

Гыз идим—султан идим,
Нишанландым, хан олдум.
Кәлин олдум—гул олдум,
Ајаглара чул олдум.

Гадын һүгугсузлуғу әлејһинә мүбаризәдә Көчәрлини руһландыран, ону фәал мүбаризәјә сөвг едән башлыча амилләрдән бири дә елә М. Ф. Ахундовун бу саһәдәки көркәмли фәалијјәти иди.

Халгын рифаһынын инкишафында, ләгајәтли кәләчәк нәслин јетишдирилмәсиндә гадынын мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә бөјүк ролуну көрән М. Ф. Ахундов онун чәмијјәтдәки вә аиләдәки үрәк парчалајан вәзијјәтинә ачы-

287 «Материаллар», I чилд, II һиссә, сәһ. 490.
288 «Мәишәтимизә даир», «Тәрәгги» гәзети, 29 ијул, 1909.

јыр, гадынлары зүлм вә мөһнәтдән гуртармаг, онларын көзүнү ачмаг, һечә ендирилмиш һүгугларыны бәрпа етмәк үчүн чалышырды. Көчәрли әдибин бу саһәдәки фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирәрәк көстәрирди ки, о, өзүнүн ағылда, тәдбирдә, сәдагәтдә бә'зи кишиләрдән чох-чох јүксәкдә дуран тәмиз мә'нәвијјатлы Сәкинә ханым («Мүрафиә вәкилләринин һекајәти»), Түкәзбан, Сона ханым («Һачы Гара), Ниса ханым («Вәзир хани-Ләнкәран») кими һәјати образларыны тәкчә бәдии әсәрин сәһифәләринә, јахуд дејәк ки, театр сәһнәсинә чыхармамышды.

Көчәрли аиләнин бүтүн мөһнәтләрини чијниндә дашыјан, баласынын сәадәти үчүн өзүнү ода-көзә вуран аналар, севмәдији адамла јашамаға мәчбур олмуш бачылар һаггында Шәргдә јајылмыш бә'зи әсассыз вә чүрүк фикирләри, һәтта чох көркәмли шаирләрин әсәрләрини белә тәнгид етмәкдән чәкинмирди. О јазырды ки, «өз әсәрләриндә гадыны налајиг бир мәхлуг кими тәсвир едән бу шаирләр биздә белә бир рә'ј ојатмаға чалышырлар ки, куја һәр күн јер үзүндә баш верән бүтүн бәлаларын вә төкүлән ганларын јеканә сәбәби гадынлардыр»[290].

Бәләләринә гаршы гадыны, онун лајиг олдуғу јүксәк нәчиб инсани кејфијјәтләрлә тәсвир едән М. Ф. Ахундову Көчәрли нүмунә көстәрирди. Тәсадүфи дејил ки, Ахундов һаггында очеркини јекунлашдыраркән драматургун әсәрләриндән чыхардығы ән мүһүм тәрбијәви нәтичәләрдән бирини Ф. Көчәрли белә ифадә етмишди: «Арвадларымыза тә'лим вә тәрбијә вериб онлар илә һүсн-мүамилә етсә идик, һүгуг вә ихтијарларыны мүраәт едиб зүлм етмәсәјдик, бу вахта гәдәр әвам һалында галмаздылар, чадуја вә питикә инанмаздылар, өвладларына көзәл тәрбијә верәр, әрләринә вә гардашларына чох ишләрдә көмәкчи олуб, мәишәтимизә рөвнәг вә зијнәт верәрдиләр, јахшы ишләрә бизи гејрәтләндириб фәна ишләрдән вә гәбиһ әмәллә рдән чәкиндирәрдиләр...»[291].

Көчәрли М. Ф. Ахундову Азәрбајчан әдәбијјаты вә халгы гаршысында әвәзсиз хидмәтләри олан көркәмли драматург, Азәрбајчанда реализм әдәби мәктәбинин банисиһесаб едир, мүасири олдуғу әдәби һадисәләрә гијмәт верәркән онун әсәрләринә әсасланыр, тәнгиди мәгаләләриндә Ахундовун комедијаларындан бир естетик ме'јар кими истифадә едир, әдибин Азәрбајчан јазычыларына тә'сириндән һәмишә реал фактлар әсасында, һәм дә үрәк долусу ифтихар һиссилә данышырды. О, М. Ф. Ахундовун әдәби тә'сиринин ики чәһәтини гејд едирди. Бунлардан бири әдибин мүасирләринә, дост вә танышларына тәһсили, көрүш даирәси, габагчыл мејлләри илә шәхсән нүмунә көстәрмәк бачарығыдыр. Тәдгигатчы һәлә 1903-чү илдә јазырды ки, рус әдәбијјатыны, хүсусилә онун көркәмли нүмајәндәләриндән олан Пушкини, Гоголу, Грибоједову севә-севә охујан «Ахундов Загафгазија мүсәлманлары арасында рус әдәбијјатынын ән јахшы тәблиғатчысы иди. О, өз достлары олан Закири... вә башга Азәрбајчан шаирләрини рус јазычыларынын әсәрләри илә таныш етмиш вә бу јолла онларын мә'лумат даирәсини кенишләндирмишди. Онун тә'сири сајәсиндә Закир, бир гәдәр сонра исә Һачы Сејид Әзим јени истигамәтдә чалышмышлар»[292]. Бу нөв тә'сир, шүбһәсиз, М. Ф. Ахундовун сөһбәтләри, мәктублары, шәхси достлуг әлагәләри илә бағлы иди. Бу чәһәтдән тәдгигатчы Ахундовла Закир арасындакы мүнасибәтләр вә онларын мәктублашмасы үзәриндә даһа кениш дајаныр вә көстәрирди: «чох еһтимал ки, Закирә дәхи... ачыг лисан илә ше'р јазмағы Мирзә Фәтәли өјрәтмиш олсун»[293].

Ахундов јарадычылығынын кениш мә'нада тә'сири исә артыг әдибин вәфатындан сонра онун ән'әнәләринин јени јазычылар нәсли тәрәфиндән давам етдирилмәси илә әлагәдардыр. М. Ф. Ахундов әдәби мәктәбиндән олан драматургларын әсас хүсусијјәтини Көчәрли мүасир мөвзуларда јазмагда, һәјатдакы нөгсанлары чәсарәтлә тәнгид етмәкдә, халгын көзүнү ачмаг үчүн үрәкдән чалышмагда көрүрдү. Тәдгигатчы әдәби тә'сирдән данышаркән биринчи нөвбәдә Ахундовун јазы манерасындан, сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән, онун әсәрләриндәки күчлү реализмдән јарадычылыг јолу илә өјрәнмәји нәзәрдә тутурду. Тәкчә заһири әламәтләрлә (мәсәлән, сәрлөвһә, сүжет вә с.) Ахундова бәнзәмәјә чалышанлары исә Кө-

290 Ф. Көчәрли. «Мүсәлманларда гадынын вә ушаг тәрбијәсинин вәзијјәти», «Новое обозрение» гәзети, 20 декабр, 1895.
291 «Материаллар», I чилд, II һиссә, сәһ. 508—509.

292 Ф. Көчәрли. «Азәрбајчан татарларынын әдәбијјаты», Тифлис, 1903, сәһ. 32—33.
293 «Материаллар», I чилд, I һиссә, сәһ. 505.

чәрли тәнгид едир, беләләрини тәглидчиликдә иттиһам едирди. О, јахшы билирди ки, тәглидчилик вә башгаларына нәзирә јазмаг јолу гәдим тарихи вә көзәл ән'әнәләри олан зәнкин бир әдәбијјатын инкишаф јолу үчүн һеч вахт сәчијјәви ола билмәз.

* *
*

XIX әсрин ән көркәмли Азәрбајчан шаир вә әдибләриндән А. Бакыхановун, Г. Закирин, М. Ф. Ахундовун, С. Ә. Ширванинин тәрчүмеји-һалларыны илк дәфә кениш ишыгландыран, онларын әсәрләринин бөјүк бир гисмини нүмунә олараг верән, һабелә бу әсәрләр һаггында мараглы мүлаһизәләр сөјләјән Көчәрли хүсусилә Ахундов вә Закир јарадычылығынын ичтимаи көкләрини дәрин елми тәһлил әсасында ачыб көстәрә билмәмишдир.

В. Г. Белинскинин вә дикәр рус ингилабчы-демократларынын әсәрләрини охудуғуна, онлардан тә'сирләндијинә бахмајараг, Ф. Көчәрли Ахундов вә Закир јарадычылығыны, үмумијјәтлә, о дөврүн бүтөв әдәби просесини ингилабчы-демократлар кими гаврајыб шәрһ етмәји бачармамышды. Һәлә биринчи фәсилдә көстәрдијимиз кими, Көчәрли бир сыра әдәби вә ичтимаи һадисәләрә дини-идеалист мөвгеләрдән јанашырды. Бу да билаваситә онун дүнјакөрүшүндәки зиддијјәтләрлә әлагәдар олуб, Көчәрлинин өз дөврүндәки бә'зи ичтимаи, сијаси, әдәби һадисәләрә мүнасибәтиндәки мәһдудијјәти шәртләндирән, ичтимаи һәјатын чох мүрәккәб вә зиддијјәтли мәсәләләриндән баш чыхармасына мане олан әсас амилләрдән иди. Тәсадүфи дејил ки, өз һәјатыны әдәби ирси топламаг, бәдии әдәбијјаты кениш јајмаг, халгын көзүнү ачыб маарифләндирмәк, онун күзәраныны јахшылашдырмаг кими нәчиб мәгсәдләрә һәср едән Көчәрли ејни заманда динин мәһдуд догмаларындан јахасыны гуртара билмәмишди. «Материаллар»да өзүнү көстәрән «ваһид ахын» мејлләринин мәнбәјини дә елә Көчәрлинин дүнјакөрүшүндәки һәмин зиддијјәтләрдә ахтармаг доғру оларды. Онун нәзәриндә Закир, Сејид Әзим, Нәбати, Вәфа, Начи, Накам Бәзми ејни гијмәтә малик шаирләрдир. Һалбуки Закир вә Сејид Әзим өз сатиралары илә феодал-патриархал ичтимаи гурулушун бәлалары әлејһинә мүбаризә апаран реалист шаирләр олдуғу һалда, Вәфа, Начи, Бәзми кими шаирләр гәзәл тәглидчилијиндән ирәли кедә билмәјән вә әдәбијјат тарихиндә һеч бир ролу олмајан шаирләрдир[294].

Јухарыда гејд етдијимиз нөгсанларына вә бә'зи елми-методоложи гүсурларына бахмајараг, бу әсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинә даир кениш вә әтрафлы мә'лумат верән зәнкин мәнбә кими чидди әһәмијјәтә маликдир. Көчәрлинин бу әсәри өзүндән сонра кәлән бир сыра тәдгигатчылары әдәбијјатымызын тарихинә даир ахтарышлар апармаға даһа да руһландырмыш, онлары јени елми кәшфләрә сөвг етмишдир. Мүхтәлиф дөврләрдә јашамыш шаирләримиз һаггында тәдгигатчынын сөјләдији бир сыра фикирләр исә бу күн дә өз әһәмијјәтини сахламагдадыр.

XII әсрдән тутмуш XIX әсрә гәдәр Азәрбајчанын 700 иллик әдәбијјатыны топлајыб тәдгиг етмәк әсәрин мүәллифиндән бөјүк јарадычылыг чәсарәти истәјирди. Азәрбајчанда елмләр академијасынын вә дикәр тәдгигат мүәссисәләринин олмадығы ингилабдан әввәлки ағыр бир заманда һөкумәт органларындан һеч бир көмәк көрмәјән, әксинә һәр аддымда фанатикләрин, авам вә чаһилләрин тә'гибинә мә'руз галан Көчәрли тәмәннасыз олараг бу ишә киришмиш вә бөјүк әзаб, әзијјәтләр, чидди мәһрумијјәтләр баһасына ону баша чатдырмышдыр. Бу јорулмаз алимин әдәбијјатымыз гаршысында көстәрдији бөјүк вә хејирхаһ хидмәт јалныз Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра лајигинчә гијмәтләндирилмишдир.

---

294 Ф. Гасымзадә. XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1956, сәһ. 9.

МҮХТӘСӘР БИБЛИОГРАФИЈА

I

Маркс, К., Енкелс, Ф. Сечилмиш әсәрләри (ики чилддә), Бакы, 1953.

Маркс, К., Енкелс, Ф. Инчәсәнәт һаггында, I—II чилдләр, Москва, 1958.

Ленин, В. И. Әдәбијјат һаггында мәгаләләр, Бакы, 1952.

Ленин, В. И. Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, Әсәрләри, XXII чилд, Бакы, 1951.

Ленин, В. И. Инчәсәнәт һаггында, Москва, 1957.

Ленин, В. И. Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты, Әсәрләри, X чилд, Бакы, 1949.

Ленин, В. И. Русијада капитализмин инкишафы, Әсәрләри, III чилд, Бакы, 1948.

Совет Иттифагы Коммунист партијасынын тарихи, Бакы, 1959.

Әдәбијјат вә инчәсәнәтин халгын һәјаты илә сых әлагәси угрунда, Сәнәдләр мәчмуәси, Москва, 1958.

ҮИК(б)П МК-нын әдәбијјат вә инчәсәнәт һаггында гәрарлары, Бакы, 1950.

Хрушшов, Н. С. Јүксәк идејалылыг вә бәдии сәнәткарлыг совет әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин бөјүк гүввәсидир, 1963-чү ил мартын 8-дә партија вә һөкумәт рәһбәрләринин әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләри илә көрүшүндә нитг, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 16 март, 1963-чү ил.

Хрушшов, Н. С. Халга хидмәт етмәк совет јазычыларынын нәчиб вәзифәсидир, 1959-чу ил мајын 22-дә Јазычыларын III гурултајында нитг. «Коммунист» гәзети, 26 мај, 1959-чу ил.

II
Ф. Көчәрлинин әсәрләри

(Азәрбајчан дилиндә)

Көчәрли, Ф. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, I чилд, I һиссә, Бакы, 1925.

Көчәрли, Ф. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, I чилд, II һиссә, Бакы, 1925.

Көчәрли, Ф. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, II чилд, I һиссә, Бакы, 1926.

Көчәрли, Ф. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, II чилд, II һиссә, Бакы, 1926.

Көчәрли, Ф. Алманларын тә'лим вә тәрбијәси, «Јени игбал» гәзети, 21 декабр, 1915.

Көчәрли, Ф. Ана дили, «Молла Нәсрәддин» журналы, № 22—23, 1913.

Көчәрли, Ф. Балалара һәдијјә, Бакы, 1912.

Көчәрли, Ф. Бәрадәрим Чәлилдән чап олунмағыны илтимас едирәм (Ә. Сабир һаггында), «Молла Нәсрәддин» журналы, № 19, 1911.

Көчәрли, Ф. Бизим вә харичиләрин интиликент фиргәси, «Тәрәгги» гәзети, 5 октјабр, 1909.

Көчәрли, Ф. Бир дарүлмүәллиминин кифајәтдирми? «Иршад» гәзети, № 203, 1906.

Көчәрли, Ф. Вагиф вә Видадинин достлуғу, «Дәбистан» журналы, № 1, 1907.

Көчәрли, Ф. Гаранлыгда галанларымыз, «Иршад» гәзети, 2 март, 1906.

Көчәрли, Ф. Гогол, «Тәрәгги» гәзети, 17—18 март, 1909.

Көчәрли, Ф. Ел үчүн ағлајан көзүз галар, «Иршад» гәзети, 10 апрел, 1906.

Көчәрли, Ф. Әдәбијјатымыза даир, «Рәһбәр» журналы, № 2, 1906.

Көчәрли, Ф. Әдәбијјатымыза даир мәктуб, «Шәрги-Рус» гәзети, 18 декабр, 1904.

Көчәрли, Ф. Әдәбијјатымыза даир, «Сәда» гәзети, 26 нојабр, 3 декабр, 1909.

Көчәрли, Ф. Әчәлсиз өләнләримиз, «Иршад» гәзети, 9 мај, 1906.

Көчәрли, Ф. Загафгазија семинаријасы, «Тәрәгги» гәзети, 14 апрел, 1909.

Көчәрли, Ф. Идарәјә мәткуб, «Дә'вәт-Гоч» гәзети, 17 ијул, 1906.

Көчәрли, Ф. Јаланчы достлуг, «Јени иршад» гәзети, 5, 11 октјабр, 1911.

Көчәрли, Ф. Јарымчыгларымыз, «Иршад» гәзети, 8 март, 1906.

Көчәрли, Ф. Көчәриләрин өвза вә әһвалы, «Тәрәгги» гәзети, 1, 14 сентјабр, 1909.

Көчәрли, Ф. Күрчү шаири Акаки Серетелинин јубилејинә даир, «Тәрәгги» гәзети, 8, 12 декабр, 1908.

Көчәрли, Ф. Мәишәтимизә даир, «Тәрәгги» гәзети, 17 нојабр, 1908.

Көчәрли, Ф. Мәишәтимизә даир, «Тәрәгги» гәзети, 23 нојабр, 1908.

Көчәрли, Ф. Мәишәтимизә даир, «Тәрәгги» гәзети, 1 декабр, 1908.

Көчәрли, Ф. Мәишәтимизә даир, «Тәрәгги» гәзети, 27 јанвар, 1909.

Көчәрли, Ф. Мәишәтимизә даир, «Тәрәгги» гәзети, 19 феврал, 1909.

Көчәрли, Ф. Мәишәтимизә даир, «Јени игбал» гәзети, 28 декабр, 1915.

Көчәрли, Ф. Мүәллимләрин ичтимаи, «Шәрги-Рус» гәзети, 29 ијун, 1903.

Көчәрли, Ф. Мүәллимләримиз вә онларын һалы, «Тәрәгги» гәзети, 5 феврал, 1909.
Көчәрли, Ф. Мүһарибә вә сүлһ, «Һәјат» гәзети, 18 октјабр, 1905.
Көчәрли, Ф. Мүсәлман мүәллимләринин һүммәти, «Шәрги-Рус» гәзети, 3 август, 1903.
Көчәрли, Ф. М. Ф. Ахундов һәзрәтләринин анадан олмасындан 100 ил мүрур етмәси мүнасибәтилә рисалеји-јадикаранәдир, Тифлис, 1911.
Көчәрли, Ф. С. Ә. Нәбати, «Рәһбәр» журналы, № 1, 1906.
Көчәрли, Ф. Султан Мәчид Гәнизадә, «Мәктәб» журналы, № 21, 1912.
Көчәрли, Ф. Тајбујнуз өкүз, «Иршад» гәзети, 11 март, 1906.
Көчәрли, Ф. Тәзә китаб, «Шәрги-Рус» гәзети, 20 ијул, 1904.
Көчәрли, Ф. Һөрмәтли «Шәрги-Рус» рузнамәсинә бир нечә сөзләр, «Шәрги-Рус» гәзети, 9—11 мај, 1903.
Көчәрли, Ф. Үч күнлүк сәфәр, «Шәрги-Рус» гәзети, 20 нојабр, 1904.
Көчәрли, Ф. Һәгиги көзәллик вә һәрәкәтсиз нисфимиз, «Тәрәгги» гәзети, 26 апрел, 29 ијул, 4 август, 1909.
Көчәрли, Ф. Һәјата дә'вәт, «Һагг јолу» журналы № 1, 1911.
Көчәрли, Ф. Чаваб, «Шәрги-Рус» гәзети, 25 мај, 1903.
Көчәрли, Ф. Чаван мүәллимләр, «Шәрги-Рус» гәзети, 11 ијун, 1904.
Көчәрли, Ф. Шуша фачиәсинә даир, «Иршад» гәзети, 30 ијул, 1906.
Көчәрли, Ф. Чехов, «Шәрги-Рус» гәзети, 16 ијул, 1904.

(Рус дилиндә)

Кочарлинский, Ф. Арабская азбука и ее недостатки, газета «Кавказ», 1, 10 сентября, 8 октября 1892 г.
Кочарлинский, Ф. А. О. Черняевский, газета «Каспий», 7 декабря 1914 г.
Кочарлинский, Ф. А. П. Дурдыев, газета «Тифлисский листок», 29 мая 1902 г.
Кочарлинский, Ф. Из жизни мусульманского поэта Вагиф, газета «Каспий», 6 декабря 1903 г.
Кочарлинский, Ф. Из жизни и прессы мусульман, газета «Каспий», 30 апреля 1915 г.
Кочарлинский, Ф. К вопросу о затворничестве мусульманок, газета «Закавказское обозрение», 13 октября 1910 г.
Кочарлинский, Ф. К вопросу о просвещении татар, газета «Каспий», 4 января 1906 г.
Кочарлинский, Ф. Краткий обзор татарской периодической печати, газета «Закавказье», 21 декабря 1906 г.
Кочарлинский, Ф. Письмо из Елизаветпольской губернии, газета «Знание», 4 ноября 1906 г.
Кочарлинский, Ф. К событиям в Персии, газета «Знание», 2 октября 1906 г.
Кочарлинский, Ф. К событиям в Шуше, газета «Отголоски», 26 июля 1906 г.
Кочарлинский, Ф. Литература адербейджанских татар, сборник «Кавказский вестник», Литературный отдел, № 5, 1903 г.

Кочарлинский, Ф. Литература адербейджанских татар, Тифлис, 1903 г.
Кочарлинский, Ф. Л. Н. Толстой и мусульманский восток, газета «Закавказское обозрение», 14 ноября 1910 г.
Кочарлинский, Ф. «Мулла Насреддин», газета «Тифлисский листок», 13 июля 1906 г.
Кочарлинский, Ф. Мусульманка в настоящем, газета «Закавказское обозрение», 24 ноября 1910 г.
Кочарлинский, Ф. Мусульманский поэт Видади, газета «Закавказье», 31 января 1907 г.
Кочарлинский, Ф. Незваные гости, газета «Новое обозрение», 27 июля 1895 г.
Кочарлинский, Ф. О состоянии воспитания детей у мусульман, газета «Новое обозрение», 20 декабря 1895 г.
Кочарлинский, Ф. О фонетической восточной азбуке М. С. Шахтахтинского, газета «Тифлисский листок», 14 мая 1902 г.
Кочарлинский, Ф. Об учебнике «Ватан дили», газета «Закавказье», 2 апреля 1910 г.
Кочарлинский, Ф. Обращение к г. г. учителям народных училищ Ереванской губернии, газета «Каспий» 5 ноября 1905 г.
Кочарлинский, Ф. Памяти А. О. Черняевского, газета «Новое обозрение», 14 декабря 1895 г.
Кочарлинский, Ф. Памяти Г. Сундукяна, газета «Тифлисский листок», 29 марта 1912 г.
Кочарлинский, Ф. Памяти Мирзы Абдуллы Мамед-заде и Рагимбека Гаибова, газета «Каспий», 6 июня 1912 г.
Кочарлинский, Ф. Памяти учителя и друга А. Ломаури, газета «Каспий», 22 апреля 1915 г.
Кочарлинский, Ф. По поводу закрытия «Геят», газета «Знание», 10 сентября 1906 г.
Кочарлинский, Ф. Пробуждение Персии, газета «Отголоски», 4 августа 1906 г.
Кочарлинский, Ф. Татарский астроном Улугбек, газета «Закавказское обозрение», 26 ноября 1910 г.
Кочарлинский, Ф. Татарские комедии, газета «Новое обозрение», 3, 7, 16 июля 1895 г.
Кочарлинский, Ф. «Уста Зейнал», газета «Знание», 23 ноября 1906 г.

III
Истифадә едилмиш дикәр әсәрләр

(Азәрбајчан дилиндә)

Абдуллајев, А. Азәрбајчан дилинин тәдриси тарихинә даир, Бакы, 1958.
Азәр, Л. Атәшкәдә, Бомбеј, 1277 (1860).
Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмуә, Һүсејн Әфәнди Гајыбов тәрәфиндән тәртиб едилмиш мүнтәхәбат, 4 чилддә, Азәрбајчан ССР ЕА РӘФ, инвентар нөмрә М—131/3043, М—132/3044, М—133/3045, М—134/3046.
Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, I—II чилдләр, Бакы, 1960.
Азәрбајчан Коммунист партијасынын тарихи, I һиссә, Бакы, 1958.

А р а с л ы, Һ. XVII—XVIII әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1956.
А р а с л ы, Һ. Фүзули ирсинин өјрәнилмәси тарихиндән, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1 март, 1958.
А х у н д о в, М. Ф. Әсәрләри, I—II чилдләр, Бакы, 1949—1951.
А х у н д о в, М. Ф. Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1938.
Б а к ы х а н о в, А. Күлүстани-Ирәм, Бакы, 1951.
Бакы мүсәлман нәшр-маариф ҹәмијјәтинин 1907—1911-ҹи илләрә мәхсус дәхл-хәрҹинин һесабнамәси, Бакы, 1912.
Б е л и н с к и, В. Г. Сечилмиш мәгаләләр, Бакы. 1948.
Б е л и н с к и, В. Г. Александр Пушкинин әсәрләри, Бакы, 1948.
Б е л и н с к и, В. Г. Рус әдәбијјаты классикләри һаггында, Бакы, 1954.
В а г и ф, М. П. Әсәрләри, Бакы, 1957.
В и д а д и, М. В. Әсәрләри, Бакы, 1957.
В ә з и р о в, Н. Әсәрләри, I—III чилдләр, Бакы, 1953—1954.
Г а с ы м з а д ә, Ф. XIX әсрдә Азәрбајҹан әдәбијјатында реалист демократик ҹәрәјанын инкишафы, филоложи елмләр доктору алимлик дәрәҹәси алмаг үчүн диссертасија, әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр.
Г а с ы м з а д ә, Ф. XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Бакы, 1956.
Г а с ы м о в, М. Фиридунбәј Көчәрли Гогол һаггында, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 4 апрел, 1959.
Гафгазда вә Азәрбајҹанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәҹмуә, нашири Адолф Берже, Лејпсиг, 1867.
Г ә н и з а д ә, С. М. Аллаһ хофу, Бакы, 1957.
Г у л и ј е в, М. М. Ф. Ахундовун јарадыҹылығы, «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы, № 3, 1928.
Г у р б а н о в, Ш. Пушкин вә Азәрбајҹан поезијасы, Бакы, 1956.
Г ө в с и Т ә б р и з и. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1958.
Д а д а ш з а д ә, М. А. Әдәбијјат тарихимиз, «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи»нә (Бакы, 1960) мүгәддимә.
Д ә м и р ч и з а д ә, Ә. Әдәбијјат тарихи, «Әдәбијјат гәзети», 18 мај, 1944.
Д о б р о л ј у б о в, Н. А. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1952.
Ә л г ә д а р и, М. Китаби-асар-Дағыстан, Бакы, 1902.
Ә ф ә н д и ј е в, Р. Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты, «Шәрги-Рус» гәзети, 29 декабр, 1903.
З а к и р, Г. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1957.
И б р а һ и м о в, М. Бөјүк демократ, Бакы, 1957.
И б р а һ и м о в, М. Гардашлыг дијары, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 25 октјабр, 1958.
К а з ы м о ғ л у (Сејид Һүсејн). Балалара һәдијјә, Ф. Көчәрлинин ејни адлы китабы һаггында ресензија, «Игбал» гәзети, 23 мај, 1913.
Л е р м о н т о в, М. «Үч хурма» вә К о л т с о в, А., «А киши, нијә јатыбсан?», тәрҹүмә едәни Ф. Көчәрли, Шуша, 1895.
М и р ә һ м ә д о в, Ә. Сабир, Бакы, 1958.
М и р з ә Ҹ а м а л. Гарабағ тарихи, Бакы, 1959.
М ә м м ә д г у л у з а д ә, Ҹ. Сечилмиш әсәрләри, I—II чилдләр, Бакы, 1951—1954.
М ә м м ә д г у л у з а д ә, Ҹ. Гогол, «Молла Нәсрәддин» журналы, № 15, 1909.

М ә м м ә д о в, В. Нәриман Нәриманов, Бакы, 1957.
М ә м м ә д о в, К. Гасымбәј Закир, Бакы, 1957.
М ә һ с ә т и К ә н ҹ ә в и, Рүбаиләр, Бакы, 1957.
Мәҹмуәји-Вагиф вә мүасирини-дикәр, топлајаны Мирзә Јусиф Нерсесов Гарабағи, Тејмурханшура, 1856.
Мүәллимләр ичтимаи (хәбәр), «Фјузат» журналы, № 27, 1907.
Н ә в в а б, М. Тәзкиреји-Нәвваб, Бакы, 1913.
Н ә р и м а н о в, Н. Әсәрләри, Бакы, 1956.
Н ә р и м а н о в, Н. Һифз-сәһһәт, «Јени игбал» гәзети, 11 јанвар, 1916.
Н ә р и м а н о в, Н. Гори семинаријасы нәрәдә олмалы?, «Һәјат» гәзети, № 131, 1906.
Н и з а м и. «Лејли вә Мәҹнун», Бакы, 1959.
П а ш а ј е в, М. Ҹ. Азәрбајҹанда әдәби мәктәбләр (1905—1917), филоложи елмләр доктору алимлик дәрәҹәси алмаг үчүн диссертасија, әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр.
П у ш к и н, А. С. Торчу вә балыг, тәрҹүмә едәни Ф. Көчәрли, Ирәван, 1892.
С а б и р, Ә. Һопһопнамә, Бакы, 1912.
С а б и р, Ә. Һопһопнамә, Бакы, 1954.
С а д ы г з а д ә, Ф. Хәтиб Тәбризи, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 12 декабр, 1959.
«Сајачы сөзләри» вә «Валеһин нәғмәси», русҹаја тәрҹүмәләри илә бирликдә, топлајаны Ф. Көчәрли, «СМОМПК», 41-ҹи бурахылыш, Тифлис, 1910.
С ә б р и, Ә. Солғун чичәк, Бакы, 1913.
С ә һ һ ә т, А. Сыныг саз, Бакы, 1912.
С ә һ һ ә т, А. Бәрадәрим Фиридунбәј Көчәрли ҹәнабларына, «Игбал» гәзети, 13 март, 1914.
С е ј и д о в, Ә. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин педагожи көрүшләри, «Азәрбајҹан мәктәби» журналы, № 10, 1958.
С у л т а н л ы, Ә. Азәрбајҹан драматуркијасынын инкишафы тарихи, филоложи елмләр доктору алимлик дәрәҹәси алмаг үчүн диссертасија, әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр.
Т а л ы б з а д ә, К. Ф. Көчәрли бөјүк әдиб һаггында, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 8 март, 1958.
Т а л ы б з а д ә, К. Ф. Көчәрлинин педагожи фәалијјәтинә даир јени сәнәдләр, «Азәрбајҹан мүәллими» гәзети, 30 март, 1958.
Т а л ы б з а д ә, К. Ф. Көчәрлинин әдәби-тәнгиди көрүшләри, «Азәрбајҹан» журналы, № 6, 1959.
«Т ә ' л и м а т-С о к р а т», тәрҹүмә едәни Ф. Көчәрли, Бағчасарај, 1891.
У ш и н с к и, К. Д. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы, 1953.
Ф ү з у л и. Азәрбајҹан дилиндә диван, Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1958.
Ф ү з у л и. Лејли вә Мәҹнун, Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1958.
Һ а ҹ ы ј е в, Ҹ. Х. Ҹәнуби Азәрбајҹан әдәбијјатында милли азадлыг идејалары, филоложи елмләр доктору алимлик дәрәҹәси алмаг үчүн диссертасија, әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр.

Һүсејнзадә, М. «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары», Ф. Көчәрлинин ејни адлы әсәри һаггында ресензија. «Јени мәктәб», № 6, 1926.

Һәсәнов, О. Ф. Көчәрли күрҹү әдәбијјаты һаггында, «Коммунист» гәзети, 24 феврал, 1946.

Һәсәнова, Р. XIX әсрдә Русија вә Азәрбајҹан әдәби әлагәләри тарихиндән; филоложи елмләр намизәди алимлик дәрәҹәси алмаг үчүн диссертасија, әлјазмасы С. М. Киров адына АДУ-нун китабханасындадыр.

Чәмәнзәминли, Ј. Једди һекајә, Бакы, 1912.

Чернјајевски, А. Вәтән дили, Тифлис, 1883.

Чехов, А. П. Ат фамилијасы, тәрҹүмә едәни Ф. Көчәрли, «Шәрги-Рус» гәзети, 16—17 ијун, 1904.

Ҹаббарлы, Ҹ. Мирзә Фәтәли Ахундов һаггында, Әсәрләри, I ҹилд, Бакы, 1950.

Ҹәфәров, М. Ҹ. М. Ф. Ахундовун әдәби-тәнгиди көрүшләри, Бакы, 1953.

Шәриф, Әзиз. Халг мүәллими, «Азәрбајҹан» журналы, № 2, 1955.

Ширвани, С. Ә. Тәзкирә, Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Арх—5, Г—3 (29).

Рус дилиндә

Агаев, Х. Узеир Гаджибеков, Баку, 1955.

Алиева, Д. Из истории азербайджанско-грузинских литературных связей, Баку, 1958.

Ахундов, М. Ф. Обманутые звезды, перевод Ф. Кочарлинского. «Кавказский вестник», № 5, 1901 г.

Бертельс, Е. Низами, Москва, 1956 г.

Благой, Д. История русской литературы, XVIII век, Москва, 1951 г.

Джеваншир, А. О политическом существовании Карабахского ханства с 1747 по 1805 г. Тифлис, 1884 г.

Кулиев, М. Октябрь и тюркская литература, Баку, 1930 г.

Крымский, А. Низами и его изучение, сборник «Низами Гянджеви», Баку, 1947 г.

Курбанов, Ш. А. С. Пушкин и Азербайджан, Баку, 1959 г.

Лермонтов, М. Три пальмы, полное собрание сочинений, т. I, Москва, 1953 г.

Лукин, Я. А. С. Макаренко, Москва, 1954 г.

«Отчет попечителя КУО о состоянии школ на 1888 г., Тифлис, 1889 г.

«Русская народная лирика» (песни обрядовые, песни семейные, песни бытовые, песни удалые, объяснительные статьи), СПб, 1894 г.

Слонимский, А. ЗУС на Тифлисской юбилейной выставке осенью 1901 года, Тифлис, 1901 г.

Трегулов, А. В горийской учительской семинарии, Известия АН Азербайджанской ССР, № 9, 1945 г.

Шариф, Азиз. Жизнь и деятельность Дж. Мамедкулузаде, докторская диссертация, рукопись находится в библиотеке АГУ им. С. М. Кирова, Баку, 1957 г.

IV
Архив сәнәдләри вә хатирәләр

Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасынын мүәллими Ф. Көчәрлинин хидмәти һаггында формулјар сијаһы, сон гејд 1906-чы ил, ијунун 15-дә едилмишдир. Күрҹүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 422, сијаһы 1, инвентар 5639.

А. О. Чернјајевскинин Гафгаз Тәдрис Даирәси попечителинә јазмыш олдуғу 24 ијун 1879-чу ил тарихли мәктуб, Күрҹүстан Халг Маарифи Музејинин архиви, Загафгазија Мүәллимләр Семинаријасы фонду, иш 62, вәрәгәләр 17—24.

А. О. Чернјајевскинин ЗМС директоруна јазмыш олдуғу 24 ијун 1879-чу ил тарихли мәктуб, јенә орада, вәрәгә 9.

А. О. Чернјајевскинин семинаријаја топладығы илк азәрбајҹанлы шакирдләрин сијаһысы, јенә орада, әлавә 1.

ЗМС Азәрбајҹан бөлмәсиндә тәрбијә ишинин тәшкилинә даир 5 март 1880-чы ил тарихли һесабат, јенә орада, иш 88, вәрәгәләр 6—14.

ЗМС педагожи шурасынын протоколлары (пәракәндә), јенә орада, вәрәгәләр 20—35.

ЗМС Азәрбајҹан бөлмәсинин дәрс ҹәдвәлләри (пәракәндә), јенә орада, иш 230.

1881-чи илдән 1915-чи иләдәк ЗМС-дә тәһсил алмыш шакирдләрин фәрди вәрәгәләри (пәракәндә), јенә орада, иш 127.

ЗМС Азәрбајҹан бөлмәсинин мүфәттиши О. Смирновун ЗМС директору адына јаздығы 19 феврал 1905-чи ил тарихли рапорт, јенә орада, иш 907, вәрәгә 1.

1880—1881-чи тәдрис илиндә Ф. Көчәрлинин тәһсил алдығы II һазырлыг синфинин журналы, јенә орада, иш 93.

1883—1884-чү тәдрис илиндә Ф. Көчәрлинин тәһсил алдығы II синфин журналы, јенә орада, иш 116.

Ф. Көчәрлинин ЗМС-ни битирмәси мүнасибәтилә јаздығы 11 мај 1885-чи ил тарихли инша, Күрҹүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 422, сијаһы 1, сахланма ваһиди 2625, вәрәгә 5.

Ф. Көчәрлинин ЗМС-ни битирмәсини тәсдиг едән аттестатын 1885-чи ил ијунун 12-дә нотариус тәрәфиндән тәсдиг едилмиш сурәти, Күрҹүстан Халг Маарифи Музеји, ЗМС фонду, иш 1557, вәрәгәләр 1—2.

Ф. Көчәрлинин Јереван кимназијасына мүәллим тә'јин едилмәси һаггында 14 ијун 1885-чи ил тарихли әмрин сурәти, Ермәнистан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 1, сијаһы 1, сахланма ваһиди 1148, вәрәгә 5.

Јереван кимназијасы мүәллимләринин дәрсә давамијјәти һаггында мә'лумат ҹәдвәли, јенә орада, сахланма ваһидләри 431, 461, 474.

Јереван кимназијасынын мүәллими Ф. Көчәрли тәрәфиндән тәртиб едилмиш Азәрбајҹан дили програмы (натамам), јенә орада, сахланма ваһиди, 363, вәрәгәләр 9—12.

Ф. Көчәрлинин Гори мүәллимләр семинаријасына көчүрүлмәсинә даир Гафгаз Тәһсил Даирәси попечителинин 30 октјабр 1895-чи ил тарихли әмри, Күрҹүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 422, сијаһы 1, сахланма ваһиди 5239, вәрәгә 31.

Ф. Көчәрлинин Гафгаз Тәһсил Даирәси попечителинә јаздығы 24 ијул 1905-чи ил тарихли әризә, јенә орада, сахланма ваһиди 5639, вәрәгә 17.

М. Шаһтахтлынын тәрҹүмеји-һалына вә мүһәррирлик фәалијјәтинә даир онун өз әлилә јазылмыш 29 апрел 1902-чи ил тарихли мә'лумат, јенә орада, фонд 480, сијаһы 1, сахланма ваһиди 1803. вәрәгәләр 2—4.
С. Вәлибәјовун ЗМС педагожи шурасында чыхышы, 15 мај 1884-чү ил, Күрҹүстан Халг Маарифи Музејинин архиви, ЗМС фонду, иш 188, вәрәгәләр 6—7.
Ф. Көчәрлинин Азәрбајҹан әдәбијјатына даир әсәринин әлјазмасы, 2 октјабр, 1902-чи ил, Күрҹүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Архиви, С. Есадзенин архиви, инвентар 751.
Ф. Көчәрлинин архиви, Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Арх—24.
Р. Әфәндијевин хатирәләри, Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Арх—8, Р. Әфәндијевин архиви, иш 12 а.
Ф. Көчәрлинин 1912—1914-чү илләрдә Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлијә көндәрдији мәктублар, јенә орада, Ј. В. Чәмәнзәминлинин архиви, инвентар нөмрәләри 269/19.670, 270/19.671, 271/19.672.
Ф. Көчәрлинин мүхтәлиф вахтларда Абдулла Шаигә јазмыш олдуғу 5 мәктуб, мәктубларын әсли А. Шаигин архивиндәдир.
Ф. Көчәрлинин 1915—1916-чы илләрдә Рәҹәб Әфәндизадәјә јазмыш олдуғу үч мәктуб, мәктубларын әсли Р. Әфәндизадәнин оғлу, филоложи елмләр намизәди Әзиз Әфәндизадәнин архивиндәдир.
Ағазадә, Фәрһад (Шәргли). Ф. Көчәрлинин биографијасы, Азәрбајҹан ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун елми архиви, инвентар 566.
Вәкилов, Меһдихан. Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим, Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Арх-24, Г—7 (183).
Әһмәдов, Әһмәд. Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим, Низами музејинин архиви, инвентар 1782.
Мустафајев, Әлмәммәд. Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим, Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ Г—7 (183).
Сарывәлли, Осман. Газах семинаријасы һаггында хатирәләрим, Сәмәд Вурғун адына Газах педагожи мәктәбинин архиви.
Сәбри, Әли Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим, Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ, Арх—24, Г—7 (183).
Ҹәфәров, Мәһбуб. Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим, Низами музејинин архиви, инвентар 1794.
Шаиг, Абдулла. Ф. Көчәрли һаггында хатирәләрим, Азәрбајҹан ССР РӘФ, Арх—24, Г—7 (183).*

---

* «Азәрбајҹан ССР ЕА РӘФ Арх—24 Г—7 (183)» шифри илә гејдә алынмыш хатирәләри бу сәтирләрин мүәллифи топламыш, әсәр үзәриндә ишини гуртардыгдан сонра онлары Республика Әлјазмалары Фондуна тәгдим етмишдир.

МҮНДӘРИҸАТ

	Сәһ.
Кириш	3
I фәсил. Һәјаты вә педагожи фәалијјәти	12
II фәсил. Әдәби-тәнгиди көрүшләри	49
III фәсил. «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары» .	100
Мүхтәсәр библиографија	154

Бекир Ахмед оглы Набиев

Выдающийся критик и литературовед

(*Жизнь и творчество Ф. Кочарлинского*)

(на азербайджанском языке)

Нәшријјат редактору *Р. Әлијев*
Бәдии редактор *Ф. Сәфәров*
Техники редактору *М. Ибраһимов*
Корректору *Ә. Новрузова*

Чапа имзаланмыш 6/IX-1963-чү ил. Кағыз форматы 84×108[1]/32. Кағыз вәрәги 5,13. Чап вәрәги 10,25+2 јапышдырма шәкил. Һес.-нәшријјат вәрәги 9,6. ФГ 05074. Сифариш 315. Тиражы 2800. Гијмәти 65 гәп.

Азәрбајҹан ССР Мәдәнијјәт Назирлијинин „Гызыл Шәрг“ мәтбәәси. Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ НӘШРИЈЈАТЫ

ЧАПДАН ЧЫХМЫШДЫР

1. **МӘММӘД МӘММӘДОВ, Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин бәдии нәсри.** Азәрбајҹан дилиндә, 156 сәһифә. Гијмәти 60 гәп.

Бу китабда мүәллиф Ҹ. Мәммәдгулузадә һекајәләринин идеја истигамәтини, бәдии сәнәткарлыг, дил вә үслуб хүсусијјәтләрини, нәшр тарихини изаһ етмәјә, онун нәсринин әсас инкишаф мәрһәләләрини, әдәбијјатымыздакы мөвге вә әһәмијјәтини мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышдыр. Јазычынын бәдии нәср саһәсиндәки фәалијјәтини ардычыл изләмәк, һекајәләрин там мөвзу, идеја, һәм дә бәдии усталыг ҹәһәтиндән инкишафыны көстәрмәк мәгсәди илә мүәллиф һекајәләри хроноложи принсип үзрә тәдгиг етмишдир.

Китаб беш фәсилдән ибарәтдир. Әсәрин ахырында Ҹ. Мәммәдгулузадә һекајәләринин јазылма вә нәшр тарихләрини көстәрән ҹәдвәл, һабелә истифадә олунмуш әдәбијјатын сијаһысы верилмишдир.

2. **МИРӘЛИ СЕЈИДОВ. Гөвси Тәбризи** (*һәјаты вә јарадыҹылығы*). Азәрбајҹан дилиндә, 100 сәһифә. Гијмәти 40 гәп.

Китабда Әлиҹан Гөвсинин јарадыҹылығынын долғун тәһлили верилир. Шаирин XVII—XVIII әсрләрин иҹтимаи-сијаси һәјатында вә бәдии фикрин инкишафында бөјүк рол ојнајан јарадыҹылығы һаггында там тәсәввүр әлдә етмәк үчүн мүәллиф һәмин дөврдә әламәтдар тарихи һадисәләрин вә елмин, инҹәсәнәтин вәзијјәтинин иҹмалыны верир. Китабда Гөвси јарадыҹылығы һаггында јазан алимләрин мүлаһизәләринин тәһлилинә хүсуси јер верилмишдир.

Китабда Гөвси поезијасынын бәдии хүсусијјәтләринин әтрафлы тәһлили верилмишдир. Мүәллиф имкан дахилиндә шаирин инҹәсәнәтә, ше'рә мүнасибәтини анализ етмишдир.

1963-ҹү ИЛДӘ ЧАПДАН ЧЫХАҸАГДЫР.

3. **КАМРАН МӘММӘДОВ. Н. Б. Вәзировун һәјаты вә јарадыҹылығы.** Азәрбајҹан дилиндә. 15 ч. в. Тәхмини гијмәти 85 гәп.

Китаб он бир фәсилдән ибарәтдир. I—VIII фәсилләрдә драматургун публисистикасы вә пјесләринин тәһлили верилмишдир. IX фәсил Вәзировун драматуркијасынын дилинә, X фәсил онун әдәби-тәнгиди көрүшләринә һәср едилмишдир. «Вәзиров вә театр» адлы XI фәсил драматургун пјесләринин сәһнәдә гојулмасы тарихиндән бәһс едир.

Һәмин китаблар үчүн сифаришләри бу үнвана көндәрмәјиниз хаһиш олунур: Бакы—ГСП, 28 Апрел күчәси, 23, Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы Нәшријјаты, **РЕКЛАМ ВӘ КИТАБЈАЈМА ШӨ'БӘСИ.**